

Il 20avel tschientaner

Istorgia dal territori grischun en furma concisa, part 7

La constituziun chantunala e sias revisiuns

Midadas substanzialas areguard il dretg statal en stadas pussaivlas en il Grischun pir suenter che la Constituziun federala è entrada en vigor il 1848. Il 1851 èn ils anteriurs cumins vegnids remplazzads – cunter lur veglia – tras ils circuls (dretgira criminala) resp. tras ils districts (dretgira civila). E la Constituziun chantunala dal 1854 ha tschentà la veranitad dal pievel al lieu dal pli collectiv d'antruras.

Numerus incunvegnentschas, uschia per exempl la flavlezza d'agir dal Cussegli pitschen (la Regenza da pli tard) u ina repartiziun da las cumpetenzas nunclera, han però existì vinavant. Cunter las vischnancas pudeva la regenza savens be sa far valair cun agid d'ordinaziuns executivas (in proceder constestà ch'è vegni aboli cun reveder la constituziun).

Suenter duas emprovas senza success accepta il suveran la finala il 1880 in'empriima revisiun da la constituziun, la quala francescha surtut il dretg d'iniziativa e da referendum, ed il 1892 ina segnuda che rinforza la posizion da la regenza.

Pervi da la mancanza da finanzas cronica sa concentrescha il Chantun sin la construcziun da vias; auters projects da grond'importanza (banca chantunala, clinica psichiatrica, scola da purs, construcziun da viafiers) pon be vegnir reali-

sads grazia a l'iniziativa ed il sostegn da vart privata. Cun la lescha da viafier dal 1897, la lescha davart il dretg

da las auas dal 1906 e l'institut d'assicuranza cunter fieu dal 1912 s'engasca il Chantun alura dapli er sin il champ politico-economic. La participaziun statala a l'utilisaziun da la forza idraulica va però a finir suenter l'Emprima Guerra mondiala en in fiasco finanziel. Ils medis finanziars ch'èn oramai stgars ston anc adina vegnir impundids per la construcziun da vias, uschia che per exempl il project ordvart urgent d'in ospital chantunale e regional vegn suspensi fin ils onns 1930.

Onns da guerra

Cur che l'Emprima Guerra mondiala è proruita il 1914 eran ni ils organs politics e militars ni la populaziun svizra preparambs per ina guerra pli lunga e l'arma da era instruida malamain.

Ils aspects economics e socials n'èn betg stads main deplorables che quels militars. Las autoritads han tralascià d'introducir ad uras il raziunament, ellas han percuter proclamà acziuns civilas e militares da sostegn als basegnus. Suenter la guerra èn las tensiuns sa stgariadas il novembre 1918 en la Chauma generala.

Auter è sa preschentada la situaziun en vista a la Segunda Guerra mondiala:

Cuntrari al 1914 han las instanzas politicas e militares preparà la naziun a la guerra. Ils 28 d'avust 1939 ha il Cussegli federal mobilisà las truppas da cunfin. Dus dis pli tard ha l'Assamblea federala elegì Henri Guisan sco general. Il cunmenzament da settember è vegnida mobilisada l'entira armada svizra. Ils umens ch'eran abels da far servetsch militar han stùi bandunar lur dachasa ed han stùi entrar en in lung servetsch, entant che las famiglias ch'èn restadas enavos han patì pervi da la mancanza da forzas da lavur.

Las virtualias ed ils combustibels èn vegnids raziunalisads severamain pass per pass. Cun l'uschenumnada «battaglia dal graun» han ins vuli seguir il provediment da la populaziun cun vivonda da basa. Mintga surfatscha disponibla è vegnida emplantada.

Bleras persunas perseguittadas han tschertgà protecziun en Svizra – berg adina cun success. Er las valladas dal Grischun dal Sid han vesi blers destins da fugitivs. L'onn 1941 han ins dischlocà 1200 praschuniers polonais en il Grischun. Numerus «vias dals Polacs», per exempl en Stussavgia, en la Val dal Rain grischuna ed en Tumleastga, dattan perdita da la lavur ch'els han prestà qua.

La saira stueva la populaziun stgrintar las fanestras. En ils territori da cunfin udivan ins vers la fin da la guerra bunamain mintga notg bombardaders a fracassar suravi. Aviuns alliads donnegiads devan giu u stuevan far atterraments d'urgenza. Durant l'entira guerra han ins bittà giu pilras giadas bumbas sin la Svizra; uschia er ils 22 da favrer 1945 en Val S. Pieder.

Il Grischun dapi il 1945

Fatgs politics

La politica è segnada er suenter la guerra da la ferma autonomia da vischnanca e d'ina concentratzion sin tematicas prevalentamain grischunas. A la tradiziun correspundi er da tegnair ferm a la procedura electoral da maiorz. Malgrà lur forza relativa èn uschia surtut ils Socialdemocrats sutrepresentants sur lung temp en la regenza ed en il parlament. Fitg fermi èn da l'autra vart stads ils Democrats (dapi il 1971 Partida populara svizra), e quai savens a donn e cust da la Partida liberal-democratica e da la Partida cristianodemocratica.

Activitads politicas ordaifer il parlament u schizunt scumbigls politics han plitost furmà l'excepziun; schizunt il moviment da 1968 ha chattà be pitschna resonanza. Pir a basa da tematicas da la protecziun da l'ambient ha pudi sa furmar ina u l'autra nova allianza; entaifer las instanzas politicas èsi però be darar reussì a tals moviments da sa far valair.

In svilup retardà sa mussa en la duonda da l'egalitat dals dretgs: Il dretg da votar e d'elegier da las dunnas vegn introduci en il Chantun ed en ils circuls pir l'onn 1972; a singulas vischnancas sto quel schizunt vegnir sfurzà si l'onn 1983.

S-chaf dal temp da l'Emprima Guerra mundiala.

svanids bundant la mesadad dals manaschi, surtut dals pli pitschens, entant che la surfatscha dal manaschi è creschida en media per duas giadas e mez sin dudesch hektaras. Sco sfida pretensiusa, ma necessaria sa mussan las diversas arrundaziuns dal terren.

Bleras giuvenils or da regiuns perifericas, surtut dunnas, emigreschan dapi ils onns 1950 main en lieus turisticks, mabain en la Bassa industrialisada, nua che carmalan pajas pli autas. Adina pli attractiv daventa er Cuira sco citad da commerzi, da servetschs e da furmaziun. A la dumonda suenter adina dapli spazi d'abitari vegn respundi là cun realisar surbagiadias grondas; ma betg il davos tras il moviment ecologic datti dapi ils onns 1970/80 ina tendenza d'abitari en il verd e Cuira daventa surtut lieu da lavur.

Dapi ils onns 1960 crescha en lieus pli grondas las purschidas da consum e da temp liber, quai che augmenta supplementarmain il contrast tranter regiuns turisticas e regiuns perifericas. Malgrà la mobilitad creschenta, novs profils professionali e relaziuns famigliaras pli lucidas survivan las attribuzions da rollas tradiziunals pli ditg ch'èn auters lieus, l'egalitat politica e professionala da las dunnas sa fa valair relativamain tard e l'enragischaziun locala resta ferma.

En il decurs da la seconda mesadad dal 20avel tschientaner lubeschan las saunas finanzas chantunala uss er da s'engaschar pli ferm sin ils secturs da la furmaziun, dals fatgs socials, da la sandard e da la cultura. Sper la construcziun d'ospitals, instituts e museums vegn surtut er il secur da la furmaziun extendi fermamain, uschia ch'è dat en il fratemps ina buna purschida sin tut ils stgalims cun excepiun da l'universitar.

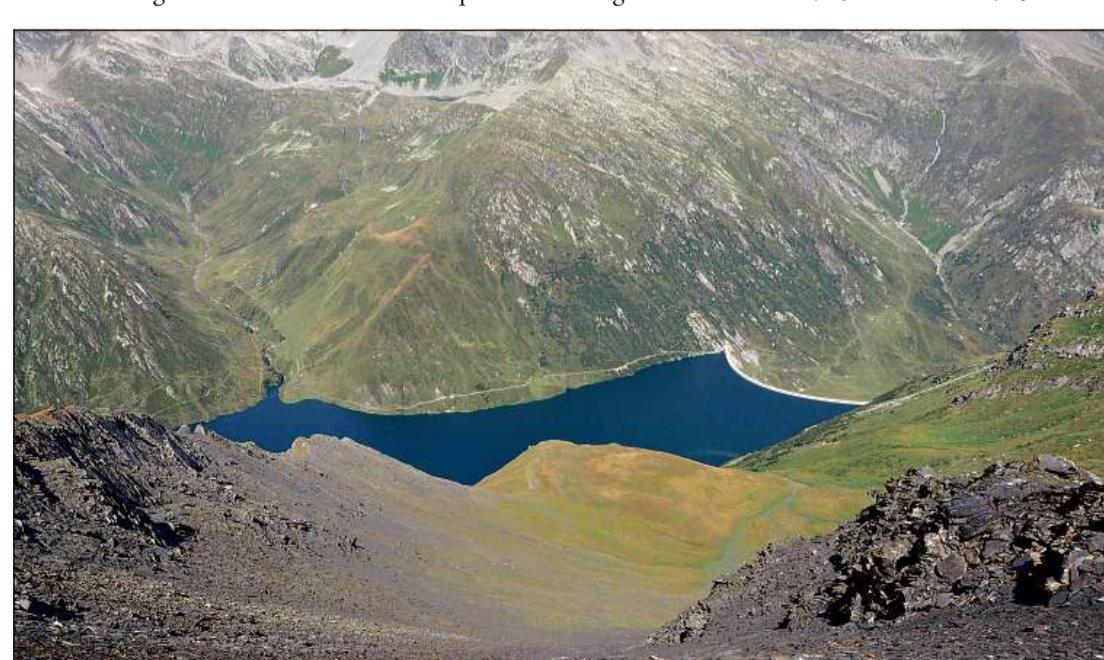
Forza electrica e turism

Ils onns 1948 fin 1970 ha lieu in veritable boom en la construcziun d'ovras electricas. Suenter ch'il project dal Valragn è vegnì impedi definitivamain, vegnan realisadas diversas ovras da dimensiun pli gronda e pli pitschna. Quests implants porschan pussaivladads d'occupaziun, emplenescsan però er las cassas da baininqual vischnanca e dal Chantun. Adina puspli mainan lais da serra planisads però er a resistenza da vart da circuls da la protecziun da la patria e da la natira, sco per exempl en il cas dal project da la Greina.

Contribuì il pli ferm a la creschient-scha economica dal Grischun dal sueterguerra ha il turissem. Fin il 1995 è il dumber da las pernottaziuns s'augmentà per il factur quattordesch ed en ils onns 1990 derivava radund la mesadad da las entradas chantunala da quest'«industria directiva». In svilup talmain rasant ha per forza manà a grondas midadas structuralas. Sper il fatg che la para-hotellaria è daventada adina pli imputanta, ha surtut il boom da skis a partir dals onns 1960 gi per consequenza ch'il turissem d'enviern ha surpassà quel da stad. Correspondentamain è la cuntrada segnada en adina dapli lieus da l'infrastructura turistica (segundas abitanziuns, telefericas, runals). Il turissem da massa modern è er collà cun grevezzas per l'ambient e disturbis da canera. L'agricultura vegn chatschada enavos supplementarmain ed al pur vegn per part attribuida la rolla da l'ortulan da cuntradas.

La preschentazion:
Dossier «Istorgia dal Grischun en furma concisa».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1879
www.chatta.ch

Lai da Sontga Maria, Lucmagn, construi ils onns 1964–1968.

Ils edifizis represchentatifs dal Tribunal federal

■ «Edifizis per la giustia èn stabiliments classicistics imposants.» L'edifizi dal Tribunal federal a Losanna correspunda perfetgamain a quest cliché. L'edifizi nov dal Tribunal administrativ federal a Son Gagl vesa però ora tur auter. Entamez pon ins situar l'edifizi dal Gottard a Lucerna, nua che sa chattan las partizius da dretg social dal Tribunal federal, ed il Tribunal penal federal a Bellinzona. En las debattas parlamentaras è vegni discutà – gea perfin dispetà – da differents temps sur dals lieus da las dretgiras. Il federalism è qua adina stà il grond tema. Uschia il 1874 en connex cun la tscherna dal lieu per il Tribunal federal sco era var 130 onns pli tard: sco lieus per las dretgiras federalas d'emprima instanza discutesch'ins l'emprim Aarau e Friburg, en il parlament survegnan la finala Bellinzona e Son Gagl il bitschamaun federalistic.

Dal casino en il parc – il Tribunal federal a Losanna

Cun la Constituziun federala dal 1848 vegn constituida ina dretgira federala suprema. Quest emprim Tribunal federal n'è betg in organ permanent e na sa raduna betg en ina sedia fixa. Ina sesida an-

nuala ha lieu mintgamai a Berna. En cas da basegn po il president envistar ad ulte- riuras sesidas, sche pussaivel

en il lieu dal process. La dretgira sa cumpona dad indesch derschaders en uffizi accessoric e dad indesch «suppleants», uschia che mintga chantun è representant. Ella dispona d'ina chanzlia e d'in actuari. Intgins dals derschaders federales è il medem mument cussegliers dals chantuns u cussegliers naziunals. Il principi da la separaziun da las pussanzas è concepi da lezzas uras a moda main stricta. Tant pli strictamain respectan ils statis federales la limitaziun da las cumpetenzas dal Tribunal federal.

Pir cun la revisiun totala da la Constituziun federala il 1874 daventa il Tribunal federal in' instituziun permanenta cun nov derschaders en uffizi cumplain e cun ina sedia fixa. Set citads s'annunzian per daventar questa dretgira. Suerter debattas parlamentaras intensivas e tschintg votaziuns gudogna Losanna cunter Lucerna la votaziun finala per la sedia dal Tribunal federal. L'eleciun sustaigitga la separaziun da las pussanzas era geograficamain, ins resguarda la Svizzera romanda per motifs federalistics. Curt avant la decisioin ha ina maioritad approvà qua la revisiun totala da la Constituziun federala il 1874 – contrari a l'emprima votaziun dal pievel il 1872: il chantun Vad, il chantun da Neuchatel ed il chantun da Geneva èn decisivs per l'approvaziun da la Constituziun revedida.

Il 1875, durant l'emprim onn sco dretgira permanenta, elavura il Tribunal federal 603 cas – damai 67 cas per mintga in dals nov derschaders. En cumparegliazion: ils ultims onns è creschida la glista da las fatschentas cun l'augment successiv da las cumpetenzas sin passa milli cas per partiziu – damai sin 170 per mintga commember da la dretgira. Per dar dumogn a tants cas duvrasi da lezzas uras e dovrì oz considerablaiman dapli actuarias ed actuars. Eran quai il 1875 duas, en quai oz 98 pazzas a temp cumplain en las tschintg partiziuns a Losanna.

La cumpetenza legislativa da la Confederaziun schlarijada il 1874 cun la revisiun constituziunala maina en pass regulars a l'amplificaziun dal Tribunal federal. Ina da las emprimas leschas d'execuziun è la lescha davart l'organisaziun giudiziala. Quella dat considerablaiman dapli cumpetenzas al Tribunal federal. L'emprim sa raduna il Tribunal federal a Losanna en il Casino de Derrière-Bourg

a la Place St-François. Suerter diesch onns survegn el in agen sez uffizial. Theodor Curti menziona en sia «Geschichte der Schweiz im XIX. Jahrhundert» ch'il Vad haja construì per quest intent in edifizi monumental sin il Montbenon.

Suerter ch'il Dretg d'obligaziuns entra en vigur il 1883, furman 14 derschaders federalis ina partiziu da dretg public ed ina partiziu da dretg civil. Cun la surveglianza suprema da la lescha da scussiun e concurs vegnan vitiers il 1895 dus ulteriurs derschaders. Il 1912 entra en vigur il Cudesch civil svizzer, il Tribunal federal survegn ina seconda partiziu da dretg civil ed il dumber dals derschaders crescha sin 24.

Erecziun da l'edifizi classicistic odiern

Il bel Palais de Montbenon, oriunda main previs per 13 derschaders, davanta definitivamain memia stretg. Il 1912 publitgesch'ins ina concurrence per in nov palaz da giustia che duai vegni erigì sin ina parcella en il Parc de Mon-Repos acquistada curt avant da la citad da Losanna. I vegnan inoltrads 83 projects, il 1913 gudognan ils architects Louis-Ernest Prince (1857–1936) e Jean Béguin (1866–1918) – ma la dretgira qualifitgescha quest project sco memia pauc impurtant – l'edifizi per la dretgira suprema dal pajais dastgia far ina parita pli degna. Prince e Béguin vegnan sussegnids da l'architect Alphonse Laverrière (1872–1954) da Losanna. Sui s'egida vegn sviluppà il project suspendi l'emprim pervi da la situaziun finanziaria da la Confederaziun. Il 1927 è l'edifizi però erigi, sco in'ovra d'art cumplessiva imposanta, dadora en il stil classicistic, dicens cun colurs e furmias d'art déco exquisitas, cun il mobigliament adequat ed ils plato da l'ura creads da Laverrière en ils biros dals derschaders.

Il 1942 entra en vigur il Cudesch penal svizzer, il 1969 la lescha davart la procedura administrativa. Uschia vegnan vitiers il 1942 la Curt da cassaziun penal ed il 1979 ina seconda partiziu da dretg public. L'applicaziun dal dretg dals derschaders suprem mussa ch'il dretg public daventa pli e pli impurtant – per exemplu cun il dretg dals esters, la planisaziun dal territori ed il dretg da l'ambient. Il dumber da derschaders crescha sin 26, lura sin 28 e la finala sin 30. Oz lavuran 28 commembers da la dretgira en las tschintg partiziuns a Losanna. Cun il temp s'engrondescha era l'administratiun da la dretgira, l'informatica arriva. I vegn stretg en il Palais Mon-Repos.

Provisoris che na cumentan betg a la lunga e chars locals affittads suplementarmain en la vischinanza duain far remedura. L'ultim decenni avant la midada dal millenni engrondesch'ins finalmain il Palais cun las alas previsas già en il project oriund, e quai il medem mument ch'ins renovescha il plau sut il tettg. Las alas vegnan erigidas sin la vartvers la spunda e sin il plan orizontal previs, però en in stil architectonic modern e cun ina repartiziun da las stanzas confirma al temp (Fonio Boschetti, *1932)

Quai che reguarda il mantegniment ed il diever quotidian da l'edifizi ston las exigenzas da la proteccziun da monumets s'accordar cun in' utilisaziun conforma al temp ed economica. I vegnan adina puspl fatgs cumpromiss. Las mesiras da segrezza en connex cun ils «indrisz da separaziun» en l'oreal d'entrada n'èn per exemplu betg incontestablas, e la signalisaziun da las sortidas d'urgenza è baiduras al limit estetic.

Cun in'evidenza remartgabla sa monvan ils utilisaders dad oz en la substansa architectonica istorica – dal tuttafatg conscents ch'els lavuran en in edifizi singular. Per fortuna è sa mantegnì en blers lieus il mobigliar original fin oz, saja quai en las salas da dretgira, en la magnifica sala da leger da la biblioteca renovada il 2011 (architectura: Béatrice Clavel, *1964, restauraziun: Olivier Guyot,

Losanna: Palais de Montbenon (survart) e Tribunal federal odiern.

main durant la Segunda Guerra mundiala, dovri derschaders suppliants supplementars. Il 1969 suonda l'augment sin set derschaders, il 1980 sin nov, il 2001 sin indesch – quai reflectescha il svilup da las assicuranzas socialas en Svizra suenter la Segunda Guerra mundiala e mussa ch'il sectur da cumpetenças dal Tribunal federal d'assicuranzas è vegni augmentà considerablemain: il 1948 vegn introducida l'Assicuranza per vegls e survivents, il 1952 l'Assicuranza cunter la disoccupaziun, il 1960 l'Assicuranza d'invaliditat ed il 2005 la fina la l'Assicuranza da maternità.

Il 1970/71 ed il 1980/81 prendan ils responsabels puspl per mauns engondiments en il sectur dal sochel da la villa. Quels reduceschan a moda persistenta il caracter originar da la villa e na cumentan betg il basegn da localitads da la dretgira adina pli grond. Per ils blers cas en connex cun il dretg d'assicuranza sociala cumpletà pliras giadas è la villa memia pitschna, malgrà l'annexa ed il sochel.

Avant in ulteriur engondiment sa dat il dretg mument ina buna soluziun grazia a la reorganisaziun da las Vifayers federalas svizras: il 2002 dattan quellas en locaziun a la Confederaziun la sedia d'enfin ussa da lur direccziun regionala II en l'anterier edifizi d'administratiun da la Vifayer dal Gottard al Schweizerhof-quai. L'edifizi dal Gottard, erigì dal 1886 fin il 1889 (Gustav Mossdorf, 1831–1907), vegn transforrà per il Tribunal federal d'assicuranzas en in palaz da giustia funczional e tuttina represchentativ e fitg bain situà.

Las dretgiras federalas d'emprima instanza

L'onn 2000 han pievel e chantuns approvà cun gronda maioritad la basa constituziunala per ina refurm da la giustia cumplessiva. La revisiun totala da la giurisdicziun federala instradada suenter questa refurm duai per l'ina distgargar il Tribunal federal, per l'autra meglioriar la proteccziun legala cun stgaffir dretgiras federalas d'emprima instanza. Il Tribunal penal federal cu-menza sia activitat il 2004 a Bellinzona. Per la nova sedia en il lieu da l'anteriura scola da commerzi chantunala al Viale Franscini han l'Uffizi federal per edifizi e logistica ed il chantun Tessin realisà il 2008 ina concurrence. Oz sa chatta là in bischu funczional represchentativ, projectat dal team da planisaders ed architects grischun Valentin Bärth (*1957) ed Andrea Deplazes (*1960) e dals architects tessinalis Pia Durisch (*1964) ed Aldo Noll (*1959). La fatschada dal classicissem tardiv da l'avantcorp mangiù che datescha dal 1895 (Emilio Donati, Maurizio Conti) beneventa il visitadars cun in alv traghischant. Davosvart porscha in'annexa nova var 80 plazzas da lavur a derschaders, al secretariat general ed als servetschs.

Il Tribunal administrativ federal è en funcziun dapi il 2007 l'emprim a Berna e Zollikofen e fa lura il 2012 mida da Son Gagl. Per finir prenda il Tribunal federal da patentas alloschi dapi il 2012 en in nov edifizi da l'administratiun a Son Gagl. Per l'emprima giada dapi stgars tschient onns ha la Confederaziun la chaschun da publitgar quasi per in champ liber ina concurrence per in palaz da giustia. Da 197 projects inoltrads tscherna la giuria la finala «Auf Rosen gebettet» dad Astrid Stauffer (*1963) e Thomas Hasler (*1963), Frauenfeld, perquai ch'il concept urbanistic sco era l'organisaziun da l'edifizi persadan.

La preschentaziun:
Dossier «Tribunal federal».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=2732
www.chatta.ch

Animals da cumpagnia

Da chauns, giats, cunigls e portgets da mar

Noss chars animalets: cun plimas u cun squamas, cun pail curt u cun pail lung; els ans accumpognan gia dapi millennis. Els pon esser canerus u mits, confidentis u timids. Nus als tegnain or d'interess vi da l'animal u sco cumpogn, als pavlain e charezzain. Emoziunalmain han ils animals da cumpagnia ina grond'importanza per lur possessurs. Nus als duvrain per stritgar, per charsinar e per als avair gugent. Els èn noss partenaris en noss temp liber e magari «emplazzan» els schizunt amis, in partenari u la famiglia.

Ma er l'importanza per l'economia publica na dastga betg vegnir sutvalitada: Ils animals da cumpagnia promovan in'entira branscha economica e creeschian plazzas da l'avur. Tar ils aspects negativs dal tegnair animals tutgan ils donns ch'ils animals da cumpagnia pon chaschunar en la natira e vi d'animals selvadis.

Per tegnair in chaun, in giat u in autre animal da cumpagnia a moda correcta e per satisfar als basegns dals animals ston però vegnir ademplidas tschertas preten-sius. Igl è perquai necessari da s'infur-

mar davart la moda e maniera co tegnair correctamain l'animal, sinqua che quel sa sentia er propi da chasa. Alura sa sviluppa tranter l'animal e l'uman ina relaziun fitg stretga che dura savens sur blers onns.

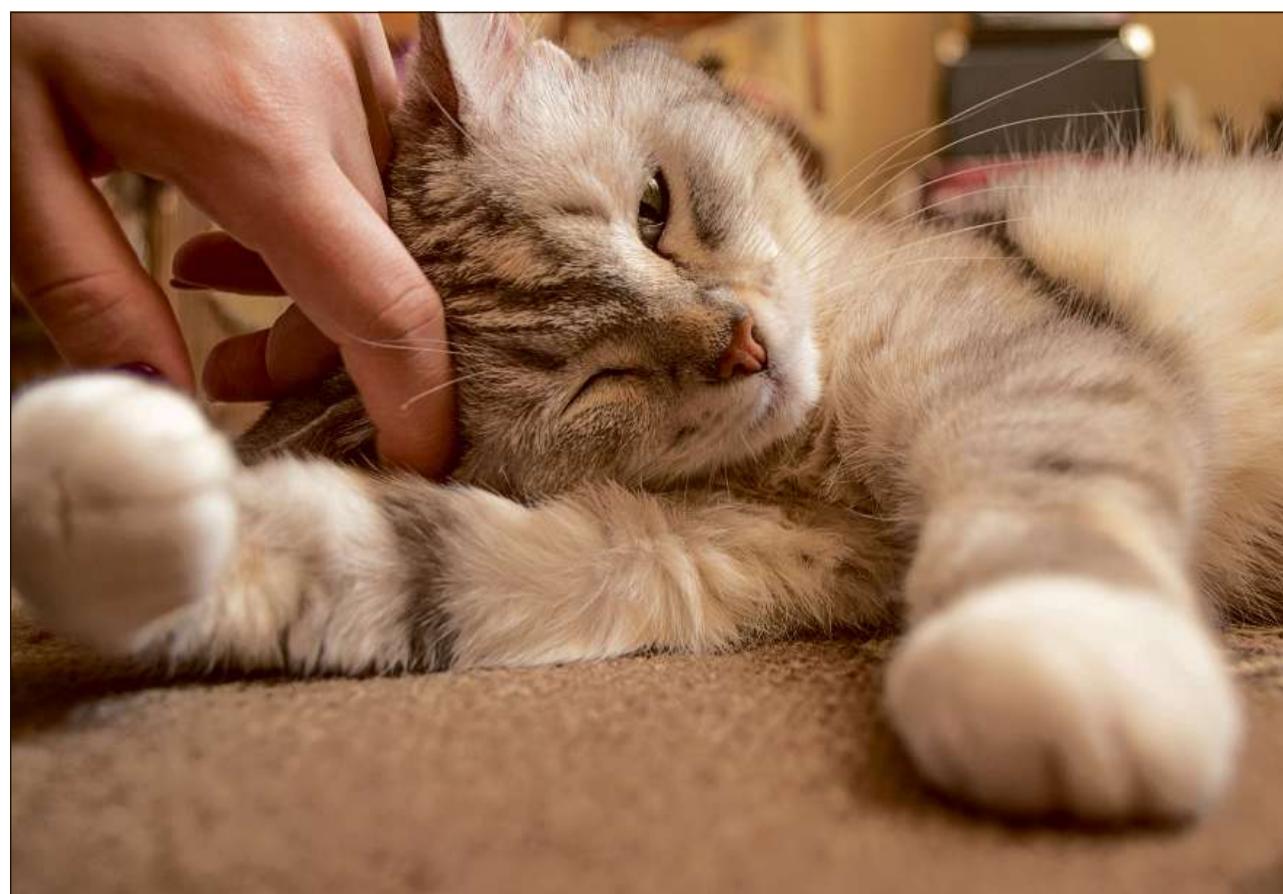
Animals da niz, animals da chasa, animals da cumpagnia

Animals da niz vegnan surtut tegnids – sco ch'il num di già – per che l'uman pos-sia profitar da l'avur u da l'ur products. Animals da chasa vivan bain cun l'uman sur in tetg, ma betg tuts exnum a moda socialisada. Tar in reptil che vegn tegni en in terrari sa tracti bain d'in animal che viva en chasa, ma betg d'in animal do-mesticà u da cumpagnia. A quest'ultima gruppa appartegnan en emprima lingia ils mammals e tranter quels surtut chaun e giat che vivan savens en ina stretga cu-minanza cun nus umans.

Ma betg adina sa lascha differenziar clermain tranter animal da niz, animal da chasa u animal da cumpagnia: in chaun da lavinas sa lascha per exemplu-attribuir a medem temp a tuttas trais gruppas. Ed er la dumonda dal «niz» dals ani-mals è da duvrar cun resalva: Er animals sco giats, utschels u amfibis che n'appor-tan betg in niz u in retgav economic direct, han per l'uman tuttavia ina gronda impurtanza economica, sociala, ecologica, emozionala, istorica e medicinala.

Tge animal ma cunvegna?

Avant che sa decider èsi indigtà da stu-digar ils signalaments dals differents ani-mals da cumpagnia. Quels declaran chaussas interessantas davart il tegnair animals sco er davart ils custs, davart la

Il giat è l'animal da chasa il pli frequent en Sviza.

svizra dals animals infurmescha e cusse-glia en la publicitat. Scumandadas èn tut las acziuns che reduceschan il bainesser dals animals en moda inutila e nungiustifitgada. La Lescha davart la protecziun dals animals protegia ils animals cunter dolurs, cunter mals e cunter donns chas-chunads nungiustifitgadament e scu-monda ultra da qua da tementar ils ani-mals senza motiv.

Tge di la lescha?

La Lescha federala davart la protecziun dals animals è entrada en vigor il 1981 ed è vegnida revedida cumplettamain il 2008. Quella regla tranter auter la tegnida d'animals sin il bain puril, la tratga d'animals e tematicas sco experiments cun animals u modificaziuns geneticas. La lescha cumpiglia però tuttavia er prescripziuns ch'en appligablas per la tegnida d'animals da cumpagnia. Qua intgins extracts correspondents:

Art. 1: L'intent da questa lescha è quel da proteger la dignità ed il bainesser da l'animal.

Art. 4: Tgi che s'occupa d'animals, sto tegnair quint il meglier pussaivel da l'ur basegns; e procurar per l'ur bainesser, uschenavant che l'intent da l'ur utilisa-zion permetta quai. Nagin na dastga chaschunar nungiustifitgadament dolurs, suffrrientschas u donns ad in animal, te-mentar l'animal u betg resguardar sia dignitat en in'atra moda. Igl è scumandà da maltractar, da negliger u da stan-clentar animals nunnecessariamain.

Art. 5: La Confederaziun po promover la scolaziun e la farmaziun supplementara da quellas personas che s'occupan d'ani-mals. La Confederaziun procura per l'in-furmaziun da la publicitat en dumondas da la protecziun dals animals.

Art. 6: Tgi che tegna u ha quità d'ani-mals, als sto nutrit e tgirar adequata-main, als conceder l'occupaziun e la li-berdad da sa mover ch'en necessarias per l'ur bainesser sco er – sche quai fa da ba-segn – in alloschi.

Art. 7: Il Cussegli federal po puttamer a l'obligaziun d'annunzia u da dumandar ina permissiun tscherts generis da tegnair animals, la tegnida da tschertas spezias d'animals sco er tschertas tigras d'ani-mals.

Art. 26: Chastià vegn tgi che maltracta, negligescha, stanclenta nunnecessaria-main in animal u na resguarda betg sia dignitat en in'atra moda; mazza ani-mals en moda crudaiva u da levensen; la-scha ir u lascha enavos in animal domes-tic u in animal tegnì en in manaschi cun l'intenzion da sa deliberar dad el.

Las disposiziuns chantunals, tranter auter er areguard il possedd da chauns e la tematica d'animals charttads, èn regladis en la Lescha davart ils fatgs veterinars.

Tge far cun in animal mort?

Animals pitschens che na paisan betg da-pli che 10 kg dastgan vegnir sepulids libramain, ma sut la cundiziun che tschertas mesiras da precauzion vegnian obser-vadas: La fossa sto esser profunda avun-da ed en ina distanza segira da l'aua (pro-tecziun da l'aua sotterranea e dals curs d'aua). In animal dastga vegnir sepuli sin l'agen terren u en lieus ch'en previs per quest intent e ch'han l'autorisaziun ne-cessaria. En Sviza datti differents «san-teiris per animals». Ils chantuns han pliavant installà lieus per cremar cadavers d'animals. Per addressas e per infurmaziuns davart la moda da proceder pon insa drizzar ad in veterinar u a las organi-saziuns per la protecziun dals animals.

La preschentaziun:

Dossier «Animals da cumpagnia».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?iid=2943
www.chatta.ch

Mintga spezia d'animal tschenta sias atgnas pretensiuns a la tegnida e tgira.

Annunzia d'animals chattads

L'Uffizi per la segirezza da virtualias e per la sanadad d'animals dal Grischun sco post d'annunzia chantunal è cuntanschibl per telefon durant las uras da spurtgel usitadas. La Centrala svizra per animals sparids e chattads (www.stmz.ch) è cuntanschibla da tut temp, durant 24 uras a di e durant 365 dis ad onn sur www.stmz.ch ubain tel. 0848 357 358 (animals chattads) resp. tel. 0900 357 358 (ani-mals sparids).

Taglia da chauns

Ils possessurs da chauns pajan taglias per l'ur animals. Ils chauns ston vegnir an-nunziads a la vischnanca da domicil cur ch'els han ina tscherta vegliadetgna, suenter lur acquist, lur vendita u a cha-

Il stadi giuridic dals animals è sa midà. Animals n'èn betg pli sulettamain chaus-sas, da las qualas ins po disponer, ma-bain ston vegnir protegids per amur dad els sezs. La relaziun cun l'animal sto tegnair quint pli e pli da puntgs da vista etics. E tge capita, sch'ils possessurs vul-an u ston sa liberar dals animals? Co-procedan ins correctamain, e tge na dastgan ins mai far?

L'Uffizi federal veterinar infurmescha davart la moda e maniera da tegnair cor-rectamain animals ed er la Protecziun

Il Plan d'instrucziun 21

«Acquistar betg mo savida, mabain er la cumpetenza da l'applitgar»

Sco mintga plan d'instrucziun fin uss descriva er il Plan d'instrucziun 21 l'incumbensa che la societat dat a la scola. El fixescha tge furmaziun che la scola populara duai intermediar a la proxima generaziun. Il Plan d'instrucziun 21 serva sco cumpass che sostegna las personas d'instrucziun tar la planisazion da l'instrucziun. Per l'emprima giada en l'istoria da la Svizra han tut ils 21 chantuns tudestgs e plurilings il medem plan d'instrucziun. Il Plan d'instrucziun 21 coordinchesa in cun l'auter ils cuntegns da la scola populara; el na mida denstant betg fundamentalmain la scola.

En il chantun Grischun restan ils cuntegns ed ils roms per gronda part ils medems. Il nov plan d'instrucziun guarda pli fitg che las scolaras ed ils scolars n'acquistian betg mo savida, mabain sappian er applitgar questa savida (orientaziun a las cumpetenças).

Il Plan d'instrucziun 21 resguarda ultra da quai svilups socials: Da nov vegnan introducids sin il stgalim primar ils roms «etica, religiuns, cuminanza» e «medias ed informatica». Sin il stgalim secundar I vegnan amplifitgads ils roms «orientaziun professionala» e «medias ed informatica».

L'important en furma concisa

Tge è in plan d'instrucziun?

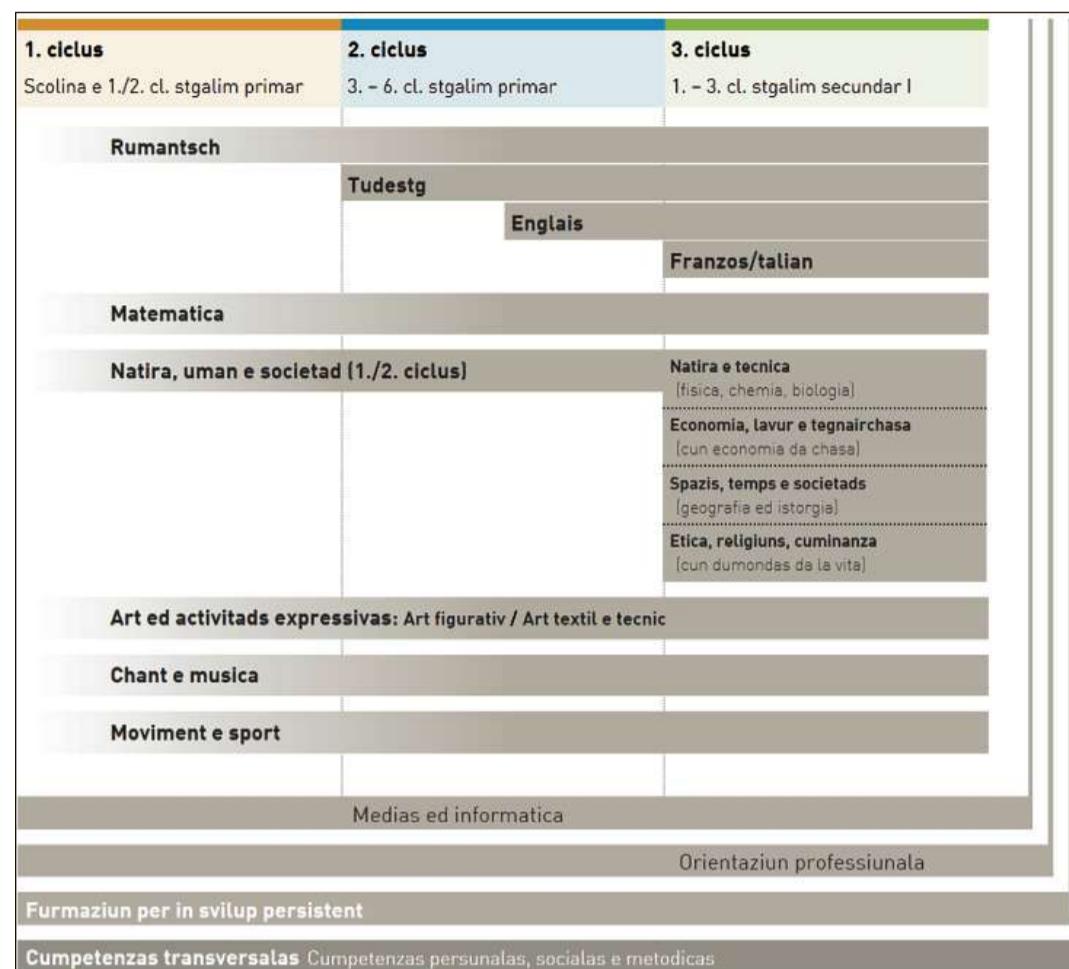
In plan d'instrucziun definescha tge che

scolaras e scolars emprendan en mintga rom ed en mintga ciclus. El vala sco basa per sviluppar medis d'instrucziun, el è in instrument da planisazion per personas d'instrucziun sco et per la scolaziun e la furmaziun supplementara da personas d'instrucziun. A medem temp mussa il plan d'instrucziun a scolas, a manaschis d'emprendissadi u a genitrix tge ch'uffants e giuvenils san e co ch'els èn capabels da nizzegiar ed applitgar quella savida suenter mintga stgalim da scola.

Co è il Plan d'instrucziun 21 organisé? En general èn ils plans d'instrucziun d'ozendi organisads tenor stgalim da scola; la partizun dals stgalims variescha denstant da chantun tar chantun. Sin plau naziunal han ins per questa raschun defini trias ciclus ch'en cumpartibels cun ils stgalims da scola en ils chantuns: scolina e 1./2. classa, 3.-6. classa e 7.-9. classa

Er en il chantun Grischun s'accordan ils roms cun ils plans d'instrucziun actuals en ils chantuns ed integreschan la situaziun actuala dal svilup professional-didactic. Il nov Plan d'instrucziun structurecha ils roms en sis champs: linguas – matematica – natira, uman e societat – art ed activitads expressivas – chant e musica – moviment e sport. Ultra dals sis champs cumpiglia il plan d'instrucziun dus mo-

Ciclus, champs ed incumbensas interdisciplinarias en survista.

losof chinais Confuzius (551–479 a.C.): «Jau aud ed emblid, jau ves e regord, jau fatsch e chapesch.»

Per acquistar ina cumpetenza dovrà concretamain traïs chaussas: 1. vulair – la prontezza, la tenuta e la voluntad d'acquistar e d'applitgar enconuschienschas e savida. 2. savair – las enconuschienschas e la chapientscha ch'en necessarias per schliar ina lezia u in pensum. Da qui fan part er l'analisa e la structuraziun d'informaziuns. 3. savair far – l'abilitad e l'inschign d'applitgar la savida en la pratica per schliar ina lezia u in pensum.

In exempl per in'incumbensa che mussa co che sa laschan acquistar e cultivar concretamain cumpetenças – pia savida che sa lascha transferir ed applitgar a moda pratica en il mintgadi – furma il suandard quint: «En in center da sport sin las Filippinas schubregia Florentino il pli gronds chalzers sin quest mund. In chalzer ha in'autezza da 2,37 m ed ina lunghezza da 5,29 m. Quant grond fiss in gigant circa che sa purtar quels chalzers? De scriva la via a la schliaziun.»

La basa teoretica

Il Plan d'instrucziun 21 s'orientescha a la noiziun da cumpetenças da Franz E. Weinert. Cun descriver las finamiras da l'instrucziun en furma da cumpetenças cumbeeschas el cuntegns culturals cun abilitads ed inschigns dal rom ed interdisciplinaries che ston vegnir acquistads. El cumbinescha ina cun l'autra enconuschienschas e savida, cumpetenças dal rom e persunas sco er socialas e metodicas.

L'orientaziun a las cumpetenças n'è nagna nova furma u metoda d'instruir, mabain in principi d'instrucziun ch'influenzescha tut ils secturs da l'instrucziun.

Envers l'instrucziun enconuschienta orientada a las finamiras d'emprender resultan tar la promozion orientada a las cumpetenças tranter auter ils suandard spustaments d'accent:

Cumpetenças d'agir: Unitads d'instrucziun na mettan betg mo en il center l'acquisiziun d'enconuschienschas, mabain focusseschan er sin l'applicaziun. La realisaziun da las enconuschienschas e da la savida en novas situaziuns d'agir daventa pli impurtanta. La perseveranza da las scolaras e dals scolars, lur concentraziun e lur abilitad da schliar problems vegnan exercitadas pli ferm.

Prestaziuns: Cumpetenças daventan visiblas mo en prestaziuns respectivamain en acziuns. Sin lur via a la cumpetenza sa chattan las singulas scolaras ed ils singuls scolars en differents lieus. Correspondentamain furneschan els differents prestaziuns, cur ch'els schlian ina lezia u in pensum che vegn dà a tut a medem temp. Las notas valteschan las prestaziuns furnidas tenor niveis.

Il plan d'instrucziun online

Il Plan d'instrucziun 21 è vegni translata quasi complettamain en rumantsch e talian; excepcions èn ils plans d'instrucziun «Tudestg en scolas rumantsch» e «Terza lingua estra» ch'en avant maun en tudestg. Tuts trais plans d'instrucziun grischuns pon vegnir consultats online sur www.lehrplan.ch (= il portal d'entrada da tut ils chantuns cumpigliads) resp. il plan d'instrucziun rumantsch directamain sur gr-r.lehrplan.ch.

La preschentaziun:
Dossier «Plan d'instrucziun 21».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=2876
www.chatta.ch

Per l'introducziun dal nov plan d'instrucziun è vegni concepi in vast material d'informaziun.

latiers per mintga ciclus las cumpetenças da basa. Quellas inditgeschan ils stgalims da cumpetenza che las scolaras ed ils scolars duain cuntanscher fin la fin dal ciclus. Els cuntanschan las cumpetenças da basa en il decurs dal ciclus en differents moments. Bleras scolaras e blers scolars lavuran alura vi dals stgalims da cumpetenza cunintuants.

L'incumbensa dal ciclus definescha vi da tge stgalim da cumpetenza ch'sto vegnir lavurà a moda lianta en tge ciclus. Las scolaras ed ils scolars ston survegnir la pusaivadla da lavurar vi dals stgalims da cumpetenza che surpassan las cumpetenças da basa che tutjan tar l'incumbensa dal ciclus.

Tge è nov? Tge resta tuttina?

La scolina sco part integrala dal nov plan d'instrucziun

Il Plan d'instrucziun 21 è concepi tenor differents roms. El mussa co che las cumpetenças vegnan acquistadas da la scolina fin la fin da la scola populara. Il svilup da cumpetenças vegn da nov structurà e declarer tenor roms davent da la scolina.

L'instrucziun en l'emprin ciclus s'orientescha dentant sco fin qua fitg ferm al svilup dals uffants. Ella promova il svilup motoric, la percepziun, l'orientaziun temporal e spaziala, la fantasia e la creatividat sco er la lingua e las pussaivladadas da s'exprimer dals uffants. En scolina dal Plan d'instrucziun 21 è il giugar anc adiana ina part centrala da l'emprender.

Didactica e libertad metodica

Perquai ch'il Plan d'instrucziun 21 prescriva ils cuntegns dal rom a moda main impegnativa, è la tscherna dals cuntegns didactics tras las personas d'instrucziun tant pli importanta. Ella è ina decisio profesionala individuala da las personas d'instrucziun. Il Plan d'instrucziun 21 mantegna er la libertad metodica. Aspects centrals da la chapientscha dal process d'emprender e d'instruir èn:

Pensums d'auta qualitat cuntegنان problems provocants, dentant betg cuntegns betg cuntegns che surdumondan ils uffants. Buns pensums activeschan il patratgar e l'agir. Els sa drizzan ad uffants pli flaives e pli fermes e favuriseschan vias d'emprender individualas. Els sveglian mirveglias e motivaziun. Promover las cumpetenças transversalas (cumpetenças personalas, socialas e metodicas) è ina ferma ed impurtanta part en l'instrucziun quotidiana. Metodas d'instruir multifaras en cumbinaziun cun furmas adaptadas che sostegnan l'emprender possibiliteschan a ses svilup.

Per mintga cumpetenza vegn il svilup da la savida e da la capacidat descrit en stgalims. Il Plan d'instrucziun 21 numna

las personas d'instrucziun da s'adattar als uffants cun lur premissas e basegns differents. Tar tut quai decidan las personas d'instrucziun cun tge metodas che las scolaras ed ils scolars san sviluppar lur cumpetenças. Las cumpetenças preschentadas en il Plan d'instrucziun 21 na sa laschan savens betg realizar directamain; ins las cuntanscha pir a vista pli lunga. Las finamiras da l'instrucziun da la persona d'instrucziun duan dentant avoir ina relaziun directa cun las cumpetenças dal Plan d'instrucziun 21.

Valitaziun

Tar l'instrucziun orientada a las cumpetenças tutja ina bona cultura da feedback. Ella è in aspect central per la qualitat da l'instrucziun e promova l'emprender ed il svilup da cumpetenças.

A medem temp è la valitaziun cun notas la basa per la qualificaziun da las scolaras e dals scolars e serva a la selecziun. Correspondentamain sto ella succeder a moda conscientiusa e cun senn da responsabilidad.

Las prescriziuns giuridicas per discurs cun geniturs, valitaziuns sco er per il proceder d'admission restan las medemas cun l'introducziun dal Plan d'instrucziun 21. Las denominaziuns dals roms dal Plan d'instrucziun 21 vegnan er duvradadas per ils formulars d'attestats.

Linguis estras

La Conferenza svizra da las directuras e dals directurs chantuns da l'educaziun publica (CDEP) è sa cunvegnida l'onn 2004 che tut ils uffants en Svizra han d'emprender duas linguis estras – ina seunda lingua naziunala ed englais. Ils chantuns èn s'accordads tge lingua estra che duai vegnir emprendida l'emprin en tge regiun.

La realisaziun da questa strategia ha già cumençà avant il Plan d'instrucziun 21. Il nov plan d'instrucziun na porta qua naginas midadas. Ils plans d'instrucziun per las linguis estras s'orienteschan già a cumpetenças. Els èn vegnids surpigliads ed adaptats al nov concept dal Plan d'instrucziun 21.

En il focus: L'orientaziun a las cumpetenças

Il fundament dal Plan d'instrucziun 21 è l'orientaziun a las cumpetenças. D'ina cumpetenza na fa betg mo part la savida, mabain er il «savair far» che furma la basa per pudair applitgar savida en different contexts. Ins puress descrever quest spuastament d'accent cun ina sentenza dal fi-

Tradiziuns vivas: Chantun Tessin

Cun participar a la Convenziun da l'Unesco per mantegnair il patrimoni cultural immaterial è la Svizra s'oblidata d'elavurar ina glista da las tradiziuns (cf. www.tradiziuns-vivas.ch). Oz preschenta chattà.ch las tradiziuns vivas dal chantun Tessin. Questas ed ulterioras isanzas tessinais han ins dal reminent er includi en in inventari transconfinal che renda accessible ed enconuschen il patrimoni cultural immaterial da la Lombardia, dal Piemunt, da la Val d'Aosta, dal chantun Tessin, da la Val Poschiavo, dal Trentino e dal Tirol dal Sid (cf. www.intangiblesearch.eu).

Cuvrir e reparar tetgs da crap

Tetgs da crap èn carateristics per l'architectura tradizionala dal Sopraceneri e dal nord dal Luganese, nua che l'existenza da gnais ha favorisà la construziun da quest tip da tetgs. Las plattas grevas utilasadas, che vegnan numnadas en general «poidde», han differentas grondezas e grossezas. Cuvrids e reparads vegnan ils tetgs a maun tras lainaris-miradurs che vegnan numnadas en il dialect «teciatt». Quests masternants han emprendi lor mestergnans directament sin ils pazzals da lur collegas pli vegls, nizzegiond lor experientscha.

Las plattas da crap vegnan fumadas a maun suletta main cun agid dal martè e messas sin las travs robustas dal tetg, senza duvrar material da fixazion. La restauraziun dals tetgs da crap pretenda anc adina ina gronda savida artisanala: Cunquai che mintga tetg ha sias particularitads, stoi mintgamai vegnir scleri, tge mesiras che pon servir e tge tip da crap ch'è adattà. Ultra dals lainaris-miradurs spezialisads vegnan ils tetgs vegls er mantegnids da laics ch'han acquistà tschertas enconuschienschas spezialisads e che sa dedigtschan a questa activitat artisanala surtut durant lor temp liber.

Fieras da son Martin e da son Provino
La fiera da son Martin ha lieu a Mendrisio sin ils prads enturn la baselgia romanica tardiva da son Martin e da son Roc. La fiera da son Provino ha lieu ad Agno, la chapitala da l'anteriura Plaiv, en la vischinanza da la baselgia da chapitel da son Gion Battista e da son Provino. La fiera da son Martin è mintgamai ils 11 da novembre e cumpiglia er la fin d'emna avant u suenter questa data. La fiera da son Provino ha lieu durant la fin d'emna ed il glindesdi suuandant ch'en il pli di tiers dals 8 da mars.

Cun lur exposiziuns da muvel, vehichels e maschinas agriculas dattan tuttas

Milissas istoricas
En il Tessin existan duas gruppas da milissas istoricas activas: Las milissas istoricas en la Val dal Blegn ed il Corpo Volontari Luganesi. Lur rolla en la sociedad respectiva ed a tscherts muments da l'onn è en tuts dus cas da grond'importanza, il context istoric e la funcziun actuala da las duas milissas è però differents. Las milissas da la Val dal Blegn han lur origins en in vut ch'in pèr schuldads han fatg cur ch'els èn vegnids clamads l'onn 1812 sut las armas per la campagna militara da Napoleon I en Russia. Els han empermess d'undrar Nossadunna u il sontg patrun dal vitg mintga onn a la festa dal vitg, sch'els avessan da turnar vivs da la battaglia. Suenter lur return han els fundà corps militars ch'avevan da gidar tar las festas dals vitgs respectivs. Anc oz èn las milissas istoricas da Leontica, d'Aquila e da Ponto Valentino mintg'onn ina part da la festa da son Gion Battista (24 da zercladur), respectivamain a la festa da Nossadunna dal rusari (emprima dumengia da fanadur) u da Nossadunna dal Carmel (terza dumengia da fanadur).

Il Corpo Volontari Luganesi percuter è vegnì fundà l'onn 1797 per sa defendre cunter eventualas attatgas da la Republica Cisalpina fundada da nov ed è stà obligà da pertgirar Lugano e notog. L'onn 1929 è el puspè vegnì instalà a chaschun da la Festa federala da tir a Bellinzona e renconuschì da la vischianca da Lugano sco guardia d'onur. Termins fixs dal Corpo Volontari Luganesi èn il 1. da schaner, ils 15 da favrer (depositiun d'in cranz da flurs tar il crap commemorativ per Giovanni Taglioretti ch'è crudà ils 15 da favrer 1798 sco voluntari en la battaglia cunter la Republica Cisalpina), la terza dumengia da matg (festa da Nossadunna da la grazia) ed il 1. d'avust.

Numerus vitgs tessinais cumprovan che la cultura dals tetgs da crap è anc ordvart vi-ventra. (Corippo, Val Verzasca).

L'autenza dal Pass dal Gottard – regiun da projecziun per numerus mitus naziunals.

PD

Novena da Nadal a Morcote

En intgins vitgs dal chantun Tessin vegnan anc oz tutgads ils zains a maun durante la novena da Nadal. Pratitgà en moda tut speziala vegn quest ritual en il vitg da Morcote, a la riva dal Lai da Lugano. Qua daventa l'isanza dal tutgar zains cun il battagl (numnà biciocà) in mument da cumpagnia, grazia ad ina stanza cun in chamin, cun ina maisa e cun bancs da lain en il clutger. Da las 20.00 fin las 23.00 sa radunan ils voluntaris e lur amis enturn la maisa per mangiar en cuminanza. En roda van els sin el clutger per tutgar ils zains. Lur melodias èn simplas, ma festivas. Ellas vegnan transmessas a bucca grazia a las instrucziuns da persunas cun experientscha.

L'eveniment è public ed ils visitaders pli e pli numeros vegnan nà da differentas parts dal Tessin e da l'Italia vischina. Diesch fin sin il pli quindesch persunas sesan enturn il chamin u sin la stgala da lain che maina a la stiva dal zain. Usit èsi er che tut las persunas participantas portan insatge da mangiar u da baiver en cuminanza: ina buttiglia vin, luganighe u in toc chaschiel.

Processiuns da l'Emna sontga a Mendrisio

Las processiuns da l'Emna sontga, ch'en documentadas dapi la seconda mesadat dal 17avel tschientaner, giran la saira da la Gievgia sontga e dal Venderdi sontg tras la citad veglia da Mendrisio. Per questa chaschun vegn stizzada l'illuminaziun da las vias ed en las giassas sa de-rasa la glisch miaivila dals «trasparenti»: i sa tracta da gronds maletgs glischants che vegnan disegnads sin tailas transparents, montadas sin roms da lain ed illuminads da l'intern. Els han furmas e dimensiuns fitg diversas e vegnan montads lung la ruta da la processiun sur las giassas vi. Sin ils «trasparenti» èn representandas scenas da l'Evangeli u dal Vegl Testament. La saira da la Gievgia sontga presentant var 270 acturs laics la Passiun da Cristus en ina seria da scenas che sa basan sin l'Evangeli. A questas representaziuns sa participesch an chavtgaders, schuldads romans e figuris bibliicas en costums pompus. Ina caracteristica da quest defilé da scenas è ch'i mancan dialogs discurrirs tranter las figuris che s'expriman unicamain cun posituras e gests silenzios.

La processiun dal Venderdi sontg è modesta e solenna ed è caracterizada pli fitg da la spiritualidad. A questa processiun sa participesch an passa 600 com-members da differentas confraternitads e d'associazions ecclesiasticas. Ils purtadars passan tras las vias cun ils portrets da

la bara da Cristus e da Nossadunna da las dolurs, davant ils quale il public è envidà da s'enclinare. Trais societads da musica accumpognan la processiun, sunond marschs funebers impressiunants. Al cumenzament ed a la fin da la processiun chavaltgeschan ils tamburs da l'avanguardia. Avant las processiuns da l'Emna sontga ha lieu il «settenari», ina ceremonia religiosa ch'è deditgada a las set do-lurs da Maria.

Rabadan ed il tschaiver en il Tessin

Il tschaiver da Bellinzona, enconuschen sur la designaziun dialectala «Rabadan», è la pli gronda occurrency da carnaval dal Tessin: Onn per onn attriran numerosas attracziuns fin a 150 000 visitaders. Uffizialmain cumenzan las activitads da tschaiver la gievgia saira, cur ch'il president da la citad surdat la clav a Sia Maiestad Retg Rabadan. L'occurrence cuntinescha la sonda saira cun il concert da las musicas da tschaiver. La dumengia suentermezdi ha lieu il grond cortegi da tschaiver che carmala mintgamai 20 000 fin 30 000 aspectaturs en la chapitala chantunala. Il mardi suuandant, a chaschun da l'inscunter il pli impurtant per il grond public, vegnan repartidas mintga onn var 2500 purziuns risot e longias da portg («luganighe»).

Ils ultims decennis è il tschaiver da Bellinzona sa transfurmà ad in eveniment da proporzions remartgables: A partir da l'onn 1990 ha Rabadan conquistà las vias e las pazzals da tut la citad veglia, nua che tendas da festa porschan plazza a passa 40 000 visitaders. Ma il tschaiver tessinalis na sa restrensch betg mo sin Bellinzona: Ultra d'occurrencies pli grondas che vegnan organisadas en ils centers, han lieu en il chantun en tut pasa 130 carnavales locals.

Chastognas e maruns en la Svizra taliana

En la Svizra taliana èn ils guaudets da chastagners in patrimoni cultural da gronda valor ecologica ed estetica. Ils ultims decennis èn perquai vegnids iniziads numeros projects per recuperar ils guaudets da chastagners. En ina gronda part da la Svizra taliana ha la chastogna culti-va giugà durant tschientaners ina rolla essenziala per l'alimentaziun. In'impur-tanza speziala ha gi la conservaziun da quests fitgs: els vegnivan conservads en pitschens edifizis concepids aposte per-suenter. Oz vegnan las metodas tradiziun-ales da setgentar las chastognas puspè stimadas pli fitg, per il solit per intents didactics e per regurdar la cultura e l'i-storgia.

L'atun han mintgamai lieu differentas occurrencies, nua che chastognas e products da chastognas vegnan vendids e mangiads en differentas furmas, tranter auter er las chastognas brassadas, ils maruns. Sin las pazzals da bleras citads sco er a fieras, festas e martgads inscuntran ins savens ils vendamaruns. Ils emprims brassamaruns, dals quals ins sa ch'els vendevan lur chastognas sin pazzals en Sviza ed en auters païs europeics, derivavan cunzunt da la Val dal Blegn e da la Val Leventina. Intgins dad els dattan vinavant anc oz lur professiun a lur descendants, entant ch'auters surlaschun lor utensils er a personas che n'appartegnan betg al cir-cul da lur parents u enconuschen.

Istorgias dal Gottard

Il Gottard è dapl che mo in pass. Differentas epochas han mintgamai inscrit lur atgnas istorgias en ses grip, fin ch'il mas-siv da muntogna, situà en il center da la Svizra, è daventà in veritabel mitus. Fin oz funcziuna il discurser dal Gottard en l'entira Sviza sco tecnicu cultura che permetta a la societad da conversar da-vart valurs communablas.

Il cumenzament dal svilup da quest mitus sa lascha tschiffar e datar en moda relativamain precisa: El deriva d'in di-scurs academic d'istorichers ch'ha gi lieu en ils emprims dus decennis dal 20avel tschientaner ed è alura vegni popularisà en las furmas las pli differentas. Il massiv dal Gottard è avanzà en connex cun sia funcziun da defensiun militara en l'Em-prima e silsuenter oravant tut en la Segunda Guerra mundiala, cura che la direcziun da l'armada svizra ha laschà si-glientar en il grip numerus chastels-for-tezza, sco simbol per la suveranitad na-ziuinala e per la capacidat da prestaziun tecnica. En il discurs politic da la «defensiun spiertala da la patria» è el schizunt muntà ad in veritabel punct da cristalli-saziun da l'idea da stadi svizra. Questa benedicziun seculara dal Gottard è resta-da valaivla fin oz, cun expressivitads par-ticularas en il chantun Uri, nua ch'ils mitus naziunals èn enrigts d'elements da la tradiziun narrativa locala – oravant tut da l'enconuschenza ditga davant la construziun da la Punt dal Diavel –, ed en il chantun Tessin, nua che l'accent vegni mess fermamain sin l'istorgia dals origins dal tunnel da viafier ch'è vegni inaugura l'onn 1882. Il rapport cun l'istorgia dal traffic è ils ultims traiss decennis puspè stà en il center er sin plaua naziunal. La construziun dal tunnel da basa dal Gottard ha dà nov schlantsch al vegli mitus. Tras la construziun dal tunnel da basa ha il narrativ dal Gottard contemporan obtegnì ina retscha da superlativs – principalmain tecnicos.

La cultura dals grotto-s en la Svizra taliana

Ils grotto-s u grotti, oz ina part integrala da l'identidad da la Svizra taliana, furman antruras in dals elements centrals da la chadaina da producziun purila, e quai sco lieu da conservaziun da vin e da mangiativas. Ins als ha construì en in territori determinà, oriundamain en regiuns liadas strengamain a la viticatura. Fa-schond diever da condizioni morfologi-cas specificas dal territori alpin e prealpin sa laschan cuntanscher curi ils grotto-s lo-cals segnads d'in clima adattà perfetgamen-a a l'intent da conservaziun. Ozendi èn els surtut daventads in simbol per occurrenzias da star da cumpagnia ch'enseran l'entira populaziun; ma qua e là veg-nan els tuttavia anc duvrads per conser-var a moda tradiziunala mangiativas spe-cificas (surtut vin e chaschiel).

La preschentaziun:
Dossier «Tradiziuns vivas dal chantun Tessin».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=4065
www.chatta.ch

Tumasch Dolf (1889–1963)

Impurtant represchentant dal moviment rumantsch da la Muntogna da Schons

Tgi n'enconuscha betg la chanzun «Allas steilas» ubain il gieu cun chant «La stiva da filar»? Tumasch Dolf n'ha betg mo stgaffi in fitg grond dumber da chanzuns per chors, mabain er intgins solos instrumentals e solos per il chant. Il Sutsilvan ha er prestà ina lavour da gronda muntada cun collezioni las tradiziuns da la Val Schons e chanzuns popularas rumantschas ch'en tranter auerter vegnidas integradas en la Crestomazia Retorumantscha ed en la collezioni Maisen. Ultra da quai è Dolf stà l'emprim autur da raquints sutsilvans ed è s'engaschà a moda multifara en il moviment rumantsch (instituziuns, ediziun da periodica e.a.).

Vita

Tumasch Dolf è naschi il 31 da fanadur 1889 a Maton en Val Schons sco figl d'in pur e scolast. Cun «daners chattads che n'avevan nagin possessur» ha el

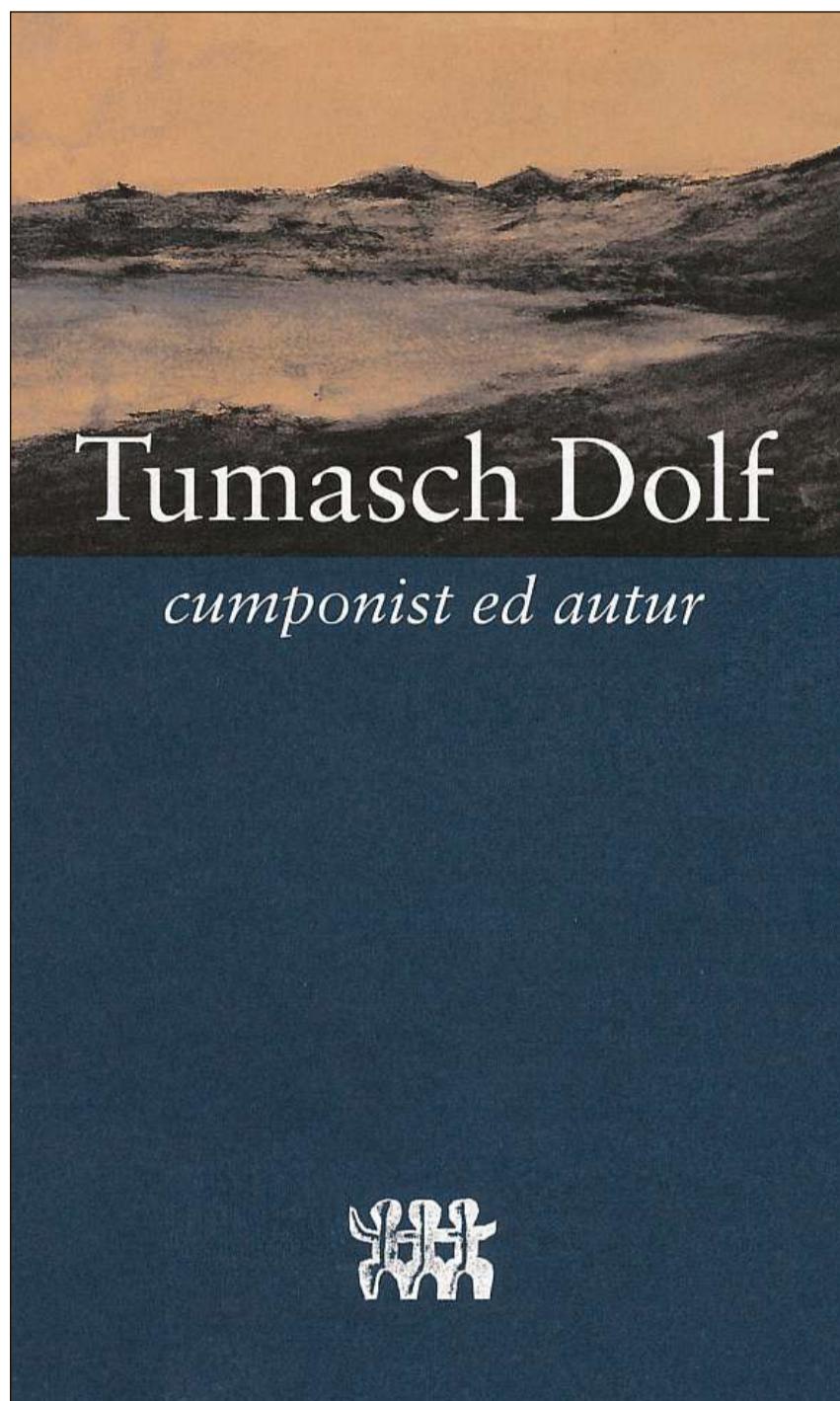

cumprà ina già ch'al è restada fidaivia per vita duranta. El ha frequentà il Seminari da scolasts a Cui-
ra (patenta 1908) ed ha acquistà pli tard il diplom per musica da scola a l'Universitat da Turitg (1921). Suenter avair terminà il seminari ha Dolf instrui l'emprim a la scola primaria da Donat (1908–1912) e silsuenter al stgalim secundar a Ziràn (1912–1927) sco er, suenter la mort da sia consorta Berta nata Plattner, 1952–1956) ed a Tumein (1927–1952). Tumasch Dolf è mort il 3 d'october 1963 a Tusaun.

Musica

Ins enconuscha Tumasch Dolf surtut sco cumponist da chanzuns per chor e sco rinnader da chanzuns popularas rumantschas. Il 1909 ha el cumponi, tenor ina poesia dal liricher sutsilvan Schamun Mani, si' emprima chanzun, la «Rosetta cotschna», cun il text dad Alfons Tuor. Il 1930 èn cumparidas sias «Canzuns religiusas». La chanzun «Allas steilas» (1913, text: Alfons Tuor), è daventada ina da sias cumposizioni las pli enconuschentas. Il 1924, l'onn da la festa tschientenara da la Lia Grischa a Trun, è el sa preschentà cun il gieu cun chant «La stiva da filar» ch'uneschà chanzuns popularas da la Val Schons cun in scenari redigi da Gian Fontana, il scriptur ed ami sursilvan. Ulterioras chanzuns cun texts da Gian Fontana èn «Ad acla» e «Sibilla». Fitg bleras da las chanzuns da Dolf èn publitgadas en ils cudeschs da chanzuns «Surselva», «Guardia Grischuna» e «Laudinella».

Las bleras chanzuns popularas che Dolf ha rinnad han influenzà si' aktivität cumpositorica. Oz èn bleras da sias chanzuns en il tun popular – la gronda part a quatter vuschs – daventadas chanzuns popularas semperverdas. Ins pu-
doss cair che sias chanzuns hajan già

Publicaziun commemorativa dal 2013.

luppan qua e là a vairs raquints, ad anecdotas ed istoriettas, a purtrets da tips purils da la Muntogna da Schons. Dolf ha cun il temp sviluppà in vair dun da narratur ch'è bun da far vesair la vita simpla e las relaziuns cordialas en las vischnanchettas da sia val nativa, senza insister da memia sin la vart folcloristica. Quai che dat il pli fitg en egl è la moda e maniera profundamain umana da vesair la vita, senza la minima satira u problematica, ma er senza la minima tendenza moralisanta, in saun realissem surrient, penetrà d'ina gronda buntad.»

Tradiziun populara e moviment rumantsch

Animà da ses scolast Gion Cahannes ha Tumasch Dolf rinnà già durant il seminari la tradiziun da Schons per Caspar Decurtins. Questa lavour ch'el ha fatg ensemble cun Steafan Loringett è cumparida l'onn 1930 en las Annalas («La tradiziun da Schons») ed il 1985 sco tom 14 da la Crestomazia Retorumantscha. Ultra da quai è el stà activ in la Societad svizra per la tradiziun populara.

Per la lingua e cultura rumantscha è Tumasch Dolf s'engaschà s'intira vita. Il 1917 è el stà confundatur da l'Uniun rumantscha da Schons e president da quella fin il 1920. Daspera ha el collavurà en las redacziuns dal «Dun da Nadal» e dal «Calender per mintga gi».

Tumasch Dolf è stà l'onn 1916 l'emprim ch'ha cumenza a scriver en l'idiom sutsilvan. Ins pudess vesair sia prosa sco canticuazion en scrit da la tradiziun da raquints orala da la Val Schons ch'era sa mantegnida en sia chasa paterna. Dolf raquinta bain en ses idiom matern, è a medem temp però collià cun l'entira Rumantschia, sco quai che cumprovan ses buns contacts cun scripturis en Surselva ed en l'Engiadina.

Publicaziun commemorativa

Il 2013, a chaschun dal 50avel onn da mort da Tumasch Dolf, ha lantschà la Lia Rumantscha en collauraziun e cun sostegn da la famiglia Dolf in di plain musica e raquints. La festa dals 30 da novembre ad Andeer ha mussà las bleras fassettas da l'aktivität e da l'ovra da Tumasch Dolf.

A chaschun da quest giubileum ha la Lia Rumantscha er edi in cudesch davart la persona e l'ovra cun il titel «Tumasch Dolf – cumponist ed autur». La publicaziun undrescha tant la lavour musicale sco er litterara da Dolf. Plinavant preschenta il cudesch l'ovra da Tumasch Dolf en ses context istoric e politic. Cuntegn: «L'ovra da Tumasch Dolf en il rom dal moviment per la protecziun da la patria» (Adolf Collenberg; cf. l'excerpt qua sutwart); «Engaschament per la cultura da l'atgna vallada – Tumasch Dolf sco rinnader e derasader da chanzuns tradiziunalas» (Cristian Collenberg); «Tumasch Dolf, 1889–1963. Ina vita en il segn da la musica» (Iso Albin); «Leger Tumasch Dolf è divertent ed instructiv» (Linard Candreia). Illustrà il cudeschet ha la biadia dal cumponist, l'artista Menga Dolf.

L'ovra da Tumasch Dolf en il rom dal moviment da la protecziun da la patria: Il moviment romantic-intellectual dal 19avel tschientaner ha recepi l'idealisaziun da las Alps tra il illuminists e sviluppà in interess fitg intensiv ed engaschà per la lingua e cultura populara dals «muntagnards innocents». Lezza cultura alpin-purila vegn cuntrastada cun la – or da lur vista (nun-)cultura perniziusa industriala e materialistica da las citads. En quest rom europeic e svizzer – e surtut en la furma regiunala retic-rumantscha – da quest moviment per la protecziun da la patria è er da vesair la rinnada da la tradiziun populara oral, litterara e musicala, lur reproduziun e la producziun temporara da cultura rumantscha durant il temp da vita

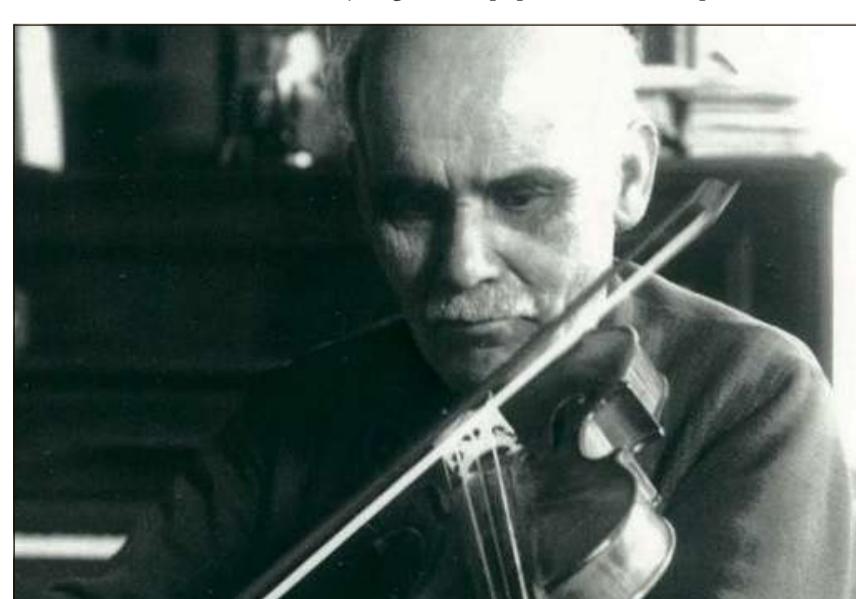
da Tumasch Dolf. Dolf è s'engaschà cun corp ed olma per il moviment rumantsch da ses temp – sco rinnader da la tradiziun e sco autur da nova substansa litterara ed oravant tut musicala ch'è daventada «il vair champ da battaglia per mia vita». La tradiziun da rinnar è tenor Dolf «l'ierta spiertala d'in pievel, quai ch'è vegni dà a bucca da generaziun tar generaziun», ultra da tant auter sco gieus ed usits d'uffants e creschids, proverbis etc. er «la chanzun populara». Cun ils pleuds da Peider Lansel: documents d'auters temps «giu da la bucca da nossa glieud e giu da veglias scritturas». En texts, tuns e ritmus da la chanzun populara cartev'ins che saja conservà l'uman en si' essenza la pli pura e sublima, quella ch'il desideri romantic tschertgava senza mai avair pudì realisar ses siemi (utopic). Dolf parteva quell'idea: quels anonims embliddas ch'hann fatg quellas chanzuns veglias «eran umans che sentivan tut quai che la vita purtava s moda bler pli profund. Lur chanzuns eran ed èn anc oz in vardaivel pievel da qui ch'il pievel resenta e patratga. Tut e vair e natural» e las melodias corrispondan schizunt al cuntegn dal text.

La chanzun populara vegniva considerada generalmain sco med educativ efficaci ed en il connex rumantsch ordvert impurtant per implantar en il simpel pievel valurs cristianas, sentiment patriotic (de facto retic-regiunal pli che helvetic-naziunal) e schientscha rumantscha. Fitg paupers fissan nus senza nostra chanzun populara, remartga Hans Erni l'onn 1938 ed ella «in factur pusant en il cumbat per l'existenza da nostra lingua materna». Lez cumbat vairamain patriotic, cuniquesche Erni, saja schizunt «sia missiun speziala». Las festas da chant chantunala regiunala/distriktualas cun lur pleuds festivs, lur rituals religiis e profans èn daventadas en il decurs dals decennis vairas tribunas per il moviment rumantsch e ses emprims cumponists da renum sco Otto Barblan, Dolf, Erni e Robert Cantieni, il chant la finala la luschezza e bandiera patriotica dal rumantsch, il manifest sonor da l'existenza, originalitat (realia e presumada) e vitalitat culturala da la lingua.

Hans Erni deplorescha il 1938: «En las manifestaziuns a favor da la quarta lingua svizra n'han ins strusch menzianà il chant sco dun speczial dal pievel rumantsch.» Po dar, ma durant ils emprims decennis dal 20avel tschientaner han purists da folclora e modernisaders dispetità ditg e lung pervi da la dumonda, schebain las composiziuns dals surmenzunads e d'auters main enconuschentas sajan artifizialas, vairamain tener l'ureglia dal pievel, dumagnablitas u memia grevas, insumma acceptablas sco chant popular ed adattadas per ils chorus rumantschs – er talas da Dolf! Da qua derivan eventualmain las retegnentschas da purists dominants da metter las notas «modernas» anc blestschas dal 20avel tschientaner en il channer da cultura rumantscha «veglia» ch'ins preschentava als confederads svizzer per gudagnar il 1938 lur sostegn per il rumantsch sco lingua naziunala. Saja sco ch'i veglia: a l'Exposizion naziunala/Landi il 1939 a Turitg ha «La stiva da filar» da Dolf dal 1924 fatg furori ed ils chorus rumantschs han pudì dar insatge da lur «dun spezial» per chant en general e per chant rumantsch vigurus en spezial.

La preschentaziun:
Dossier «Tumasch Dolf».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=3380
www.chatta.ch

La già ha accampagnà Tumasch Dolf tras tut sia vita.

MAD

Societads, fundaziuns e concerns

Las furmas giuridicas da las interpresas

■ Per motivs da la segrezza dal trafic commercial prevesa il dretg mo in dumber defini da furmas d'interpresas.
Il dretg d'obligaziuns definescha las furmas giuridicas pussaivlas e limite-scha la libra concepziun da quellas.
 Per pratigar in'activitat d'interresa statann a disposizion differentas furmas da basa (tranter auter la societad anonima, la societad cun responsablidad limitada e la societads collectiva) e d'extensiu resp. collavuraziun (da l'interresa singula fin al concern). Mintgina da las furmas da la societad pussaivlas ha ses avantatgs e ses dischavantatgs.

Tscherna da la furma giuridica

La societad anonyma (SA)
 La SA è la furma d'interresa commerziala la pli derasada en Svizra. Per fundar ina SA basegni almain trais associads (acziunaris) ed in pajament da basa (chapital d'acziyas) d'almain 100 000 francs.

Ils acziunaris furman l'assamblea generala ch'è l'organ suprem da la SA. Ella sa reunesccha da princip ina giada l'onn.

L'assamblea generala tscherna in cussel d'administraziun che dirigia la societad e che nominescha in directur general responsabel per tut las fatschentas da l'interresa.

La SA sto suttametter ses quints mintg'onn ad in post da revisiun (per regla in fiduziari).

Sche la SA na po betg pajar ses debits e fa falliment, perdan ils acziunaris lur chapital d'acziyas, ma na ristgan betg lur facultad personala.

Ils acziunaris pon vender lur acziyas. La valur da las acziyas augmenta u diminuescha tut tenor la valur da l'interresa. Sch'ina societad cuntanscha ina tscherta grondezza, po ella dumandar d'entrar en la bursa per promover la circulaziun da sias acziyas ed accumular chapitals.

Las autres furmas d'interresa

La societad cun responsablidad limitada (ScRL): Quai è ina societad da chapital, sco la SA. Ella basegna mo pauc chapital da partenza (almain 20 000 francs). Ella na po dentant betg ir a la bursa e las parts dals associads sa laschan transferir main facilmente che las acziyas d'ina SA. En cas da falliment èn ils associads responsabels mo per qui ch'els han investì in l'interresa.

Las societads da persunas: La societad collectiva, la societad commanditaria e la societad simpla èn facil da constituir, ma

Documents da model

La Cumissiun da notariat dal Grischun ha edì in ordinatur cun exemplars e formulars da model per la documentaziun publica. La versiun ru-mantscha da l'ovra è cumparida il 2006 e sa lascha retrair tar la Centrala per stampats e material dal chantun Grischun.

Sper tematicas cun models da tempi plitost privata (dretg da famiglia, dretg d'ierta, dretgs reals) cumpiglia l'ordinatur er intigs chapitels che tractan las furmas giuridicas ed ulteiurs aspects dal dretg d'interresa (dretg d'acziyas, dretg da ScRL, ulteiurs dretgs d'obligaziuns, dretg da restructuraziun).

Or dal cuntegn: Constituziun d'ina fundaziun, Fundaziun d'ina societad anonyma (SA), Augment dal chapital, Fundaziun d'ina societad cun responsablidad limitada (ScRL), Contract da fusio, Dissolu-zion.

Sedia principala da Novartis a Basilea.

FOTO: PD

ils associads èn responsabets en l'agen num. En cas d'in falliment da l'interresa ston els purtar ils debits da quella.

Las interpresas individualas èn fitg simplas da constituir ed èn ina da las furmas giuridicas las pli derasadas en Svizra. Ils lavurers cun in status d'independent fan part da questa categoria.

La societad cooperativa: Ella ha la finamira da cuntanscher surtut avantatgs per ses agens commembets (per exemplar purs che creeschin ina cooperativa da latg per centralisar la producziun dal chasciel). Ils associads pon posseder parts socialas che constituestan il chapital.

L'uniun: Quai è ina structura luccha che sa lascha constituir facilmente. Ella na po dentant betg avair intents da gudogn. Questa furma giuridica n'è pia betg optimala per la gestiun d'in commerzi.

La fundaziun: Ella permetta l'utilisaziun da bains (per exemplar l'ierta) cun in intent specific che na po betg pli vegnir modifitgà. La surveglianza federala da las fundaziuns controlla ch'ils bains vegnian utilisadis confurm a l'intent definì in ils statuts da fundaziun.

Tschertas interpresas fitg grondas èn organizadas en cooperativas en Svizra. Quai è il cas tar las cassas Raiffeisen, tar la Mobiliar (assicuranzas), tar il Coop e tar il Migros. Quest'ultima cooperativa ha var 2 millions associads. Quels disponan d'ina quota fixa da l'interresa d'ina valur nominala da 10 francs ch'els na po dentant betg vender.

Las furmas da domiciliaziun tipicas d'ina interresa estra èn la societad affiliada e la filiala.

Interpresas grondas ed IPM

Interpresas grondas

Las interpresas grondas han 250 emplooids u dipli e representan 0,3 % da las interpresas domiciliadas en Svizra. Ellas occupan 32,5 % da la populaziun cun activitat da gudogn. La gasetta emilia «Handelszeitung» registrescha las datas statisticas da bundant 1600 interpresas activas en 80 branschas economicas differentes. Questas infurmaziuns permettan da far ina glista da las pli grondas interpresas dal pajais. L'onn 2008 eran quai (tenor svieuta):

Industria, commerzi e servetschs: Glencore (interresa da materias primas), Nestlé (agroalimentaziun), Roche (chemia/farmazia), Novartis (chemia/farmazia), ABB (industria mecanica).

Bancas: UBS, Credit Suisse, Gruppa Raiffeisen, Zürcher Kantonalbank, HSBC Private Bank.

Assicuranzas: Zurich Financial, Swiss Re, Swiss Life, AXA Winterthur, Baloise.

Il pli grond emploader privat da la Svizra il 2008 era il Migros cun 62 412 emplooids a temp cumplain. 2. rang: La Posta cun 44 178 emplooids, 3. rang: Coop cun 41 550 emplooids.

Interpresas pitschnas e mesaunas

La Svizra è la sedia da plirs tschients d'interpresas multinaziunalas. Insaquanta da quellas appartegnan a las pli grondas interpresas dal mund. Tuttina l'avuran dus da trais Svizzers en interpresas pitschnas e mesaunas (IPM). Quellas furman pia la spina dorsala da l'economia svizra

Las interpresas pitschnas e mesaunas han damain che 250 emplooids. Ellas representan 99,6 % da la populaziun activa svizra ed occupan 63 % da la populaziun activa svizra. 88 % da las IPM engaschan damain che diesch persunas ed èn damai micro-interpresas.

Restructuraziuns

La concentraziun economica

Savens sa mussa en l'economia ina reduziun da las interpresas pitschnas e la tendenza vers interpresas pli e pli grondas. I dat differents motivs che pon manar ad ina fusio d'interpresas.

Excluder la concurrenz: L'exclusiun da la concurrenz creeschha posiziuns da pussanza e da vendita ch'èn pli avantageus per las interpresas.

Expandir ils martgads: In grond martgà pretenda in general er ina gronda interresa, perquai che be ina tala dispona da la forza da chapital necessaria. Cun la creaziun da martgads internaziunalas è la concurrenz creschida uschia che be grondas interpresas pon subsister.

Sforz da perscrutaziun e svilup cun-tinua: Il progress tecnic sforza las interpresas da perscrutar e sviluppar permanentamain novs products, in fatg che promova la fusio d'interpresas.

Automatisaziun progredenta: L'auto-matisaziun da la producziun pretenda ina gronda capacitat d'investir ch'è savenbs per be pussaivla cun fusiunar pliras interpresas.

Chapital: Necessitat da bler chapital: In'interresa che vul sa participar al martgà internaziunal dovrà bler chapital ch'ella n'ha per ordinari betg sezza. Perquai fusiuneschar savens pliras interpresas per far ensemble fatschentas ristgadas che dovran bler chapital.

Furmas da fusio d'interpresas

Ina fusio è ina colliaziun da duas u da pliras societads u firmas singulas ad in'unitad e che sa basa sin in contract da fusio ubain cun participaziun finanziala. Societads u firmas singulas pon fusiunar suandantamain: In'interresa surpri-

Ella transferescha ina part u pliras parts da sia facultad ad outras societads. La societad che transferescha exista vinvant (separaziun).

Permessas èn mo spartiziuns da societads da chapital e d'associazions en tut las variantas. Societads collectivas e comanditaras sco er firmas singulas ed uniuns na dastgan betg sa sparter.

Sco transformaziun vala la midada da la furma giuridica d'ina societad u d'ina firma singula mantegnend vinavant tut las relaziuns da facultad e da commen-branza. La societad da fin qua resta vinvant sco subject da dretg e mantegna si'identidad economica e giuridica.

La transformaziun è en general permessa, sche la furma giuridica da partenza e la furma giuridica intenzionada èn da princip cumpliblas en lur structuras giuridicas.

Cun in transferiment da facultad po ina societad u una firma singula ch'è registrada en il register da commerzi transferir tut sia facultad u ina part da quella ad in autre pertader giuridic.

Ulteriuras infurmaziuns

Num da l'interresa

La libertad da dar num ad in'interresa è limitada. La fundaziun da la firma sto satisfar a las reglas decisivas generalas ed a las reglas da la furma giuridica specifica correspondenta. Avant che annunziar tar il register da commerzi vali la paina da sclerir, che la firma (il num da l'interresa) na vegnia betg già utilizada d'ina au-tra interresa e che la firma vegnia – il mument da la registrazion en il register da commerzi – protegida en differenta moda, tut tenor la furma da la societad.

Register da commerzi

En il register da commerzi vegnan registradas las infurmaziuns las pli impurtantes davart las interpresas en Svizra. Il register da commerzi publigescha las relaziuns da dretg da las interpresas e las renda uschia transparentas. Tgi ch'avra in manaschi al sto per regla er laschar registrare en il register da commerzi.

La registrazion e l'examinaziun preliminara da las indicaziuns correspondentes vegna fatga da l'uffizi dal register da commerzi al lieu da domicil da l'interresa. Las registrazions chantualas vegnan silsunter approvadas da l'Uffizi federal dal register da commerzi e pubbli-gadas en il fegl uffizial svizzer da commerzi. Da las datas dal register da commerzi po mintgin prender invista. L'index central da las firmas (ZEFIX) permetta quest'invista per internet.

Uniuns da tett

Economiesuisse è l'uniun da las interpresas svizras. Ella ha 30 000 commembets e defende la libertad d'interresa ed ils princips da l'economia da martgà.

L'Uniun svizra da las patrunas e dals patruni cumpiglia 80 organisaziuns d'emploiders. Exemples: Societad svizra dals hoteliers, Associaziun svizra d'assicuranzas, Uniun da fabricants da tschientz.

Falliment

Sch'ina interresa fa falliment, vegnan las activas vendidas ed ils debits restituïds tenor ina glista da prioritads. L'emprim vegnan pajads ora ils crediturs d'emprim rang (ils emploids da l'interresa). Sch'i restan anc daners, pon alura ils auters crediturs (per exemplar furniturs) far valair lur dabun.

La preschentaziun:

Dossier «Furmas giuridicas da las interpresas».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2133
www.chatta.ch

Bun da savair: La Svizra

Sistem politic e particularitads d'in pajais multifar

■ Sin tge che sa basa la democrazia en Svizra, tge linguas ch'ils umans discurrant en Svizra, co che funcziunscha il sistem politic, tge che signifitga il dretg da libertad da creta e dapi cura che l'egalitat da la dunna e da l'um è francada en la Constituziun federala – davart quai ed anc blier dapli infurmescha il portal hallo.gr.ch. Las indicazioni statisticas derivan da l'Uffizi federal da statistica e sa refereschan, sche betg nudà autramain, a la situaziun dal 2013/14.

Geografia

Pertge din ins che la Svizra saja in'insla? La Svizra è situada en el center da l'Europa Occidental. Mintgatant din ins er ch'ella saja in'insla. Manegià cun quai è in' insla entamez l'Uniun europea (UE). Ella sezza n'è betg commembra da la UE, ma quasi tut ses pajais vischins, numnadasmain: la Germania, la Franscha, l'Italia e l'Austria. En Svizra sa scuntran duas grondas regiuns linguisticas da l'Europa: la germana (tudestg) e la romana (franzos, talian e rumantsch).

Tras sia situaziun centrala en l'Europa Occidental gioga la Svizra ina rolla decisiva en connex cun il traffic sin via e cun il traffic da viafier. Ina da las colliazions las pli impurtantes trantre il nord ed il sid maina sur e tras las Alps da la Svizra: il Gottard.

Cun ina surfatscha da circa 41 300 km² fa la Svizra part dals stadii pitschens da l'Europa. Ella è cumparegliabla cun il Danemarc e mez uschè gronda sco l'Austria. En Svizra viven passa 8 millioni persunas. Passa 60 % da las persunas en Svizra han tranter 20 e 64 onns.

Istorgia

Co èsa constitui il stadii svizzer? La situaziun geografica en il center da l'Europa ha influenzà fermamain l'istoria ed il svilup da la Svizra. En differenças epocas istoricas han pievles e stadii vischins adina puspè cumbattì per la Svizra ch'è dentant sa dustada cun success.

L'onn 1291 han ils trais chantuns d'origin Uri, Sviz e Silvania fundà ina lia. Els han mess il fundament per la Veglia Confederaziun. En quest connex stat il raquint da l'uschenummà engirament dal Rütti. Il Rütti è in prà al Lai dals Quatter Chantuns. Sin quest prà duiant ils representants dals trais chantuns d'origin esser sa scontrads quella giada. Els han engirà da fundar ina lia per garantir la pasch a l'intern; cun l'ir dal temp è quella sa drizzada cunter ils Habsburgais. A questa lia èn sa participads ulteriurs chantuns en il decurs dals tschientaners.

La fundaziun dal stadii modern da la Svizra è stada l'onn 1848. Quella giada ha la maioritat dals chantuns stgaffi in stadii federali modern cun acceptar la Constituziun federala. Quella ha tranter auer centralisà ed unifitgà tscherts securi sco il militar, la duana u la posta e la munaida; dentant er l'autonomia dals chantuns è vegnida fixada en la Constituziun.

Cura festivescha la Svizra ses di da la festa naziunala? Il 1. d'avust. Quel di da l'onn 1291 d'aini ils trais chantuns d'origin avair prestà lur engirament sin il Rütti, uschia la tradiziun. En blers lieus da la Svizra vegen festivà li di da la festa naziunala cun corregis, cun pleuds e cun fieus artificials. L'imni naziunal è il «psalm svizzer». Schebain ch'ins ha recità publicamain l'imni già l'onn 1841 per l'emprima giada, è el vegnì declarà pir l'onn 1981 sco imni naziunal uffizial.

Tge signifitga l'abreviazion CH?

CH signifitga Confoederatio Helvetica. Quai è la denominaziun latina per Conferaziun svizra. Questa denominaziun uffiziala han ins introduci suenter avair créa il stadi federal. Per betg preferir ina da las quatter linguas uffizialas, sa cloma la plachetta da naziunalidad da la Svizra perquai CH.

Sistem politic

Co funcziuna il sistem politic da la Svizra?

La Svizra sa basa sin la Constituziun federala ed è pia in stadii da dretg. La Svizra è ina democrazia directa, perquai ch'ils burgais pon er decider en cas da fatschentas publicas. La democrazia directa da la Svizra è in exempli sin plaun internaziunal.

Ella è er federalistica, perquai ch'ella sa cumpona da chantuns che disponan d'ina vasta independenza. Oz ha la Svizra 26 chantuns, dals quals sis èn mezs chantuns. Ils chantuns han differentas grondezzas e na furman ni in'unitat linguistica ni in'unitat religiosa: Turitg, Berna, Lucerna, Uri, Sviz, Sursilvania e Sutsilvania (mezs chantuns), Glaruna, Zug, Friburg, Soloturn, Basilea-Citad e Basilea-Champagna (mezs chantuns), Schaffusa, Appenzell Dador ed Appenzell Dadens (mezs chantuns), Son Gagl, Grischun, Argovia, Turgovia, Tessin, Vad, Vallais, Neuchâtel, Genevra e Giura.

La democrazia da la Svizra sa basa sin la Constituziun federala svizra ed encountra la separaziun da las pussanzas. Quai vul dir che la pussanza statala è repartida sin differents organi statals. Sin plaun naziunal ha quai il suandard aspect:

La legislativa è il parlament naziunal. Ella vegn er numnada Assamblea federala e consista da duas chombras: dal Cussegl naziunal e dal Cussegl dals chantuns. Il Cussegl naziunal ha 200 commembers e representanta il pievel svizzer. Il Cussegl dals chantuns cun 46 commembers representanta ils 26 chantuns en il parlament.

L'executiva è il Cussegl federal (regenza naziunal). El ha set commembers che mainan l'administrazione federala. In dals cussegliers federais surpiglia mintgamai per in onn supplementarmain la funzioni dal president da la Confederaziun.

La giudicativa consista sin plaun naziunal dal Tribunal federal, dal Tribunal penal federal e dal Tribunal administratiif federal.

Analogamain a la Confederaziun (stadii cumplessiv) enconuschan er ils 26 chantuns (stadii commembers) en Svizra la separaziun da las pussanzas; lur structura po dentant variar: I dat parlaments chantunals (betg en tut ils chantuns), regenzas chantunals e dretgiras chantunals.

Tge signifitga federalism?

En Svizra turgan il federalism e la subsidiaritad tar ils principi fundamentali da la politica da stadii. Ditg cun auters pleuds signifitga quai en emprima lingua: La Confederaziun, ils 26 chantuns e las circa 2350 vischancas en Svizra repartan las incumbensas publicas trantre, en moda ch'ils chantuns duiain restar uschè independents sco pussaivel.

Federalism: Ils chantuns da la Svizra han ina gronda autonomia. Els disponan d'atgnas constituzions, da parlaments, da regenzas, da dretgiras e da polizias. Ina consequenza da quai è ch'i dat in grond dumber da differentas normas giuridicas. Cunvegas trantre ils chantuns procuran che la Svizra sco spazi economic funcziuna tuttina bain.

Grazia a quest sistem federalistic è protegids meglier ils interess da gruppas pitschinas e da minoritads. In dischavantag è però che la coesiun trantre la Con-

La Svizra – campiunessa en manischar la diversitat.

ERICH WESTENDAHL / PIXELIO

federali, ils chantuns e las vischancas è mintgatant fitg complexa e cumpligada.

Subsidiaritad: In'idea fundamentala impurtanta è quella che las structuras pli pitschinas (vischancas e chantuns) èn en emprima lingua competentas per schliar incumbensas. Sch'ina vischancanca na dumogna betg in'incumbensa, surpiglia il chantun la cumpetenza. E quellas incumbensas ch'er il chantun n'è betg bun da schliar sulet, van en la responsablidad da la Confederaziun. Exempels per quai èn la politica exteriura, il dretg da lavor, il dretg civil e penal, la furmaziun profesionala u las infrastructuras naziunala.

Dretgs da burgais

Tgenins èn ils dretgs da burgais ils pli imputants?

En Svizra han ils burgais in'entira retscha da pussaivladdas per influenzar activitatem la politica. Quai pertutga tut las persunas ch'hann almain 18 onns, ch'en maiorenna e ch'en da naziunalidad svizra. I suonda ina survista dals dretgs da burgais ils pli impurtants:

Dretg d'elegier: Mintga quatter onns elegian ils burgais lur deputads en ils parlaments. Els elegian er las executivas dals chantuns e da las vischancas. La regenza naziunala percuter na vegn betg elegida dal pievel, mabain dal parlament naziunal.

Dretg da votar: En votaziuns dal pievel decidan lis votants pliras giadas per onn davart dumondas specificas u davart leschas, e quai sin plaun local, chantunal e federal. En vischancas pli pitschinas enconuschan ins ultra da quai la radunanza communal. Ils burgais sa radunan al lieu, discutan davart dumondas specificas localas e decidan en chaussa.

Dretg d'iniziativa e da referendum: Cun agid d'ina iniziativa han ils burgais la pussaivladda da pretender da midar la Constituziun federala. E cun in referendum pon els cuntanscher ch'ins suttametia conclus dal parlament posteriuramente al pievel per prender la decisio definitiva. Per ch'ina iniziativa u in referendum saja pussaivel, dovrà dentant in tschert dumber da votants e votants che pretendan quai entaifer in tschert terminas lur suffascripsiun. L'ultim pled ha alura il pievel a la votaziun.

Dretg da petiziun: Permetta a tut las persunas da drizzada supplicas, invitaziuns e recurs formulads en scrit a las autoritads. Quellas n'èn betg obligadas d'interpretar insatge sin fundament d'ina petiziun.

Ma las autoritads ston almain prender enconuschienscha dal giavisch.

Co statti cun l'egalitat dad um e dunna?

Dapi l'onn 1981 è francada l'egalitat da l'um e da la dunna en la Constituziun federala. L'onn 1988 è vegnì institui l'UF-

ed auters sco er circa 1 % hindus, budists e gideus. La quota da las persunas senza confessiun ha muntà il medem onn a 22,2 %

Tge signifitga il dretg da libertad da creta? En Svizra èn la baselgia ed il stadi separads. Il dretg da libertad da creta, da consciencia e da cult è francà fermamain en la Constituziun federala. Mintga persuna ha il dretg da decider libramain, sch'ella vul esser cretaiva e tge religiun ch'ella vul pratitgar u betg pratitgar.

Ins dastga er midar sia creta u sia religiun, exprimer libramain e viver sias persasiuns. Quai vala tant per la singula persuna sco er per cuminanzas religiisas. Mintgin ha il dretg d'applitgar – sulet u en ina grupp – acts da cult, praticas religiusas u rituals.

Furmaziun – economia

Co èn organisads ils fatgs da furmaziun en Svizra?

Ils fatgs da furmaziun èn en Svizra sin tut ils stgalims in'incumbensa impurtanta dal stadi. La Confederaziun, ils chantuns e las vischancas partan trantre pèrs las incumbensas colliadas cun quai. La responsablidad principalha han dentant ils chantuns. Ensemes cun lur vischancas finanzieschan els circa 90 % dals fatgs da furmaziun.

Mintga chantun ha sias atgnas leschas da scola, ed er las vischancas han ina vaira gronda autonomia. Las soluzions pon pia vegnir adattadas als basegns locals, ed ins po tegnair quint da las differentas culturas e linguas.

Suenter avair frequentà la scolina cumenzan ils uffants en la vegliadetgna da 6 fin 7 onns la scola primaria. Tut tenor il chantun dura quest stgalim 4 fin 6 onns. Alura suonda la midada al stgalim secundar I che dura per regla 3 onns. L'instruziun vegn dada en moda differenciada confirmà a la prestaziun tenor differents models. La finamira è quella d'intermediar la furmaziun generala fundamentala e da preparar las scolaras ed ils scolars per la furmaziun profesionala u per la midada a las scolas dal stgalim secundar II (scolas da maturitat u scolas medias spezialisadas). Il stgalim terziar la finala cumpligia las scolaziuns da la furmaziun profesionala superiura e da las scolas autas.

Tgenins èn ils secturs economics ils pli imputants da la Svizra?

L'economia svizra sa distingua tras in aut stadi da svilup. Ella ha d'engraziar quai al sistem economic liberal, a la stabilitad politica ed a la strengta colliaziun cun l'exterior. E naturalment gidan las forzas da lavor bain scoldadas – cun lur lavor fitg qualifitgada – fitg bain ad obtregnair il success. Tenor la revista americana «Fortune» tutgavan l'onn 2010 tut en tut 15 interpresas svizras tar las 500 interpresas las pli pussantas dal mund.

Il sectur economic il pli grond da la Svizra è il sectur da servetschs cun bancas ed assicuranzas, cun il turissem, cun il commerzi a l'engrossa ed en detagl, cun l'administraziun publica e cun las assicuranzas socials. Important per l'economia svizra è ultra da quai il sectur industrial cun l'industria da maschinias, l'electroindustria e l'industria da metal, cun l'industria chimica e farmaceutica, cun la tecnica medicinala, cun l'industria da viciales e cun l'industria d'uras. Il sectur economic il pli pitschen è l'agricultura.

La preschentaziun:

Dossier «La Svizra en survista».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4476
www.chatta.ch

La contaminaziun e la protecziun da las auas

■ La relaziun da l'uman cun l'aua è ambivalenta: D'ina vart è el dependent da quella en furma d'aua da baiver e la tira a niz tant per diever privat (far bogn, aua da lavar e.a.) sco er en l'agricultura (sauaziun) ed economia. Da l'altra vart sa stenta l'uman savens da metter frain al curs natural da l'aua (p.ex. cun drenar palids e chanalisar flums) per pudair budagnar uschia terren utilisabel e/u sco protecziun cunter auas grondas. Ultra da questa vista utilitaristica, orientada als bassegs ed interest da l'uman, sa laschan dutgs, flums, lais e l'aua sotterranea considerar sut l'aspect dal spazi da viver natural. Quel cumpiglia ina flora e fauna ordvart ritga e variada, e quai tant en l'aua sco er a la riva. E betg il davos furma la circulaziun da l'aua ina da las pitgas centralas da la vita sin terra insuma – e la contaminaziun da questa resursa naturala ha la finala er consequenzas negativas per l'uman sez.

Igl è evident ch'ils interess d'utilisaziun da l'uman e la funcziun da l'aua per garantir ina natura intacta pon vegnir en conflict in cun l'auter. Da qua è er conscient il legislatur ch'emprouva perquai, en furma da la Lescha federala davart la protecziun da las auas dal 1991, da chattar l'equiliber tranter omadus puntgs da vista e d'unir quels ad ina perspectiva entretschada e cumplexiva. «Questa lescha», uschia hai perquai num en l'artitgel 1, «ha l'intent

da proteger las auas d'influenzas nuschaivlas. Ella ha en spezial las suandanças finamiras:

preservar la sanadad dals umans, dals animals e da las plantas; garantir il provvediment e promover in diever spargnus da l'aua da baiver e da diever; mantegnair ils biotops naturalis per la fauna e la flora indigena; mantegnair las auas cun peschs; mantegnair las auas sco elements da la cuntrada; segirar la sauaziun agricula; permetter l'utilisaziun da las auas per intents da recreaziun; segirar la funcziun naturala dal ciclus idrologic».

Tar las intervenziuns da l'uman che pon far donn a lunga vista a l'aua sco basa da tutta vita e sco spazi da viver per flora e fauna tutgan surtut la contaminaziun da las auas e la destrucziun da biotops. Quests dus aspects vegnan tractads qua exemplaricamain per render attent a l'impurtanza d'ina protecziun da l'aua cumplexiva.

Contaminaziun da las auas

Senz'aua na datti nagina vita. Las plantas, ils animals ed ils umans dovrano l'aua per transportar materia en las celles e per il metabolissem. Sche las creatiras na survegnan nagn'aua, dat lor metabolissem ensemen e l'organissem mora. Las plantas absorbeschan l'aua tras las ragischs ed ils animals ed umans cun baiver aua.

Er l'aua netta n'è betg pura. Ella cuntegna minerals, oxigen e dioxid carbonic. En ina quantitat naturala na fan questas substanzas betg donn, perquai che las creatiras dovranno quellas.

La purificaziun naturala en l'aua

In aual net cuntegna bler oxigen e pauc rument organic. Rument organic è en plantas mortas, cadavers ed excrements. En in aual net datti paucas bacterias, paucs monocellulars e paucas algas. I dat er blers differents animalets. Spezias che dovrano bler oxigen vivan gugent en in aual net. Exempels per tals animalets èn las larvas da las mustgas da crap.

Sche auas persas arrivan en l'aua, sa mida la situaziun. Il rument organic en las auas persas vegn maglià da las bacterias e dals monocellulars. Uss san quels sa reproducir fitg ferm. Quests

Returnar a las zonas umidas lor funcziun sco spazi da viver dinamic. (Survart: L'En sper Bever avant las lavurs da construcziun; sutgart: visualisaziun d'in stadi da svilup pussavel).

FOTOS: UFFIZI DA CONSTRUCZIUN BASSA

animalets èn reducents. Els decumponan il rument e transfurman quel en aua, dioxid carbonic e sals minerals. Suenter insaquant kilometers è l'aua puspe net.

Quest process, en il qual l'aua nettegia sasezza, vegn numnà purificaziun naturala. Quella funcziuna mo sche nagi'ulteriura aua persa n'arriva en l'aual durant che l'aua sa nettegia.

I dat differents indizis per aua tschuffa e per la purificaziun naturala. Curt suenter che l'aua persa arriva en l'aual, sa reproduceschan ils reducents fitg ferm. A medem temp sa reducescha la quantitat d'oxigen. In pau plinengiu en l'aual sa sviluppan las algas. Ellas sa nutreschan dals sals minerals ch'ils reducents produceschan. Mintga grad da nettezza cuntegna differentas spezias d'animalets. Experts pon uschia dir quant tschuf ch'in aual è en in tschert lieu.

Il lai – ina biocenosa complexa e sensibla

Ils auals e flums mainan cuntinuadamenta pitschnas quantitads da minerals en ils lais er senza l'influenza da l'uman. Il fosfat è in da questi minerals. Las algas ed outras plantas da l'aua dovrano il fosfat per crescher.

Ma savens arrivan tras l'uman quantitads da fosfat memia grondas en ils flums e lais. Bain è la situaziun sa megliera dapi ch'ins ha endrizzà per tut ils abitads e l'industria sereneras centrales. Ma er cun nettegiar l'aua persa arrivan anc adina quantitads considerablas da fosfat en l'aua (p.ex. tras la pu-

vegn surfertilisà, sa reproduceschan er las algas sur mesira. Cur ch'ils reducents decumponan las algas mortas giufuns il lai, dovrano els tut l'oxigen. Perquai sa sviluppa ina glitta da smarschim ch'è toxica. Il fosfat magasinà en la terra va enavos en l'aua ed il lai momra plau a plau.

Sper il fosfat datti er substanzas sco pesticides, metals grevs u microplastic che pon arrivar tras la chadaina da nutriment fin en l'uman e perlicitar quel uschia directamain. A l'exempel dals metals grevs succeda quai uschia: Tscherts metals grevs sa concentrechan per lung da las chadainas da nutriment. Ils singuls members d'ina chadaina recepeschan ils metals grevs e quels restan en lur corp. Ils members finals da la chadaina survegnan uschia tantas substanzas nuschaivlas ch'els vegnan malsaus u moran. Perquai che l'uman è il member final da bleras chadainas da nutriment è er el perlicità. Gia pitschnas quantitads da metals grevs sco cadmium, plum ed argient viv pon perlicitar la vita. Er qua sa mussa pia: protecziun da l'ambient è adina er protecziun da l'uman.

Destruziun da biotops

Pli baud devi fitg blers auals e flums en Svizra. Els curriwan libramain tras la cuntrada. Durant auazuns gievan els adina puspe sur la riva e tschertgavan novas vias. Ozendi èn ils blers flums ed auals domesticads e curregids. En il de curs dals davos 150 onns han ins tratg els en lingia, mess els en bischens e sbassà lur letg. Uschia han ins survegni nov terren da cultivaziun. Il privel d'auazuns è daventà pli pitschen. Ils auals ch'ins vesa anc oz èn perquai per regla auals artifizials. Auals naturals dati quasi mo pli en il guaud ed en las muntnogas.

Aua tschufragnada e midadas dal letg da l'aual han per consequenza che la varietat da las spezias d'animals e da plantas sa reducescha considerablamain. Ins ha perquai cumenzà a renatralisar quels auals ch'ins aveva curregi pli baud.

Renatralisar auas artifizials

Zonas umidas tutgan tar ils spazis da viver ils pli multifars da la Svizra. Fitg decisiv per lur apparientscha è l'element aua. La dinamica naturala da quest element procura cun auas grondas e cun setgira sco er cun erosiu e cun sedimentaziun per ina midada constanta entaifer il sistem ecologic. Sin in pitschen spazi po sa furmar in mosaic complex da spazis da viver fitg differents ch'en suittamess a midadas permanentas. Grazia a questa diversitat chattan ins ina multifariadat extraordinaria da spezias en las zonas umidas. Uschia porschan zonas umidas a circa la mesedad da las spezias indigenas d'animals e da plantas cundiziuns da viver idealas.

Per sa proteger cunter aua gronda u per cultivar terren èn bleras auas curruntas vegnidias curregidas e tratas en lingia en il passà. Tras qua han numerus zonas umidas perdi directamain u indirectamain lui colliazion cun la forza motorica da l'aua ed èn vegnidias donnegiadas u schizunt destruidas. Cun la spariziun da la diversitat dal spazi da viver èn sa reducidas er l'existenza e la frequenza da spezias d'animals e da plantas tipicas per las zonas umidas.

In aual alingià cun rivas fixadas ed in legt artifizial sa differenziescha en blers regards d'in aual natural. En emprima lingia è la cuntrada cumplettamain differenta. Lura datti er grondas differenzias pertutgant la fauna e la flora. Perquai ch'in aual natural ha blers spazis vitals pitschens, pon bler dapli spezias vivere en e sper quel che sper in aual artifizial. Tut ils animals che dovrano taunas a la riva ed in legt da l'aua cun glitta, sablun, glera e crappa pli gronda, na

pon betg surviver en in aual artifizial. Quai vala per il rambot che frega en la glera. Er la libella da funtauna, ina libella cun alas ladas, na po betg viver en in aual artifizial. Sia larva sa chava numnadaman en il sablun e dovrà 5 onns per sa sviluppar.

In exempl concret: La revitalisaziun da las zonas umidas da l'En

La mesedad dal 19avel tschientaner han ins cumenzà a correrer il percursor da l'En trant Bever e La Punt-Chamues-ch. Numerus aulas grondas avevan adina puspe chaschunà rupturas dals rempars e silsuenter sanaziuns da las ovras da protecziun ch'eran quella giada anc nunsufficientas. Spezialmain l'aua gronda da l'avust 1954 è stada la chaschun per fundar ina cumissiun d'En ch'ha elavurà in concept da protecziun cunter aua gronda. Silsuenter èn vegnids construids durant ils onns 1959 fin 1962 ils rempars da l'En a Bever ch'existan anc oz.

Cun la construcziun da quest chanal èn resultads per l'avifauna territoris impurtants per passentar l'enviern e per cuar en las zonas umidas separadas. Il rempar da l'En cun salaschada dat oz alloschi ad ina populaziun impurtanta e protegida da vipers. A medem temp èn dentant resultads sper l'En – ch'aveva avant questa correcciun in letg cun bancs da gera, cun canals parzials e cun bratschs anteriurs – gronds deficits per l'ecologia dals peschs. Ultra da quaí separa l'En channelisà las zonas umidas da Bever en duas parts, uschia che la diversitat ecologica, aquatica e morfologica da las zonas ch'accumpongan il flum è vegnida restrenschida ferma-main. Er en Engiadin/Ota ha la channelisaziun da l'En disturbà sensiblamain las zonas umidas d'impurtanza naziunala ch'accumpongan il flum en lur funczioni sco spazi da viver dinamic.

Oz, in mez tschientaner pli tard, exista pervi da la protecziun cunter aua gronda in basegn da sanaziun considerabel dals rempars da l'En. Differentes studis da la Scola politecnica federala da Turitg mussan las pussaivladdas ed il potenzial d'ina revitalisaziun da las zonas umidas da l'En mantegnend a medem temp la protecziun necessaria cunter aua gronda. Cun realisar in'emprima etappa da revitalisaziun ils onns 2012 fin 2014 han ins mess la baza per valurizar persistentamain las zonas umidas da l'En en la vischinanza da Bever.

Dapi la fin da la construcziun da l'emprima etappa vegn analisà scientificalment il svilup dals spazis da viver sco er da las spezias d'animals e da plantas entaifer il perimetro da revitalisaziun. Schebain ch'il traject già revitalisà da la sbuccada dal Beverin fin curt sut la punt d'Isellas è – cun circa 600 meters – curt, pon già vegnir constatads success allegraivels. Uschia han ins trantier auter pudi cumprovar che tant la litigiva d'aual sco er la litschala chattan cundiziuns idealas, èn avant maun en in dumber d'individis cleramain pli grond e pon sa multiplitgar oz cun success a Bever, malgrà ch'ellas han differentas pretensiuns envers il spazi da viver.

Emprimas cuadas da raras spezias d'utschels, sco il rivaun cumin ch'è fitg rar, han pudi vegnir observadas en las zonas umidas revitalisadas. Er per ultierius spezias d'animals e da plantas pon vegnir observads svilups empermettents che mussan en moda impressiunanta la valur ecologica d'ina revitalisaziun e si'impurtanza per mantegnir e per promover la diversitat da las spezias.

La preschentaziun:

Dossier «Contaminaziun e protecziun da las auas»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?id=1338&chiid=4481
www.chatta.ch

Cultura da bajegiar dal Grischun, 19avel e 20avel tschientaner

■ Questa preschentazion tracta las epochas architectonicas ch'èn sa manifestadas en il Grischun tranter il 1830 ed il 1980 (cun resguard spezial da l'Engiadina) e mussa co che la construcziun da vias, viafiers e hotels ha influenzà la cultura da bajegiar da quel temp. Ils cunfins tematic e d'epoca furman pia d'ina vart la moda da construir tradizionala dal temp modern tempriv; da l'autra vart l'architectura a partir dal 1980 ch'ha fatg dal Grischun ina da las pli impurtandas regiuns d'architectura contemporana en Svizra.

En il 19avel tschientaner (a partir da ca. 1830) èn sa manifestadas en la regiun las suandantas epochas: il classicism, l'istorissem dal temp da la romantica ed il stil svizzer (sco varianta «naziunala» dal stil indigen). Dapi l'entschatta dal 20avel tschientaner èn suandads – già sco part da la moderna – il jugendstil u stil floreal ed il stil grischun (sco varianta regiunala da l'architectura da la proteczion da la patria), alura il stil nov da construir dal transguerras e l'architectura da la conjunción auta dal suenguerre.

Las singulas epochas

En las regiuns da las Alps erta il 19avel tschientaner furmas da construcziun e da colonisaziun d'ina independenza topografica nunconfundibla.

Igl è evident che la solidaritat regiunala ha furnà dapi il temp medieval dife-rents tips da chasas. Enturn il 1800 han questas chasas

characteristicas per ina tschert regiun u vallada cuntaschiur furma finala. Pir sch'ins guarda pli bain, tradeschan ils ornamenti e la decoraziun il stil surregional d'in tschert temp.

En el decurs dal 19avel tschientaner vegn renzuià als models tipologics pli vegls. Er construcziuns pli modestas portan uss l'ensaina dal stil citadin elevà che correspunda al temp. Ultra da quai ston vegnir schiliadas suenter il 1850 novas incumbensas da construcziun. Sper las chasas da purs e las chasas burgaisas tradizionalas naschan uss en successiun rapida hotels, scolas, staziuns, ospitals e centers da fachschentia e da sport.

1830–1850: Classicism retardà/Biedermeier

Ils architects scolads academicamain dal classicism enconuschan ils stils da construir dal passà (renaschientscha italiana, classica greca e romana); els onureschan las furmas classicas cun disegns originals. L'expressiom signurla dal classicism tardiv marca cun in retard evident dal stil ils emprims hotels e singulas chasas burgaisas da la regiun. Architects activs en l'Engiadina èn F.W. Kubly (1802–1872) e J.J. Breitinger (1814–1880).

1850–1900: Istoricism

Dal temp da l'istoricism èn tut ils stils da construir (antica classica, gotica, renaschientscha e baroc) perscrutads, ed els vegnan duvrads in sper l'auter.

Quai maina al pluralissem da stils romantic (neogotica, neorenaschientscha, neobaroc). Ils architects midan lur stil tenor incumbensa: els elegian la furma gotica per construcziuns sacralas, vesan il palaz classic sco model per l'hotel. Furmas da renaschientscha e dal baroc dattan a villas lur apparientscha festiva, ubain er a salas da mangiar d'hotels u ad interiurs elegants.

1860–1900: Stil svizzer

Il stil svizzer, er numnà stil da lain, appertegna medemamain al temp dal pluralissem stilistic. Il stgazi da furmas idealisadas da la moda da construir purila ha inspirà architects esters. Quest'interpretaziun romantica da la chasa da purs alpina steva en opposiziun evidenta cun las enconuschienschas da la perscrutaziun. En l'Engiadina construivan duas fabricas chalets

Il bajetg da l'administratiun da la Viafier Retica è vegnì construì en il stil grischun.
Foto N. PITARO

d'elements prefabrigads en il stil svizzer (Alexander Kuoni e Gaudenz Issler).

1900–1914: Stil grischun

Il stil grischun sa basa sin las valurs da la patria pli stretga, dentant entaifer l'architectura naziunala da l'Europa. Il movement da la proteczion da la patria che fascheva part da quella tendenza romantica tardiva, refusescha tant il stil svizzer sco er il classicism e prefereschia insatge organic, pittoresc ed asimetric. Il stil grischun sa basa sin il temp medieval resp. sin l'architectura barocca da la regiun, ma fa-sco epoca ch'appartegna già a la moderna – diever da quest fundus sa referind al jugendstil tardiv. Ils architects fan adatg ch'ils materials sajan purs (tuf, fatschadas da crap natural), che las colurs ed ils ornamenti sajan autentics (cotschen, blau, sgraffiti), els construeschan en moda tradizionala cun balcuns torts, fanestras sfundadas e furmas da tetg cumpligadas, cuntrari als tetgs plats.

1918–1935: Ils anno trenta (architectura nova / stil nov)

Quel stil architectonic refusescha tut ils stils precedents e demussa objectivitat (construcziuns cubicas, senza decoraziuns), funcziunalissem (far vesaivas las funcziuns dals basegns d'abitar, sa recrear etc., tetgs plats ariads, sistems da purtar vesaivels) e novas materialias: pilasters da betun, fatschadas da vaider, balustradas da fier. Edifizis da quel temp èn rars en il Grischun dal Sid.

1939–1980: Stil engiadinalis

Dapi la Segunda Guerra mundiala utilisesch'ins puspè furmas istoricas, ins empresta dentant dal vocabulari da la chasa purila da la stretga patria. Ultra da quai sa lasch'ins guidar da la valor dal terren e dal retgav. Il stil engiadinalis appartegna tar l'architectura alpina da l'Europa, cunquai ch'el surpassa la moda da construir citada e vegn explotà sco cuverta per pretensiuns dals turists.

Impuls essenzials

Las vias

L'istoria pli nova da l'aglomeraziun e da la cultura dal Chantun sa lascha observar bain a maun da la construcziun da vias. El-la fa vesaivel perfin connexs entaifer l'istoria dal spiert uman. La mobilitad pli gronda d'umans e martganzia appartegna tar il caracter dal 19avel tschientaner e la construcziun da las novas vias da commercio sco er da las lingias da viafier tar sias prestaziuns las pli considerablas. Noss temp dentant metta pais sin ina sveltezza pli gronda, sin dapli segirad e sin grondas quantitads. Sco criteri per suddivider l'istoria da las vias sa porschan les leschas e las disposiziuns uffizialas. Tut tenor la situaziun economica sa dattan periodas da differenta lunghezza.

1. epoca: La construcziun da las vias da commercio e da colliaziun tras il Chantun dal 1818 fin il 1881 ha augmentà las libertads da chars e charrotschas: En il temp tranter il 1818 ed il 1840 èn vegnidas construidas duas vias internaziunalas en

las Alps (la Via sur sur il Bernardin ed il Spleia, la Via sura sur il Güglia). A medem temp èn ils ports, las societads da transport dal temp medieval, vegnids remplazadas dal dretg liber da transport e vitgira. Tranter il 1839 ed il 1881 ha il Chantun construì cun agid da las vischnancas ina rait largia da vias da colliaziun internas. Suenter la finiziun da las lavurs han ins reglà l'onn 1882 en furma da lescha las cumpetenças concernent il mantegniment da las vias.

2. epoca: Cun agid da la cassa federala èn vegnidas construidas tranter il 1925 ed il 1961 megliras vias per l'automobil e cuntaschidas sveltezzas adina pli grondas. Cur che l'automobil è vegnì admess il zercladur 1925 possedeva il Chantun 262 km vias commercialas, 626 km vias da colliaziun chantunalas e 307 km vias comunals. Ils basegns augmentads e las contribuziuns federalas per vias d'automobils èn l'origin da tsching programs per extender las vias in suenter l'auter tranter il 1929 ed il 1956. L'onn 1949 ha il Chantun surpiglià las vias da vischnanca restadas. Cur ch'il pievel grischun ha approvà l'onn 1957 la nova lescha da vias era l'emprima autostrada, quella giada numrnada «via rapida d'autos», tranter Maiavilla e La Punt/Reichenau en construcziun. L'engaschament augmentà da la Confederaziun ha lubì da levgiar las vischnancas per gronda part. Cun ils meds feders supplementars ha pudì vegnir entschavi il pli grond program da construcziun ch'igl ha mai dà. Ils parlamentaris da quella giada han discurrì cun persvaziun da grondas sveltezzas, da participants da traffic separads, da frequenzas enormas. L'onn 1961 è vegnida cumenza da la construcziun dal tunnel dal San Bernardin sco part da la via naziunala N13.

La viafier

Tranter il 1839 ed il 1885 ha gì lieu (tenor P. C. Planta) «il cumbat da la viafier alpina en Rezia per il mantegniment dal Grischun sco pajais da pass en il traffic internaziunal» – senza success. Sin quai ha la Viafier retica fatg tranter il 1889 ed il 1914 ina «grondiusa lavour da proteczion da la patria» (tant enavant la revista cun il medem num), numnadamaun cun la construcziun da la rait da lingia stretga existenta.

Sch'era mo ils projects ils pli impurants dal 19avel e 20avel tschientaner da la viafier fissan vegnids realisads, possedess il Grischun ina rait da viafier complettta. Tranter Cuira e Milaun circulass in tren internaziunal nord-sid. Tut las vals vegnisan traversadas d'ina lingia da la Viafier retica, surtut l'Engiadina fin Landeck, la Bregaglia fin Chiavenna e la Val Müstair fin Meran. Tranter Tusaun e San Bernardino pudess ins utilisar in tunnel da viafier. Ultra da quai circulass tranter Puntruschigna e Malögia ina curiusitat da trennav, favuraivla a l'ambient.

Cur che La Nicca ha disegnà l'onn 1855 in tunnel da viafier da 28,735 km tras il Lucmagn, era el lunsch oravant a ses temp. Tunnels d'ina tala lunghezza eran quella giada in'utopia. El è sa referi a la

Paracelsus anc l'onn 1811 mo dus albrets dals frars de Flugi cun in dumber da letgs zunt limità. Cur che Baden e Schinzach avevan già cuntaschi ina posiziun europeica, era l'Engiadina anc nunenconschenta al turissem. Er la chasa da cura a San Murezzan, construida l'onn 1831, na pudeva betg zuppentar quella tenuta modesta, conservativa.

Spriet d'interprendider liberal ha pudi sa far valair en las Alps pir la segunda mesadad dal 19avel tschientaner. La viafier fin a l'ur da las Alps era già averta. L'extensiun generusa e custaivila da las vias sur ils pass e tras las vals tranter il 1830 ed il 1870 ha possibilità il progress turistic. Enturn la mesadad dal 19avel tschientaner ha il chapital gudagnà dals emprims manaschis pitschens, d'entradas da l'ester da la famiglia e da cauizions da la parentella furmà la basa finanziaria da las interpresas da famiglia. Ils esters bainstants che viagiavan en charrotscha privata u da posta als han possibilità d'elavurar il chapital da basa ch'è stà bun da provocar il chapital ester necessari per construir hotels da standard e luxus internaziunal. L'emprima derivavan ils meds esters per las societads d'azias e da famiglia da circuls da banca privatas. Avant la Banca dal Grischun existiva a S-chanfla banca da Gian Andri Töndury, l'emprima banca privata en il Grischun, fundada il 1856.

Il basegn da prender suenter ch'era grond cumpareglia cun il standard internaziunal dals hotels ha gì per consequenza ch'ils daivets è creschids fermamain en il temp da prosperitat fin l'entschatta da l'Emprima Guerra mundiala. Pervi da las reservas pitschinas han perfin hotels imposants survegnì difficultads durant ils onns 1880 recessivs. L'avertura da la viafier da l'Alvra dal 1903 ha provocà definitivamain la construcziun vehementa d'hotels. Pauc avant l'Emprima Guerra mundiala è documentada l'emissio hectica d'emprests d'obligaziun. Per proteger las capacitads surdimensiunadas dals hotels ha il Cussegl federal relaschà il 1915 in scumond general da construir hotels. Fin ils onns 1960 ha l'hotellaria gi da purtar las consequenzas dals abus da quella giada. La Banca dal Grischun e la Banca engiadinala ch'eran colliadas tras credits fermamain cun l'hotellaria han stuì annunziar lur falliment en ils onns 1930, pervi da difficultads da liquiditat.

L'istoria da la construcziun d'hotels cumpiglia traiss etappas: 1. La construcziun da las chasas da cura a San Murezzan, Le Prese e Scuol-Tarasp il 1865. 2. Il schlargiament dals emprims albrets midond chasas da purs e chasas burgaisas en hotels d'emprima classa cun sala da mangiar. 3. La construcziun da chasas da luxus a l'ur dals vitgs u en la cuntrada.

Entaifer l'istoria da l'architectura èn ils hotels ch'èn vegnids construids en il 19avel tschientaner imitaziuns dals palaz aristocraticas dal classicism e dal baroc. Suenter l'entschatta dal 20avel tschientaner era dentant dumandada l'architectura da chastè che sa referiva al jugendstil/stil floreal. Ella imitescha ils sezs da l'aristocrazia dal temp medieval tardiv. La reacciun dal movement da la proteczion da la patria è stada in'argna interpretaziun da l'incumbensa «hotel». Malgrà il volumen da construcziun immens è quel movimenti stà bun da realisar si'idea che steva en opposiziun cun l'architectura da palazs e chastels che miedava l'aspect dal lieu.

Pervi da la gronda crisa da l'hotellaria tranter il 1914 ed il 1960 n'ha la construcziun d'hotels da quel temp berg pli pudi dar impuls essenzials a l'istoria da l'architectura.

La preschentazion:

Dossier «Cultura da bajegiar dal Grischun, 19avel e 20avel tschientaner».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4483
www.chatta.ch

Cultura da mangiar alpina

Recepts tipics da las regiuns da l'ARGE ALP

Dals smacafam sur ils maluns fin als canedels tirolais envida la cuminanza da lavur da las regiuns alpinas ARGE ALP ad in viadi culinari tras ils pajais situads en la part centrala da l'art alpin. Sin la pagina www.argealp.org/projekte/argealp-kochbuch è disponibel dapi il 2010 in cudesch da cuschinar che porscha per mintga nas fin recepts adaptats che vegnan cuschinads cun ils products tipics da la regiun alpina correspondenta. Plinavant pon ins s'infurmarsur da chaussas nizzaivlas davart la varietat culinaria en ils pajais da las Alps che furma er ina part impurtanta da la cultura.

Il Grischun è represententà cun tratas indigenas che vegnan cuschinadas cun spezialitads tipicas grischunas. Ultra da quai vegn descrit il context istoric da las tratas, sco per exempli dals maluns, dals capuns, dals pizzocheri u da la schuppa da giutta.

Ils recepts èn disponibels per tudestg e per talian. Il cudesch tudestg «Kulinärische Köstlichkeiten ohne Grenzen – Traditionelle landwirtschaftliche Pro-

dakte aus den Arge Alp Ländern», ch'è vegni crèa il 1999, pon ins medemamain clamar si. A chaschun da

l'onn presidial dal chantun Grischun da l'ARGE ALP il 2017/18 ha la Chanzlia chantunala mess a disposizion sin sia pagina d'internet ina part dals recepts en lingua rumantscha.

Lombardia: Risot a la milanaisa

Ingredienzas: (per sis persunas) 600 g ris vialone, 100 g paintg, 80 g chaschiel grattà, 100 g magugl da bov, 2,5 l broda da charn, 30 g tschagula, 2 brevs safran, ½ magel vin alv, sal tenor gust.

Preparaziun: Far luar il magugl en una chazzetta e nettegiar quel. Agiunscher la tschagula manizzada cun in toc paintg e stufar quella fin ch'ella è transparenta. Agiunscher il ris e brassar quel intinginas minutias fin ch'el è levamain brin. Derscher il vin en la chazzetta e laschar svarpur il liquid. Truschar il ris d'in cuntin cun ina palutta da lain, agiunscher da temp en temp broda buglienta e laschar coier. Suenter la mesadat dal temp da coier derscher lien il safran dissolvì en in cuppin broda. Cur ch'il ris è cotg, agiunscher il paintg ed il chaschiel e maschadar bain tut. Laschar pussar in pèr minutias e servir.

Recept da omaduas varts da las Alps: Obazda (Baviera)...

Tessin: Turta da paun

Ingredienzas: ½ kg paun alv vegl, 300 g (u dapli) zutger, 6 ovs, in cuppin mandels manizzads, 1 tschadun chanella, 1 tschadun cacau, nusch-mustgat, pelletscha da citrona manizzada, vaniglia, 6 amarettos, paintg, latg, nuschepls da pinia, mandels, ½ kg ivettas.

Preparaziun: Dar en ina terrina las flettes da paun, ils amarettos smulads e la pelletscha da citrona e bagnar cun latg buglent fin che tut è cuvri. Cuvrir e metter a lomiar, truschar mintgat. Cur che questa maschaida è tievia, la sbatter bain cun in tschadun da lain u cun in sbattin per che la pasta survegna ina consistenza eguala. Agiuntar il zutger, ils ovs, ils mandels manizzads, la chanella, il cacau, in sic nusch-mustgat, la vaniglia e las ivettas lavadas. Derscher la pasta en ina duas furmas fin ad in'autezza da 4 u 5 cm. Garnir cun nuschepls da pinia, cun mandels spaletschads e cun flocs da paintg. Coier 1 ura en il furnel (15 minutias cun gronda chalira, alura 45 minutias cun chalira moderada). Laschar sfradentar e springir cun zutger en pulvra.

Trentino: Smacafam

Ingredienzas: 250 g farina da furment tip 00, 50 g farina da furmental, ½ latg, 1 tschadun grond ieli d'ulivas extravergine DOP Garda-Trentino, 200 g liongia fresta dal Trentino «Lunganega», 30 g panzetta fumentada dal Trentino, 30 g

charniptig dal Trentino, sal tenor gust, paiver tenor gust.

Preparaziun: Maschadar las duas sortas farina en ina cuppa. Tagliar la charniptig en quadrins e stufar, maschadar cun il latg, cun in tschadun grond ieli d'ulivas, cun il sal e cun ina mesa liongia «Lunganega» sco er cun ina part da la panzetta tagliadas en quadrins. Unscher ina furma d'arom cun paintg e springir cun farina, l'emplenir cun la pasta, tagliar il rest da la liongia en finas talgias e metter ensemble cun il rest da la panzetta sin la pasta. Metter en il furnel cun ina chalur da 200° grads durant 40 minutias, laschar davent la pasta brina aurada. Servir cun legums frests (da preferenza dent-liun). Dent-liun chatan ins ritgamain vers la fin dal temp da tschaiver, en il qual quest tratg dal Trentino è zunt fitg apprezià. Temp da coier: 1½ uras.

Tirol dal Sid: Schlutzkrapfen (Ravieuls cun spinat)

Ingredienzas: Pasta: 150 g farina da seghel, 100 g farina da furment, 1 ov, 50–60 ml aua tievia, 1 tschadun grond ieli, sal. Emplenida: 150 g spinat, bugli (circa 300 g spinat frestg), 50 g tschagula, ½ con d'agl, 1 tschadun grond paintg, 100 g quagliada, 1 tschadun grond parmesan grattà, 1 tschadun grond tschaguliuns, 1 presa nusch-mustgat, grattada, paiver mieuat. Auter: parmesan grattà, paintg brin, tschaguliuns tagliads fin.

Preparaziun: Pasta: Maschadar las duas sortas farina, las furmar ad in rintg sin in'aissa da pasta ed ensalar. Sbatter l'ov cun l'ua tievia e cun l'iel. Derscher il liquid en el center dal rintg da farina e truschar da l'intern vers l'extern ad ina pasta glischa. Laschar pussar la pasta sut in sientamauns umid durant 30 minutias.

Emplenida: Manizzar fin il spinat, stufar la tschagula e l'agl en il paintg, agiunscher il spinat e laschar sfradentar in pau. Agiunscher la quagliada, il parmesan ed ils tschaguliuns e cundir cun nusch-mustgat, cun sal e cun paiver. Maschadar bain. Passar fin la pasta tras la maschina da far pasta. Elavurar la pasta uschè svolt sco pussaivel, per ch'ella na sia betg ora. Furmar rundellas da pasta da circa 7 cm diameter cun ina furma radunda e glischa. Plassar l'emplenida cun in tschadun pitschen entamez. Bagnar l'ur cun aua e plegar las rundellas sco mesas glinas. Smatgar ensemble ils urs immediatamente cun ils dets. Coier ils «Schlutzkrapfen» en aua da sal ed als metter sin in plat. Cundir cun parmesan, cun paintg brin e cun tschaguliuns e servir. Temp da coier: 3–4 minutias. Tip: Ins po cumplantar l'emplenida cun tartuffels cotgs e passads tras il pasvit.

Preparaziun: Stgaudar il latg en ina padella. Maschadar la semolina-tirc, la farina ed il paun grattà en ina cuppa, derscher il latg chaud surengiu e maschadar. Cundir cun sal, paiver, peterschigl manizzà e nusch-mustgat. Dar tiers 1 fin 2 ovs entirs. Furmar gnocs e coier levamain en aua da sal durant ca. 8 min. Tip: Ils gnocs pon er vegnir emplendis cun

charniptig. Els van bain a prà cun bras-sà-portg e cun ravas alvas.

Tirol: Canedels pressads da chaschiel

Ingredienzas: 250 g tartuffels, 500 g paun da canedels, 100 g paintg d'alp tirolais, 100 g tschagula manizzada fin, ½ latg tirolais, 3 ovs, 100 g chaschiel «Feiner Tiroler», 100 g chaschiel da muntogna tirolais, peterschigl manizzà, nusch-mustgat, sal, paiver, paintg.

Preparaziun: Coier ils tartuffels, laschar luar il paintg d'alp tirolais, stufar la tschagula fin ch'ella è brina aurada ed agiuntar al paun da canedels. Stgaudar il latg tirolais ed al maschadar cun ils ovs, cun il sal, cun la nusch-mustgat e cun in pau paiver. Derscher tut sur la pasta da canedels, tagliar en quadrins il «Feiner Tiroler» ed il chaschiel da muntogna tirolais, agiuntar ils quadrins a la pasta da canedels ensemble cun ils tartuffels splattischads e cun il peterschigl e maschadar bain. Laschar pussar la pasta durant 30 minutias e furmar canedels plats, als brassar en il paintg culà ed eventualmente coier a fin en il furnel. Vi-tiers vegn purschida ina salata cundida cun ina sosa dad ieli da sem-zitga, aschieu, ina presa zutger, sal, paiver e tschaguiliuns. Tip: Agiuntai a la sosa empèda zuiger in pau mel d'avieuls, aschieu da mai-la ed in con d'agl manizzà fin.

Salzburg: Salzburger Nockerl (Merenguetts da Salzburg)

Ingredienzas: 10 alv d'ov, 6 tschaduns gronds zutger, 6 mellens d'ov, 6 tschaduns gronds farina, sal, paintg, giglidras u ampuauñas.

Preparaziun: Sbatter l'ov d'ov cun ina presa sal, agiuntar il zutger in pau a la giada e sbatter ad in alv d'ov sbattì sco ina crema – dar tiers precautamain ils mellens d'ov e la farina crivlada. Metter la pasta en ina furma da scuflà unschida cun paintg e garnida cun giglidras u ampuauñas, furmar 3 grondas merenguetts, coier en il furnel a 200 grads durant ca. 12 minutias. Betg avrir il furnel en il fratemper! Cundir cun zutger en pulvra e servir immediatamain.

Baviera: Obazda

Ingredienzas: Questa crema da chaschiel sa cumpona a 30–60 % da camembert e/u brie (eventualmente er romadur e/u limburger), chaschiel frestg, paintg, spezias ed extracts da spezias, tschagulis, sal.

Ultra da quai dastgan vegnir agiuntads a l'Obazda er groma e proteins da scotga ch'el rendan main grass e pia in pau pli digestibel. In ulteriori avantatg da la groma è ch'i va pli lev da stritgar ora la crema da chaschiel. L'agiunti da proteins da scotga augmenta particolarmente la valenza da proteins da l'Obazda, che va in pau a perder pervi dal paintg e pervi da la groma. Igl è er permess d'agiuntar ina pitschna quantitat da biera per render pli fin l'aroma.

D'observar ès ch'il puleg e la paprica èn spezias obligatorias per dar il gust a l'Obazda. Ins al mangia stritgà ora sin paun u ensemble cun ina brezla.

Preparaziun: Las ingredienzas camembert, brie, limburger, romadur, groma, chaschiel frestg, proteins da scotga e paintg vegnan maschadadas ad ina pasta omogenea fin che quella è uschè granellusa sco giavischà. D'observar ès ch'i na dastgan vegnir duvradas naginas substanzas da conservar resp. nagins spessifigants. Per al conservar po l'Obazda vegnir stgaudà. Cas cuntrari sa mantegna el mo paucs dis.

... e festa da risotto al sid da las Alps (Ascona, 1968).

FOTOS PD

La preschentaziun:

Dossier «Recepts da las regiuns da l'Arge Alp».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4484
www.chatta.ch

Il Cussegl da l'Europa e la protecziun da las minoritads linguisticas

Il Cussegl da l'Europa è vegni fundà il 1949, pia curt suenter la fin da la Segunda Guerra mundial. Ses intent principal è da proteger ils dretgs umans e da sostegnair las estructuras democráticas en l'Europa. A Strasbourg, nua ch'il Cussegl da l'Europa ha sia sedia, sa chatta er il Tribunal europeic dals dretgs umans. Quel surveglia l'observaziun da la Convenziun europeica dals dretgs umans ch'il Cussegl da l'Europa ha mess en vigor l'onn 1950.

Insumma furman las convenziuns e cunvegas l'Instrument central dal Cussegl da l'Europa per sa far valair a nivel dals stgars 50 stadiis commembres. Tranter questi documents, che survegnan – suenter esser vegnids ratifitgads dals singuls stadiis – vigur lianta tenor dretg internaziunal, sa chattan er dus instruments che servan a la protecziun da las minoritads nazionalas: La «Charta europeica da las linguas regiunalas u minoritaras» (1992) e la «Convenziun da basa per proteger las minoritads nazionalas» (1995). En questa preschentaziun dat ch'attà.ch in sguard a questi dus instruments che la Svizra ha ratifitgà il 1997 resp. 1998 e che servan omadus er a proteger la lingua rumantscha.

Charta europeica da las linguas regiunalas u minoritaras

La Charta europeica da las linguas regiunalas u minoritaras (curt: Charta) è ve-

gnida concluida a Strasbourg il novembre 1992.

En Svizra è ella vegnida ratifiada il 1997 ed è entrada

en vigor il prim d'avrigl 1998. La Charta ha en mira da mantegnair e promover la diversidad linguistica sco in dals elements ils pli prezios da la vita culturala europeica.

Tenor definiziun resguarda la Charta sulettamain quellas linguas ch'èn sviluppadas en in process istoric e ch'èn perclitadas en lur existenza, q.v.d. las linguas regiunalas u minoritaras che vegnan discurridas tradiziunalmain en in dumber d'abitants

inferior a quel dal rest da la populaziun dal stadi. Ella excluda pia tant ils dialects da las linguas uffizialas sco er las linguas dals immigrants.

L'applicaziun da la plipart da las mesiras da protecziun e da promozion sa limitesch a la regiun linguistica originaire. Tenor la Charta è il dumber da las personas che discurrin ina lingua minoritara però in criteri che giustifitgescha l'applicaziun da tschertas mesiras da promozion er ordaifer il territori linguistic tradiziunal. Mintga stadi po decider sez a basa da sia situaziun specifica, qualas mesiras da protecziun ch'el vul prender per las singulas gruppas linguisticas.

Cuntegn da la Charta

En si'emprima part («Disposiziuns generalas», art. 1–6) definescha la Charta da linguas tranter auter la noziun da las linguas regiunalas u minoritaras sco «linguas che vegnan duvradas tradiziunalmain en in territori d'in stadi da las burgaisas e dals burgais da quest stadi, las qualas ed ils quals furman ina grappa ch'è numericamain pli pitschna ch'il rest da la populaziun dal stadi». Ultra da qui vegnan circumscrittas las noziuns «territori en il qual ina lingua regiunala u minoritara veggan duvrada» e «linguas betg territorialas». Medemamain part da las disposiziuns generalas fan la descripcziun generala da las obligaziuns dals stadiis contractants (applicaziun da la Charta e duair d'infurmarr davart quella), sco er las modalitads en connex cun ils rapports periodics.

La seconda part da la Charta da linguas («Finamiras e princips tenor l'artikel 2 alinea 1», art. 7) oblighescha las partidas d'acceptar sco basa da lur legislaziun, politica e pratica a regard las linguas varsauquants princips e finamiras numnads explicitamain.

Numnadamain menzunescha l'art. 7 al. 1 en resumaziun ils sustants princips: renconuscher las linguas regiunalas u minoritaras sco «expressiun da la ritezza culturala»; respectar ils territoris linguistics tar la furmaziun d'unitads da l'administraziun; promover decisivamain las linguas regiunalas u minoritarias per las mantegnair; facilitar e promover

Il Cussegl da l'Europa ha sia sedia a Strasbourg.

FOTO: PD

ver il diever a bucca ed en scrit da talas linguas en la vita publica e privata; renconuscher il dretg da mintga minoritad linguistica da communigtar cun parts da questa cuminanza ch'èn da chasa en autres parts dal stadi; metter a disposiziun furmas e meds adattads per instruir ed emprender questas linguas sin tut ils stgalims; offrir curs da lingua als abitants d'in territori che vulan emprender la lingua regiunala u minoritara; promover il studi e la perscrutaziun da questas linguas; examinar la pussaviladat da barat transnaziunal tranter linguas identicas u da furma sumeglianta en differents stadiis contractants.

Ultra da qui s'obligheschan las parts

contractants «da promover la chapientscha vicendaivila tranter tut las gruppas linguisticas dal pajais».

En la terza part – la part principala – descriva la Charta numerusas «Mesiras per promover il diever da linguas regiunalas u minoritaras en la vita publica» (art. 8–14). Ils stadiis contractants han d'elegir tar la ratificaziun almain 35 da questas mesiras e s'obligheschan da las realizar. Las singulas mesiras per elecziun èn resumadas en differentas gruppas che sa refereschan a divers secturs politics. Igl èn qui la furmaziun (art. 8), las autoritads giudizialas (art. 9), las autoritads administrativas ed ils servetschs publics (art. 10), las medias (art. 11), las activitads ed instituziuns culturalas (art. 12), la vita economica e sociala (art. 13) ed il barat transconfinal (art. 14).

En la quarta part («Applicaziun da la Charta», art. 15–17) vegnan regladis en detalj ils raports regulars e l'examinaziun da quels tras il Comité d'experts. A basa dals raports e da las propostas da questa giunta d'experts ha il Comité dals ministers dal Cussegl da l'Europa la competenza da relaschar recumandaziuns als stadiis contractants.

La tschintgavla part («Disposiziuns finalas», art. 18–23) reglescha las modalitads a regard l'entrada en vigor da la Charta.

Raports periodics

La Charta europeica da las linguas regiunalas u minoritaras pretenda da ses signataris la redacziun d'in rapport periodic ch'infurmeschava davart si'applicaziun. L'autun 1999 ha il Cussegl federal approvà l'emprim rapport da la Svizra davart la realisiaziun da la Charta e suttamess quel al Cussegl d'Europa per l'examinaziun. Il 2001 è suanda, sco resposta dal Cussegl da l'Europa, l'emprim rapport dal Comité dals ministers; quel sa basa sin examinaziuns cumplessivas che vegnan fatgas d'in comité d'experts e che cumpligan er ina visita al lieu.

Dapi lura suondan, en intervals da 3–4 onns, raports regulars ch'ins po consultar – er en versiun rumantscha – sin la pagina d'internet da la sezioni

Linguas e societad da l'Uffizi federal da cultura. Il rapport da la Svizra sa cumpona mintgamai da traiss parts. Las duas emprimas parts («Infurmaziuns generalas» e «Linguas minoritaras e lur derasaziun en Svizra») tractan l'applicaziun da la Charta sin plau naziunal e vegnan redigidas da l'Uffizi federal da cultura. La terza part cumpiglia las contribuziuns dals dus chantuns Grischun e Tessin, en ils quals la Charta ha ina munta da tut speziala.

En pli porscha er la pagina d'internet dal Cussegl da l'Europa (www.coe.int) infurmaziuns davart l'applicaziun da la Charta en ils singuls stadiis che l'han ratifitgà.

Convenziun da basa per proteger las minoritads nazionalas

La Convenziun da basa per proteger las minoritads nazionalas (curt: Convenziun da basa) è vegnida deliberada il prim da favrer 1995 dal Comité dals ministers dal Cussegl da l'Europa. Ella è l'unic instrument multilateral per proteger las minoritads nazionalas ch'è giuridicamente main liant. Ella cuntegna oravant tut disposiziuns programmaticas per definir las finamiras, a las qualas ils stadiis contractants s'obligheschan per proteger minoritads nazionalas.

La Svizra ha ratifitgà la Convenziun da basa l'onn 1998. Tar la ratificaziun èn vegnidas renconuschidas las suandantas gruppaziuns sco minoritads nazionalas: las minoritads linguisticas, ils commembres da las communidats giudieus da la Svizra sco er ils «viagiants» swizzers (Jenics, Sinti e Manouches swizzers che vivan tant a moda nomada sco er stabla). La Convenziun da basa è entrada en vigor en Svizra il prim da favrer 1999.

Cuntegn da la Convenziun da basa

L'emprima part (art. 1–3) cumpiglia disposiziuns generalas. Tranter auter vegn statui che commembres da las minoritads nazionalas pon exercitar ils dretgs che resultan da la Convenziun da basa tant mintgin per sasez sco er en cumpagnia cun auters. Ultra da qui po mintga commember d'ina minoritad nazionala decider libramain, sch'el vul vegnir tractà sco tala ubetg.

La seconda part (art. 4–19) furma la part centrala da la Convenziun da basa. En quella vegnan enumerads ils singuls dretgs e las libertads che valan per ils commembres d'ina minoritad nazionala (egalitatad davant la lescha, dretg da tgir e sviluppar vinavant l'atgna cultura ed identitat, dretg da reunion, libertad da l'opiniun etc.). En pli vegnan enumerads ils champs d'applicaziun per questi dretgs (religien, medias, ambient privat e publicitat, num da famiglia, intitulaziuns ed inscripziuns, furmaziun e perscrutaziun, vita sociala ed economica, contacts sur ils cunfins).

Las ulteriuras parts (III–V) da la Convenziun da basa èn relativamain curtas e tractan dumondas plitost formalas:

En la terza part (art. 20–23) vegn la Convenziun da basa messa en relaziun cun ils princips fundamentals da l'ulterior dretg internaziunal. Tranter auter vegn punctuà che «las disposiziuns da questa Convenziun da basa n'èn betg d'interpretar sco restricziun u reducziun dals dretgs umans e da las libertads fundamentalas». La quarta part (art. 24–26) regla il modus da reporting da vart dals stadiis contractants. Il Comité dals ministers dal Cussegl da l'Europa vegn statui sco gremi competent per surveglier la realisiaziun da la Convenziun da basa. En sia lavur vegn quel sostegnì «d'in comité consultativ, dal qual ils commembres han enconuschienschas professiunalas renconuschidas sin il champ da la protecziun da minoritads nazionalas».

Ed en l'ultima part (art. 27–31) èn regladis las formalitads d'entrada en vigor da la Convenziun da basa a nivel dal Cussegl da l'Europa sco er las modalitads da ratificaziun da vart da las parts contractants.

La Convenziun da basa sco ch'ella è vegnida ratifiada tras la Confederaziun finescha cun in'agiunta che declera co che las disposiziuns cuntegnidas en il relasch duain vegnir appligadas sin las relaziuns specificas sco ch'ellas sa preschentan en Svizra.

Raports periodics

Ils matg 2001 ha la Svizra transmess ses emprim rapport statal davart la realisiaziun da la Convenziun da basa; l'emprim ciclus da survegianza è vegni terminà cun la Resoluziun corrispondenta dal Comité dals ministers dal decembre 2003. Dapi lura suondan raports regulars en intervals da ca. 4–5 onns. Ils raports sa cumponan da las suandantas parts: I. Mesiras praticas sin plau naziunal per render pli enconuschen ils resultats dal ciclus da survegianza precedent; II. Mesiras per s'occupar da las dumondas las pli urgentas; III. Mesiras generales per realisar las singulas disposiziuns da la Convenziun da basa.

Responsabla per coordinar la realisiaziun da la Convenziun da basa e per ils raports naziunals è a nivel federal la Direcziun da dretg internaziunal public entaifer il Departament federal d'affars exteriurs.

La preschentaziun:

Dossier «Il Cussegl da l'Europa e la protecziun da las minoritads linguisticas».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=467
www.chatta.ch

European Day of Languages
26 September
www.coe.int/EDL

Journée européenne des langues
26 septembre
www.coe.int/JEL

«La Grischa 2» – ulteriurs stgazis or dal fundus da chanzuns popularas rumantschas

Il cedesch «La Grischa 2», cumpari il 2016 tar la Chasa Editura Rumantscha, preschenta in'ulteriura schelta da chanzuns popularas da tut las valadas rumantschas. Tuttina sco l'empri tom sa cumpona il cedesch da las trais parts «Las chanzuns», «Explicaziuns» ed «Ils discs». E medemamain èn puspè agiuntads al cedesch dus discs cumpacts cun registrazius da Corin Curschellas. L'empri disc portcha chant a capella ch'è vegni registrà en in'atmosfera tradizionala autentica, il segund disc preschenta ivettas rumantschas ch'en vegnidias arranschadas da nov.

Las chanzuns

La part principala dal cedesch furman las chanzuns. Tranter quellas sa chattan clasichers e scuvertas sco «Il Toni da Strada», «Tutta nanna tgu», «Egl jester», «Gia-

veischs d'unfants», «Sch'eu füss'na randulina», «Ai buna serra beala», «Il silip e la furmia» u «Jeu sun d'amur surprida». Las total 49 chanzuns èn ordinadas en las medema successiun sco sin ils dus discs cumpacts. Mintga chanzun cumpiglia tut las strofas en la versiun idiomatica originala, la translaziun tudestga dal text sco er la melodia e l'indication dals accords per l'accoppiamento. La part «Las chanzuns» cumenza cun ina prefaziun da Karoline Oehme-Jüngling, directura da l'Archiv svizzer da chanzuns popularas:

Per il preschent

Questa ediziun è già il segund tom dal cedesch da chanzuns «La Grischa». El preschenta veglias chanzuns popularas rumantschas quasi idas en emblidanza che la chantadura Corin Curschellas ha fastizà en collezioni, archivs e fonotecas. Igl è sintomatic che l'interess per l'agen, buna-main sparì, reviva puspè en in temp orien-

Explicaziuns

En la seconda part dal cedesch (p. 73–101) suordan – en rumantsch grischun e tudestg – las explicaziuns che tschentan las singulas chanzuns en lur context mu-

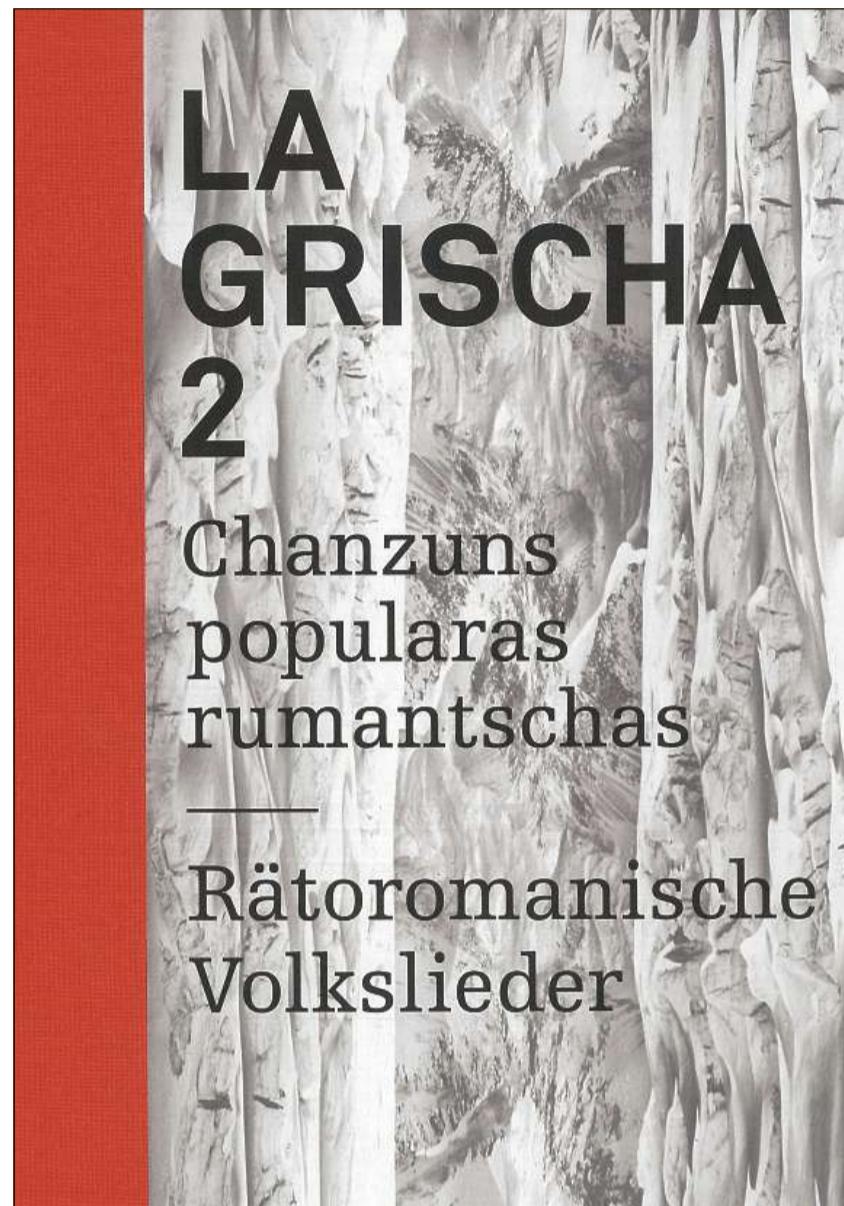
Ils dus discs cun chanzuns en tut ils idioms èn er cumparids separadament tar R-tunes.

tà al progress, a contacts globals ed a la vita accelerada e fa che chanzuns che vegnivan en il meglier cas chantadas mo pli da paucs u cupidian per uschè dir en las actas vegliandras, vegnan ussa puspè utilisadas – gea schizunt duvradas. Il return a l'atgna tradizion musicala è in reflex che cuntegna – ultra dal dumagnar las sfidas dal temp modern – era ina componenta creativa. El n'è insumma betg orientà mo al passà, ma cuntegna er in potenzial creativ per l'avegnir. «La Grischa 2» è era quai: cun las reinterpretaziuns survegnan las chanzuns tradizionalas nova vita, quai che mussa ch'ellas n'èn berg sulettamain funtaunas istoricas d'in temp passà, ma regardan tematicas ch'occupan era l'uman modern: sentimenti senza replica, desideris, chargias da lavour, stereotips, tradizions... Quai che steva già a cor a las auturas ed als auturs da quellas chanzuns (per gronda part) anonimas, po valair tant pli per l'uman dad oz, la vita dal qual sa chatte a moda multifara «en in current» permanent.

Ultra da quest impuls, ha la collezioni da chanzuns dentant surtut la suandanta finamira: las chanzuns duain (puspè) vegnir chantadas, tadadas e scuividadas dad in(a) e mintgin(a). La conceziun generala attractiva da quest'ediziun mussa – sco già quella da l'empri tom – che la finamira avisada ha tuttavia sia giustificaziun: tut ils texts da las chanzuns èn stampats en rumantsch e tudestg e munids cun melodias e simpels accords accumpanagnants. Las explicaziuns da la sciendada da musica Laura Decurtins infurmescian davart l'istoria e las tematicas da las chanzuns. In'impressiun acustica dal stgazi da chanzuns, interpretadas a moda singulara dals differents ensembles, datan ils dus discs cumpacts aggiuntads. Era quest tom vegn senza dubi ad avair ina resonanza impressiunanta.

Quintessenza

Expligar chanzuns tradizionalas rumantschas d'ina perspectiva musicologa è ina lezia particulara: cun metodas ed utensils specifici duain vegnir analisadas melodias e structuras, examinads cuntegns e contexts ed alura preschentà tut a moda bain chapibla ad in vast public. Grazia a talas analisas sa il public alura differenziar il caracter da saut da quel melancolic, l'istoria d'amur da la chanzun satirica, il «holdie» tirolais dal «ueissà» engiadinalis ed el enconuscha il destin dals emigrants rumantschs ch'han enrigit il stgazi da chanzuns cun lur encreschadetgna. Quai che la sciencia na sa dentant betg (u mo per part) eruir, è la quintessenza d'ina chanzun tradizionala, las «expertschas universales» («La Triada»): quest coc essenzial resta invisibel ed invariabel, entant che la furma e la funcziun da las chanzuns èn concretas ed avertas per l'analisa, era sch'ellas sa midan, causa il transfer a bucca, canticadament. Dal coc da la chanzun nascha alura era l'ominus sentiment da «sa sentir da chasa» en la chanzun – n'importa betg nua sin il mund. Las explicaziuns suandantas sa sprovan pia da mussar als lecturs, l'auditori ed a chantaduras e chantaduras la via a quest mument essenzial, a la quintessenza da la chanzun, senza dentant far prescripcions. La moda d'interpretar, chapir e dar vinavant las «expertschas universales» duai esser libra e personala, precis sco che era las melodias èn avertas per vegnir transformatas. Anzi, igl è essenzial che las chanzuns tradizionalas vegnan chantadas e sunadas tenor plaschair, per ch'ellas restian frestgas e possian viver vinavant. En mintga cas na vulan questas explicaziuns musicologas betg impedir agens patratgs e sentiments – la quintessenza è per mintgina e mint-

Frontispizi dal segund tom.

la fin dal cedesch, mintgamai cun las biografias da tut las musicistas e musicians.

Disc 1: «Corin Curschellas & La Triada» (Corin Curschellas, Astrid Alexandre, Ursina Giger, chant a capella). Las registraziuns èn vegnidias fatgas en la baselgia s. Balun e s. Madlaina a Tersnaus, en l'anteriura chasa da scola a Tersnaus sco er en La Vouta a Lavin. Il disc cuntegna 32 chanzuns ed è er cumparì il 2015 tar R-tunes sut il num «La Triada» (cun duas chanzuns supplementares: «Denton» e «Magdalena»).

Disc 2: «Corin Curschellas & La Nova» (Corin Curschellas, chant, Markus Flückiger, orgelet da maun, Vera Kappeler, piano, Anna Trauffer, contrabass, Peter Conradin Zumthor, percussiun). Dus arranschaments ha fatg Anna Trauffer, tut ils ulteriurs derivan da Markus Flückiger. Il disc cuntegna 17 chanzuns ed è er cumparì – cun cuntegno identic – il 2016 tar R-tunes sut il num «La Nova». La part «Ils discs» vegn introducida cun in pitschen essay da Corin Curschellas:

Grond pitschen mund

Sch'in uffant nascha oz sin quest mund, lura vegn el sin l'entir mund, pertig che quel è daventà in vitg. Quant spert che nus emblidain! Anc avant pauc temp eran ils vitgs grischuns lunsch «davent dal mund» e purs da muntnoga stuevan bandunar lor famiglias, chasa e curt per raschuns economicas existenzialas. Sco schuldads en servetsch mercenar, uffants plazzads u pastiziers stuevan ils Rumantschs tschertgar per forza lor gudogn a l'ester. Intgins turnavan depauperisads, auters ritgs en lur patria. En l'Engiadina numnav'ins els «Randulins», perquai ch'els «sgulavan» sco las randulinas, utschels migrants, en in clima pli favuravel viador en il mund.

Sco blers auters fatsch jau part da la tradizion odierna da Randulins. Sgulada en la vegliadetgna da vengtin onns dal Grischun or en il mund, eri la brama existenziala d'aventuras e da savair che m'hon motivà, ultra dal desideri da pajais lontans, da far in lung viadi cun ina fin intscherta. Jau ma sun sentida darar in'estra a l'ester, perquai che mes dachasa era dapertut la musica. Mia encreschadetgna hai jau definì sco «brama d'in lieu da segirezza ideal forsa pers». Sco in Randulin sun jau turnada suenter 35 onns tar mias ragischs, a la funtauna, en la chasa da mes tat e da mia tatta. Qua sun jau puspè ma regurdada da las melodias da mia uffanza idas en emblidanza: chanzuns d'amur, famiglia, lavour e mort, da la festa da la racolta, da sgnoccas, gieus e stinchels, da catastrofes, natura e turments da l'olma, da l'alp da chauras, da schiglilia, sauts, malgiustia e marusaglias, da crims, cretta e speranza, – e chanzuns da ninnana. L'intenzion da las quatter lavurs d'ensemble, realisadas ensemens cun las grondiusas musicistas ed ils excellents musicians da «La Grischa», «Origins (trad.)», «La Triada» e «La Nova», è stada da metter il stgazi prezios da chanzuns popularas rumantschas, la «sabientscha dal pievel», en rapport musical actual, arcaic e modern, autentic ed atemporal. Las chanzuns tradizionalas en tschintg idioms dattan perdita da la gronda varietat musicala culturala. Lur tematicas van anc adina a cor a nus umans, strusch da s'imaginlar lur impurtanza en in temp senza radio! En il chant live viven elllas vivant, vegnan tradidas d'ina generaziun a l'autra, «semperverds».

La preschentaziun:

La Grischa 2. Chanzuns popularas rumantschas. Cuira 2016.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3170
www.chatta.ch

Ils discs

En la terza part (p. 103–110) vegnan preschentads ils dus discs ch'en agiuntads a

Moda da viver e sanadad

■ La sanadad è in regal, ma nus pudain er far activamain insatge per nossa sanadad. In stil da viver saun è la meglia prevenziun da la sanadad. Tras quel gidaín nus d'ans proteger cunter malsognas. Ma tge è in stil da viver saun? Latiers turjan per exempl: in'alimentaziun sauna, avunda moviment, in pais normal, durmir avunda, paucs conflicts e stress, buns contacts socials, betg firar e baiver pauc u nagin alcohol.

Nus avain la pussaviladad d'influenzar nostra sanadad

Las raschuns da la mort las pli frequentas èn malsognas dal cor e da la circulaziun, cancer, demenza, diabetes e malsognas cronicas da las vias respiratoricas. Ellas chaschunan blera suffrientscha, èn responsablas per ina mortalitat anticipada (avant il 70avel onn da vita) e contribue-schan er a custs da sanadad gronds. Facturs da ristga ch'han da far cun la moda da viver (p.ex. nutriment betg equilibrà) e facturs da ristga fisiologics (p.ex. auta valur da colesterin) augmentan la probabilitat da survegnir ina da las «malsognas civilisatoricas» (malsognas betg transmissiblas) menziunadas qua survart. Numerus studis mussan ch'effects positivs per la sanadad pon vegnir cuntaschids d'ina moda da vi-

ver che promova la sanadad e che malsognas pon en questa moda e maniera vegnir impe-didas u almain reducidas.

Nus decidain sezs – nizzegiond nos-s'atgna responsablidad – cun in cumpor-tament conscient da la sanadad d'influen-zar nostra sanadad e da promover e da me-glierar uschia noss bainstar, nossa qualitat da viver sco er nossa capacitat da presta-zion. Var la mesedad da las malsognas betg transmissiblas sco cancer, diabetes, malsognas da la circulaziun, malsognas psichi-cas u demenza vegn influenzada da la mo-da da viver individuala. Er différants facturs da ristga han in effect sin il svilup resp. sin l'impediment da malsognas.

Facturs da ristga influenzabels che promovan il svilup da malsognas

Facturs da ristga che nus pudain influen-zar cun nossa moda da viver per reducir uschia la ristga da daventlar malsausn èn en spezial: firar; consum smerisà d'alcohol; ulterior abus da substanzas sco medica-ments, drogas; stress smerisà; chargia psi-chica; facturs fisiologics sco surpaís, pres-ziun dal sang auta, valurs grondas da grass en il sang u in spievel dal colesterin aut (per part er pervi da motifs genetics); mancanza d'ina activitat corporala; in nutriment betg equilibrà; manias dal comportament sco dependenza da l'internet, dependenza da gieus da fortuna; exposiziun al solegl

ferma e senza protecziun; igiena da la buca manglusa.

Mesiras da la singula persuna per prevegnir a malsognas

Participaziun a controllas da prevenziun: Controllas da prevenziun èn per exempl impurtantas per diagnostigar baud pres-ziun dal sang auta, disturbis dal cor, diabe-tes e cancer. Las lias da sanadad porschan infurmaziun cumplessivas davart la pre-venziun. Ina diagnosa ad ura po augmen-tar las schanzas d'ina guariziun ed influen-zar en moda positiva il decurs d'ina mal-sogna.

Observar las reglas da safer sex: Safer Sex protegia cunter HIV e reducescha clera-main la ristga da survegnir autres infec-ziuns che vegnan transmessas sexualmain. *Sa laschar vaccinar:* Vaccinaziuns protegian cunter malsognas gravantas. I vegn cusseglia da sa laschar vaccinar tenor las re-cumandaziuns actualas da l'Uffizi federal da sanadad publica e da la Cumissiun fe-derala per vaccinaziuns.

Mesiras da la singula persuna per ina moda da viver che promova la sanadad

Sa mover regularmain: Uffants e giuvenils duessan esser en movement 1 ura per di, uffants pli pitschens cleramain pli ditg. Persunas creschidas duessan esser en move-ment almain 2½ uras per emna en fur-ma d'activitads quotidianas u da sport d'almain in'intensitat mesauna. Las activitads duessan esser repartidas sin plirs dis da l'emna. Persunas ch'en già activas pon far anc dipli per lur sanadad, per lur bain-star e per lur capacitat da prestaziun cun trenar la cundiziun, la forza e la movibla-dad.

Mangiar en moda equilibrada: Mangiar sa-vens products da graun entir, favs, fritga e legums. Mangiar mo limitadamen-ticualtias cun bleras calorias (cun bler grass u zutger) ed evitar bavrondas che cuntegna-n zutger. Dar ultra da quai la preferentscha a virtualias cun pauc sal.

Nagin consum da tubac, consum moderà d'alcohol: Diversas campagnas naziunales sustegnan persunas che finan sin lur via-vers ina vita senza fim resp. porschan infurmaziuns davart ils effects e davart ils ef-fects secundars d'alcohol.

Rinforzar la sanadad psichica: Per exempl cun tgirar contacts socials, evitar stress me-mia grond e durmir avunda.

Co poss jau ma nutrit a moda sauna?

In'alimentaziun sauna e bler movement èn impurtants. Tras quai sa sent'ins meglier ed ins po sa proteger uschia cunter malsognas. Uffants dovran in'alimentaziun sauna en spezial per lur svilup. Ma tge è atgnamain in'alimentaziun sauna ed equi-librada? Questas virtualias recumondan cussegliadras e cussegliadras da nutriment per di:

Model directiv per la promozion da la sanadad e per la prevenziun dal chantun Grischun

 Departement für Justiz, Sicherheit und Gesundheit
Departement da giustizia, segurezza e sanadad
Dipartimento di giustizia, sicurezza e sanità

L'Uffizi da sanadad dal Grischun porscha different material d'infurmaziun davart in stil da viver saun.

Liquids: Baiver 1 fin 2 literis è ideal. Il me-glier aua minerala, aua da la spina, téds da fritga e dad ervas senza zutger. Betg baiver memia savens bavrondas cun cafein sco café, té nair u verd.

Mangiativas: 5 purziuns verdura e fritgs en differentias colurs, crivs u cotgs. Er suc da fritgs betg zutgerà tutga vitiers. 3 purziuns products da graun (p.ex. paun, sche pissaive da graun integral), pasta, ris, tirc u auters products sco tartuffels e legumi-nosas (p.ex. chickas, lentiglias). 1 purzuiun albumins sco p.ex. charn, pesch, ovs, chaschiel, tofu u quorn. 3 purziuns products da latg, p.ex. 2 dl latg, 180 g jogurt e 60 g chaschiel. Pauc ieli u grass per cuschi-nar. Spezialmain saun è l'ielu da ravun u d'ulivas.

Mo en quantitads pitschnas: Dultschims (tschigulatta, turta), snacks salads (chips), bavrondas dultschas (cola) ed alcool. Persunas spezializadas recumondan che uffants na duessan baiver naginas bavrondas d'energia che cuntegna-n cafein.

Quant movement al di è saun?

Memia pauc movement po far vegnir mala-sau. Las consequenzas pussaivlas èn mal di dies, surpaís u malsognas dal cor e da la circulaziun (p.ex. infarct dal cor). As mu-vai perquai mintga di durant almain ina mesa ura en moda activa. Per exempl cun chaminar svelt, cun ir cun velo, cun lavurar en iert u en chasa. Las 30 minutus pu-dais Vus er divider en 3 giadas 10 minutus per di.

Pigliai la stgala empè dad ir cun l'ascen-sur u cun la stgala rullanta. Uschia faschais Vus ch'il moviment sauna daventa ina part integrala da Voss mintgadi. Er nudar, far walking, currer u sautar è fitg sauna. Ir a spass u trenar a l'aria frestga ha er in effect positiv per il stadi d'anim: suenter pon ins sa schluccar meglier e sa senta meglier.

Fitg important: Er uffants stuessan sa mover almain 1 ura di. Las lezioni da sport en scola èn perquai impurtants. Dapli movement survegnan ils uffants, sch'els prendan regularmain part d'ina uniuon da sport, per exempl en club da ballape.

Quest tip po far plaschairs gist er ad uffants: Faschais ina giada in vitaparcours, ina da las numerus vias en il guaud cun exer-cizis da gimnastica, da las qualas ina sa chatta segiraman in vischinanza da voss lieu d'abitar. Il vitaparcours è gratuit e s'adatta per tuts: principiantas e princí-piants, sportistas e sportists, persunas cre-schidas ed uffants.

fects per il corp e per la psica. Ina depen-den-za da drogas po esser in problem er per ils proxims conumans. Confamigliars ed amis na realiseschan mintgatant ditg betg la dependenza. E sch'els la realiseschan, na la tematischeschan els savens betg. Perquai èsi important da tschertgar agid professiu-nal ordaifer la famiglia.

Savens na san umans dependents betg sa deliberar sezs da lur dependenza. Tar la cussegliazion per dumondas da depen-den-za pon els tschertgar novas soluzions cuminalvamain cun persunas spezialisa-das. Las persunas pertugadas ed ils confa-migliars survegnan agid ed accumpagna-ment en questa situaziun difficile.

Sanadad psichica

La sanadad psichica po vegnir chapida sco equiliber dinamic dal baineser. Quest equiliber vegn influenzà d'interaciuns complexas tranter facturs biologics (p.ex. funczionalitàd da la gnerva, gens, veglia-detgna, schlattaina), psicoligics (p.ex. relaziuns, personalitat, disas, dumogn da stress) e socials (p.ex. furmaziun, gudogn, cultura, sistem da sanadad). L'importanza da la sanadad psichica vegn savens suvali-tada e resguardada pir cur ch'ins ha mals.

10 pass a la sanadad psichica: Restar en contact cun amias ed amis, sa recrear, dis-currer da quai, restar activ, emprender chaussas novas, s'occupar en moda crea-tiva, sa participar, dumandar per agid, ac-ceptar sasez, betg laschar pender las alas.

Tge poss jau far, sche jau hai problems psichics?

En la vita datti adina puspè situaziuns difi-cilas cun la famiglia, en ils conturns per-suinals u a la plazza da lavur. Malsognas psichicas sco per exempl depressiuns èn fitg frequentas. Mintga terza persuna pa-tescha d'ina tala malsogna ina giada en sia vita. Persunas pertugadas han per exem-pel adina puspè temas u pateschan d'ina tristezza parolisanta durant in temp pli ditg. Savens n'esi betg pussaivel da vegnir a fin cun questas situaziuns senza agid pro-fessional.

Malsognas psichicas èn dretgas malsognas che ston vegnir tractadas. Psicologs u psichiatres As pon accumpagnar e sus-tignair en talas fasas da la vita. Ils psicologs tschertgan novas vias ensemens cun ils pa-tients en discurs u en ina terapia. Uschia po vegnir megliorada la situaziun.

Nua chat jau agid anonim?

Mintgatant dovrán umans en ina crisa im-mediata main in cussegli. In agid immediat dat l'organisaziun «Il maun offert». Ella porscha cussegliazions gratuitas per tele-phon, per e-mail u per chat (www.143.ch). Sut il numer 143 pon ins telefonar en si-tuaziuns da crisa e discurrer cun ina colla-vuratura u cun in collavuratur. Els taidan tiers e pon er gidar tar la dumonda co ch'i duai ir vinavant. Il maun offert è in post da consultaziun per tuts ed è suttamezz ad in'anomitud absoluta.

Facturs d'influenza socials per nossa sanadad

La promozion da la sanadad e la prevenziun èn tant chaussa da mintga singula persuna sco er da la societad. Facturs soci-alis ch'influenzeschan en moda positiva u negativa nossa sanadad èn: l'ambient so-cial (famiglia ed amias/amis); las relaziuns d'abitar; participaziun al martgà da lavur respectivamain dischoccupaziun; las cundi-zius da viver e da lavorar; las relaziuns eco-nomicas; l'access a las porschidas da la prevenziun da la sanadad; las porschidas da fur-maziun; la cundiziuns socialas, economi-cas, ecologicas e culturalas da l'ambient; la porschida da temp liber.

Tge poss jau far en cas da problems cun il pais?

Avais Vus surpaís u surtais? Sco già men-ziuon à stuessas Vus alura l'emprim control-la Voss dasas d'As nutrit e Voss stil da vi-ver (movement). En la pratica dal medi u en l'apoteca datti broschuras d'infurmaziun pertugant in'alimentaziun sauna e per-tugant surpaís/surtais.

Ma i n'è betg adina simpel da vegnir sez a frida cun questas sfidas. Dumandai en lez cas il medi da chasa per cussegli. Tscherts ospitals porschans ina cussegliazion da nu-triment. Dumandai sche la cassa da mala-sausn surpiglia ils custs da questa cusse-gliazion.

Nua poss jau ma laschar cussegliar davart dumondas da dependenza?

Umans pon esser dependents da differen-tas substanzas: d'alcohol u da cigaretteas u da medicaments cunter la dolur u per dur-mir u da medicaments calmatis. I dat pe-rò er ina dependenza dal lavurar, dal man-giar, dal giugar u dal far cumpras. U da drogas illegalas sco cannabis, cocaine u he-roin. La dependenza e las drogas han ef-

La preschentaziun: Dossier «Moda da viver e sanadad».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4496
www.chatta.ch

L'encheschament da la funtauna da San Murezzan dal temp da bronz

L'onn 1907 è vegni chattà l'encheschament da la funtauna da San Murezzan dal temp da bronz ch'è in dals cumplex da chats ils pli impurts da la preistoria en las Alps. L'encheschament ha in plan trapezoid e sa cumpona dals suandants traiss elements da construcziun: bischens (bists chavads ora), chascha d'aissas e construcziun cun laina radunda. Plinavant vegnan registradas aissas plazzadas orizontalmain (uschenumadas aissas da viertgel) che serran giu la construcziun a ses ur sura. Dasperas èn sa mantegnids ina pitga da raiver e quatter crutschs (roms bifurtgads) ch'han servì sco chazs. Tut en tut èn avant maun 95 parts che consistan da 117 singuls lains per part resgiads si.

Da la scuverta a l'entschatta dal 20avel a la reconstrucziun a l'entschatta dal 21avel tschientaner

Ils 9 da mars 1907 ha Jakob Heierli, quelgiada docent privat per preistoria e per istoria tempriva a l'Universität da Turitg e secretari da la Societad svizra da preistoria, survegnì in telegram cun la novitat che sin il funs da la funtauna Mauritius a San Murezzan sajan vegnids chat-tads endadens in bist chavà ora (bischen 2), duas spa-das, in frag-

ment d'ina spada, in stilet ed ina gluva dal temp da bronz. Jakob Heierli ha fatg via-di en Engiadind'Ota per registrar rapports da perditas suenter ch'ils chats da metal e da lain eran già vegnids salvads, per far skizzas da la reconstrucziun e per pubbli-tgar la finala in artigel da piliras paginas. Anc durant l'onn 1907 è l'encheschament da funtauna vegni reconstrù en il tschaler del Museum engiadinalis a San Murezzan.

En vista al plan d'exponer da nov la construcziun han ins profità l'onn 2013 da l'occasiun per analisar archeologica-main tut ils lains per l'emprima giada a moda sistematica – tranter auter er den-drochronologicamain. Las emprimas analisas dendrochronologicas e las emprimas dataziuns tenor la metoda dal carbon avevan laschà supponer già durant ils onns 1990 ina dataziun dal temp mez da bronz; uss avevi num da far ina validaziun den-drochronologica cumplessiva e sistematica.

L'emprima reconstrucziun dal 1907 – contradicziuns e dumondas avertas

La dumonda prioritara co preparar da nov il stabiliment tenor la construcziun e tenor la funcziunalidad originala n'hian ins betg pudi responder a basa da la vista schematica da Jakob Heierli e la reconstrucziun da quella giada – plain sbags – en il Museum engiadinalis.

En connex cun la registraciun archeo-logic da tut ils lains èsi sa mussà che la laina radunda è sa mantegnida differen-tamain: intigna ha parts cun marschira brina e ruttadira en quadrins, erosiu u parts d'erosiu. Perquai ch'er las parts pertutgadas da marschira brina èn sa mantegnidas en moda excellenta, ha la marschira pudi vegni definida sco marschira dal temp da bronz. La conclu-sion è quella che las stresas geologicas, en las qualas l'encheschament da funtauna sa chattava e lur capacitat da recepir aqua (marschira) ubain la preschentscha d'aua che circlescha permanentamain entaifer questas stresas (erosiu), aveva chaschun-à il different stadi da mantegniment da la laina. La laina entaifer la construcziun cun laina radunda, las aissas ed ils bischens sco elements da construcziun eran percuter sa mantegnids intacts.

Ils dissegns da reconstrucziun da Jakob Heierli da l'onn 1907 cuntengnan in-tiginas contradicziuns. El è sa referì prin-

La reconstrucziun dal 2014, exponida en il Forum Paracelsus.

FOTO SERVETSCH ARCHEOLOGIC DAL GRISCHUN

cipalmain ad ina fotografia d'in model da l'encheschament da funtauna en la scala approximativa da 1:9 che l'architect Christian Gartmann aveva fatg, il qual era vegni incumbensà da manar la construcziun da l'encheschament da funtauna che stueva vegnir renovà l'onn 1907 – il model original, dal qual èn vegnidas fatgas ulteriuras copias, po valair sco funtauna la pli fidada per la situaziun da chat originala. La contradicziun la pli eviden-ta sin ils dissegns da Jakob Heierli è la mancanza da las uschenumadas aissas da viertgel: Ellas demussan chantuns ta-gliads giu cun la manera e na pon uschia betg esser stadas integradas en la chascha d'aissas. Jakob Heierli ha posizionà il dumber supponi d'aissas da chascha ori-ginalas (24 inclusiv las aissas da viertgel ch'el n'ha betg percurschi sco talas, empèda 16) en sia reconstrucziun, uschia che quella s'auzava bler pli fitg che quai che dattan da chapir ils lains originals sco er il model da Christian Gartmann.

Infirmaziuns supplementaras dals onns 1853 e 1740

Gia l'onn 1853 avevan ins deliberà ils urs sura dals dus bists chavads ora pervi d'ina renovaziun da l'encheschament da funtauna da quella giada, rumì ora ils bischens e duvrà vinavant quels fin l'onn 1907 sco substrucziun da l'encheschament da funtauna pazzà suren. Da l'onn 1853 deriva in rapport detaglià dals chats pertutgant la stratigrafia sur e sut l'encheschament da funtauna e pertutgant la proporzionalidad tenor scala dals urs sura d'ais-

das. Jakob Heierli aveva postulà l'onn 1907 che l'aua minerala culava tras ils dus bischens e che tant il spazi intermedian tranter la chascha a construcziun cun laina radunda e la chascha d'aissas sco er la chascha d'aissas sezza sajan stadas emple-nidas cun arschiglia il mument ch'il sta-biliment vegniva utilizà. Ord vista func-zionala na fa quai dentane nagin senn: Pertge datti duas construcziuns da chaschas ch'èn ultra da quai anc vegnidas realisadas en tecnicas cumplettamain dife-rentas? Tge avantatg ha la cumbinaziun da duas paraids fitg differentas che sin l'emprima egliada na duain betg divergiar funcziunalmain, perquai che tuttas duas èn revestgidas cun arschiglia?

Tenor il credo form follows function po vegnir tratga mo ina conclusiun da quai: La diversa concepziun ed elavuraziun da la chascha a construcziun cun laina radunda e da la chascha d'aissas stueva avair in connex cun la differenta funcziun da las duas paraids. Las colliazuns a cu-cun guliv che vulan cuntanscher l'isola-zion maximala da la chascha d'aissas ren-vieschan a sia funcziun sco tala, numna-damain sco batschigl collectur per l'aua minerala, entant che la chascha a construcziun cun laina radunda dastgass es-ser plazzada sco ovra da protecziun per la chascha d'aissas e per armar il foss.

La cumprova che la chascha d'aissas n'era betg emplenida cun arschiglia, ma-bain almain sporadicamain accessibla, furnescha la pitga da raiver ch'è vegnida terrada – analogamain a la construcziun – durant il mez onn d'enviern 1411/1410 a.Cr. Tenor Jakob Heierli stuess la pitga da raiver esser vegnida emblidada durant il process da construcziun en la chascha d'aissas, arcunada en il pachet d'arschiglia ch'el ha postulà e mai pli chattada. Que-sta supposiziun impligescha – ultra d'ina arcunaziun unitara en il fungs – in man-teggniment identic da las aissas e da la pi-tga da raiver. La pitga da raiver demussa – contrari a las aissas – dentant clers fastizs d'erosiu e pia in contact direct cun aqua. La pitga da raiver dastgass avair servì sco stgalda durant il nettegiamenti sporadic da la chascha d'aissas, ma per regla è ella vegnida duvrada probablamain autre-main (p.ex. en edifizis en vischinanza).

2014: Ina nova reconstrucziun datiers da l'original

Grazia a l'unificaziun da differentas funtaunas – grazia a la plausibilitad da las indicaziuns da las mesiras pli u main inde-pendentas ina da l'autra, pli u main con-cordantas dal 1853 e dal 1907 pertutgant il sectur sura da l'encheschament da funtauna, grazia a l'ensemble original probablamain mantegnì cumplettamain e grazia a la reconstrucziun da la situaziun dal

mussà che las fassetas dals culps èn resul-tadas per gronda part tras il diever da ma-neras a stgalper, plinavant tras maneras. En il spectrum d'iseglia dal temp da bronz n'èn maneras a stgalper betg cum-provadas per la Svizra, entant ch'en Au-stria han ins registrà singuls exemplars. Ina collazion puissaiva vers (nord)ost indi-teschan er las spadas a manada plaina da San Murezzan che dastgassan esser vegnidas producidas en la Baviera. I para evident ch'ellas èn arrivadas tras la Val da l'En a San Murezzan.

Be ina part da la construcziun preistorica ha pudì servir a ses intent

Analogamain ad ina nova tschiffada da la funtauna ils onns 1942/1943, cur ch'ins planisava da rumper tras dal tuttafat la vetta d'arschiglia, dastgass il percorse fer-mamain pendent da la stresa d'arschiglia vers il fungs da la val esser vegni sutvalità er durant la fasa da preparaziun en il temp da bronz, in percorse che na sa lascha insumma betg prevesair pervi dal terren pli u main planiv. En il temp da bronz n'ha la distanza effectiva ch'è vegnida construida durant il mez onn d'enviern 1411/1410 a.Cr. probablamain betg correspundi a quella planisada; mo il bischen 2 ha la finala reüssi – forsa cun agid d'in pitschen chanal da ruptura – da traversar la vetta d'arschiglia e da generar in access direct al material da morena che sa chattava sutvart, ed en il qual circula-va l'aua minerala. Ni la chascha d'aissas u la construcziun cun laina radunda ni il bischen 1 cuntanschevan cun lur ur sut sin plaun orizontal nuninterruttamain l'ur sura dal material da morena, maindir ina vetta entaifer la stresa d'arschiglia ed eran pia daventads obsolets areguard lur funcziunalidad. L'aua sutterrana pudeva cular – schizunt al pli bass nivel – en quellas parts da la construcziun.

Durant il temp d'utilisaziun da l'en-cheschament da funtauna, che dastgass avair importà sin fundament da las data-zions tipologicas dals chats da metal circa 100 fin maximalmain 150 onns, era pia unicamain il bischen 2 en il focus e serviva sco encheschament d'aua minerala. El sa distinguia – tras ils deposits da bronz ch'èn vegnids menziunads al cu-menziament e tras la ferma coluraziun d'oxid da fier sin sia vart dadens – er ar-cheologicamain ferm dal bischen 1.

I na fa betg surstar ch'i na dat náginas autres construcziuns d'encheschament da funtauna cumparegliablas, perquai che già la moda da construcziun planisa-da era adattada ad ina situaziun geologi-ca specifica supponida ch'ha alura stuì vegnir adattada a la situaziun geologica effectiva.

La contextualisaziun sacrala sco er spaziala sto vegnir chapida en in spazi surregiunal. Il chat dal temp da bronz en l'aua da Berlin-Spandau cumprova per exempl – cun in vast spectrum d'armas da differenta provegientscha – la ferma francaziun da plazzas natiralas sontgas che s'estenda sur in vast territori en las societads dal temp da bronz.

Dapi l'onn 2014 è la construcziun da lain, ch'è sa mantegnida fitg bain, expo-sta en la bavetta sanada apostà per ella, en il Forum Paracelsus, en il quartier dals bogns da San Murezzan.

La preschentaziun:

Monika Oberhänsli, St. Moritz, Mauritiusquelle. Die bronzezeitliche Quellfassung. (Servetsch archeologic dal Grischun, carnet 6). Cuira 2017. [Resumaziun rumantscha p. 205–209].

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?iid=4336
www.chatta.ch

Fondue, jass e democrazia directa

Tradiziuns vivas en Svizra che fan part da l'identitat naziunala

Il portal «Tradiziuns vivas» da l'Uffizi federal da cultura preschenta il patrimoni cultural immaterial da la Svizra. Las singulas tradiziuns vegnan preschentadas en lur context chantunal u regional e resplendan en lur summa la diversitat culturala che furma ina da las caracteristicas dal païs. Ma tge patrimoni cultural immaterial vala sco «tipic swizz?» Chattà preschenta ils cuntegns principals dal portal che na cumparan betg be en in u en be paucs chantuns, mabain ch'en colliads – saja quai da vegl ennà u entras «invenziun da tradizion» (Eric Hobsbawm) – cun l'identitat naziunala.

La festa d'Unspunnen

La festa d'Unspunnen ad Interlaken è ina festa da costums e da pastriglia, concepida da las grondas uniuns d'usits da la Svizra, da la Federaziun svizra da costums, da l'Associazion federala da lutga svizra, da l'Associazion svizra da jodlar e da l'Associazion svizra da la musica populara. Ensemens cun lur associazions affiliadas dal chantun Berna preschentan ellias il stuschar crappa, il lutgar, il sun da tibas, musica populara, sauts da costums, chanzuns da jodel e jodels naturals. Il cortegi l'avantmezdi da la dumengia da la festa è ina specia da «parada da la cultura populara svizra».

Dapi l'onn 1946 ha lieu questa festa regularmain en in ritmus da circa mintga 12 onns. La tradiziun va

però enavos al cumentzament dal 19avel tschientaner. Las emprimas duas festas d'Unspunnen èn vegnidias iniciadas il onns 1805 e 1808 da quatter patrizians da la citad da Berna sco festa svizra da pastriglia per surmuntar las differenzas tranter citad e champagna en l'era da la helvetica. Ultra da quai valan questas festas sco inizialisaziun per il turissem moderna en la Surselva Bernaissa, per la reanimaziun da la tiba e per l'interess crescent vi da las chanzuns popularas. Fin oz ha la festa d'Unspunnen ina gronda attracciun ed in'impurtaanza simbolica speziala.

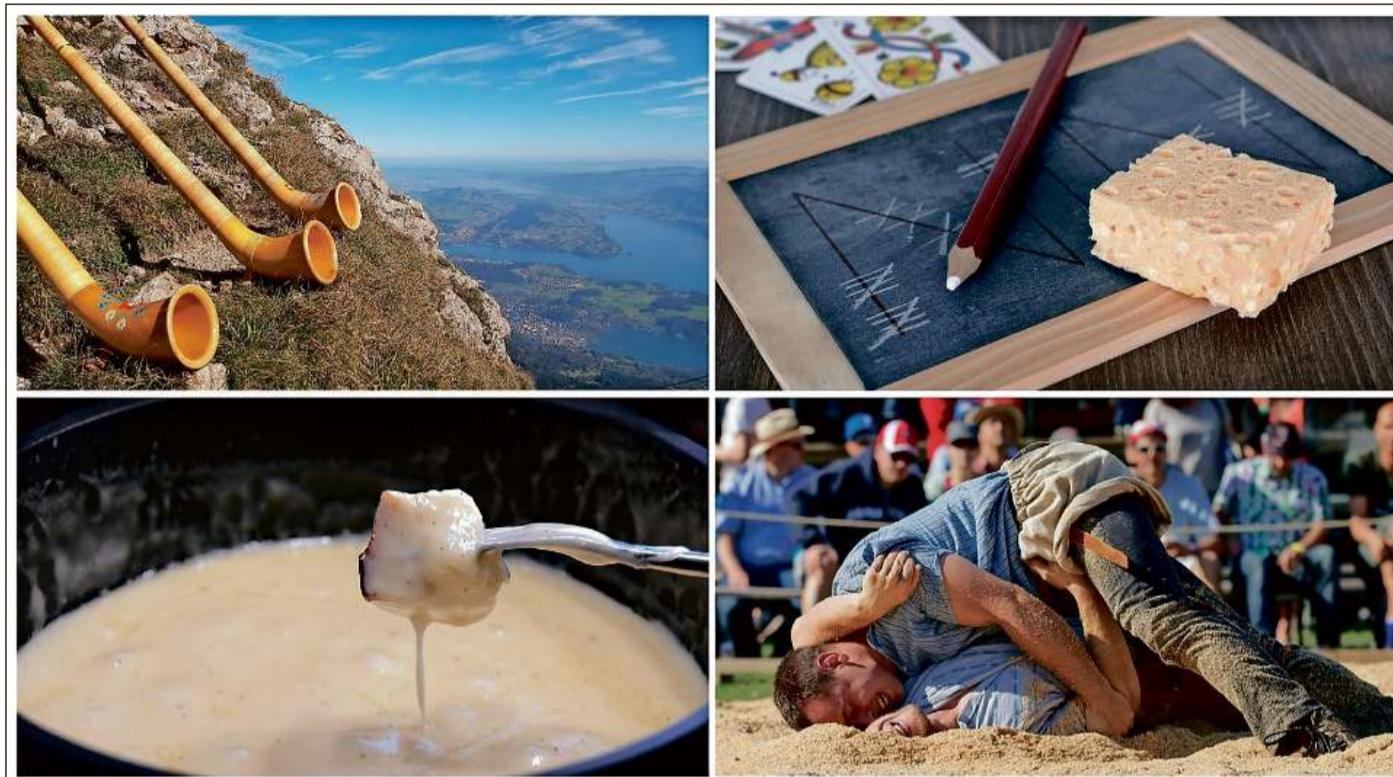
Lutgar

La lutga è ina furma svizra da duellar en il resgim, tar la quala umens e da nov er dunnas tiran en chauchschas. Il visavi duai vegnir sfurzà per terra tras moviments dal corp e da las chommas. Ils lutgaders puglian in l'auter per la tschinta da las fermas chauchschas curtas suren – las chauchschas da lutgar fatgas da taila da glin – e na laschan betg luc fin a la decisiun. Tgi che tutga il terren cun las spatas u cun il dies, giascha plat ed ha pers. Ils megliers lutgaders vegnan numnads ils nausches («Bösen»). Els sa scuntran dentant cun grond respect vicendaivel. Ina lutga vegn introducida e terminada cun dar il maun. Tgi che gudogna, sto scurlattar il resgim dal dies dal lutgader perdent.

En el decurs dals onns è il lutgar, oriundamain in gieu senza reglas dals signuns e dals pasturs, arrivà sur il moviment da gimnastica en ils territoris urbans. Il lutgar è daventà in sport naziunal popular e fitg derasà. Las lutgas d'alp localas èn sa sviluppadas sur decennis ad occurrencez da grond'impurtaanza.

Hornussen

Il hornussen vala sco ina da las traïs disciplinas da sport naziunals tradiziunals da la Svizra. Ozendi vegni giugà uschia ch'il battider spedeschà il «nouss» (er numnà «hornuss») cun il fist elastic da vent dal chavallut en direcziun dal «ries» (vul dir dal champ da l'adversari). Lá emprovan ils tschiffaders da la squadra adversaria da retregnair il «nouss» uschë baud sco pussaivel, avant che quel tutga il plau, e quai cun tegnair sidretg las schlondas u cun bittar ad aut quellas.

Tiba, jass, fondue e lutgar,
– tradiziuns vivas che fan part
da la cultura naziunala

FOTOS: PD

La furma giugada actualmain deriva probablamente da l'Emmental (emprima menziun l'onn 1625). En ses roman «Uli der Knecht» ha Jeremias Gotthelf descrit detagliadament il hornussen e s'impurtaanza per la vita purila. L'onn 1902 è vegnida fundada a Burgdorf la Federaziun federala da hornussen. Entant dumbra quella radund 190 societads registradas.

Il hornussen vegn giugà principalment en ils chantuns dal Mittelland Berna, Solothurn ed Argovia. Gieus sumegliants eran dentant derasads en tut il territori alpin. Fin l'onn 1945 vegniva giugà il «Gilihüsine» a Betteln (chantun Vallais), fin oz exista anc il «Hürna» a Furna (chantun Grischun).

Tiba e tiba plegada

La tiba vala sco instrument naziunal da la Svizra e sco simbol da l'agricultura da latg. Sia furma deriva d'in pign ch'e creschi sin ina spunda e ch'e perquai tort. Oz taglian ins tocs da lains collads. Alura fan ins permez ils tocs nunelavurads, stgavoria las mesadads, als metta puspe ensemble ed enzuglia il bischen. In buchin da lain permetta da producir meglier tuns naturals. Tranter quests tuns tuna il «fa» da la tiba, in trantertun fisical, sco «fauss». La tiba e la tiba plegada sco ina trumbetta ch'e tipica per la Svizra Centrala resunant cun in tun chaud commonoent.

La tiba è derasada en tut la Svizra. Elia vegn sunada dad amaturs, persuls, endus, en traïs, en quatter u en in chor sco da musicistas e da musicists professioinals per accumpagnar in orchester sinfonic u l'orgla da baselgia. Sunà vegn musica populara, jazz, rock, musica populara experimentalda u tuns naturals. Dapi l'onn 1910 vegn la tradiziun da tibar promovida cun curs da l'Uniun federala da jodladers.

Il jodel

Il jodel è ina maniera da chantar senza text e senza pleds che consista en in passadi senza transiziun da la vusch naturala al falset e viceversa. Il jodel sa basa sin cumbinaziuns da vocals e consonants senza significaziun. Ils stils dal jodel cumpligan in grond spectrum sonor che tanca da chant cultivà da gener quasi clas sic fin a cloms arcaics.

En Svizra vegnan differenziads il jodel natural ed il jodel chantà. Ils jodels naturals consistan da melodias senza text caratteristicas per mintga regiun. Il jodel chantà consista da strofas chantadas e d'in refrain jodlà. Las colleciuns da jodel chantà representan ina gronda multifa riad da cumpozisiuns che varieschan tenor melodias, cuntegns, stils, armonias e ritmus. Quests dus tips da jodel vegnan interpretads da furmaziuns che chantant a capella sco er accumpagnadas d'in struments.

Il jodel è ina pratica fitg derasada en Svizra che vala sco furma musicala caratteristica ed è fitg populara fin oz. La tecnica dal jodlar vegn transmessa en divers contexts: en famiglia, en societads e tranter chantaduras e chantadurs.

La stagion d'alp en Svizra

Il term «stagion d'alp» sa referescha a la lavur dals allevaturs da muvel investida durant ils mais da stad sin las alps per nizzegiar cun lur scossas las pasgiras da muntnoga. Questa lavur cumpiglia ina fitg gronda paletta da praticas, las principals tranter quellas èn il pertigir muvel, la tgira da la prada e la producziun da chaschiel d'alp.

Independentamain sche la chargiada d'alp vegn fatga da maniera tradiziunala u motorisada, premetta ella mintga giada ina analisa specifica da la qualidad da l'erva sin ils auts e da las cundiziuns meteorologicas. Il transferiment da las scossas d'ina alp a l'autra durant la stagion e la data da la stgariada d'alp dependan da las medemas observaziuns. Malgrà la mecanisaziun crescenta da l'agricultura dovràn ils allevaturs fin oz numerusas tecnicas artisanales en lur mintgadi. La savida specifica davart la natira e l'ambient vegn transmessa durant mintga stagion d'alp. Las chargiadas e stgariadas d'alp èn er in simbol per la stretga relaziun da la Svizra cun sias tradiziuns e vegnan per part nizzegiadas en quest senn er per il turissem, mintgatant da maniera folcloristica.

En tut las regiuns svizras nua che vegn alleva muvel è la stagion d'alp caratterizada da diversas tradiziuns e praticas che suondan in chalender specific (far fain selvadi, trair la sort per las alps, cumbats da vatgas, chargiadas d'alp, clom d'ave maria, cloms d'uraziun, fieras d'alp, festas per chargiadas e stgariadas d'alp etc.).

Mitus da la liberaziun

Il raquint cumplessiv da las acziuns da liberaziun en Svizra Centrala sa manifestescha per l'emprima giada en il Cudesch alv da Sarnen che datescha dal 1470. L'istoriografia naziunala dal 19avel e 20avel tschientaner n'ha betg mo procurà per la popularisaziun da questa tradiziun en tut il païs, mabain er per sia forza emozionala ed intellectuala.

En el decurs dals ultims 50 onns è la mitologia da la liberaziun ida en decadenza. Istorichers spezialisads èn oz perina che las numerusas allianzas ch'en vegnidias fatgas en il 13avel tschientaner en la Svizra Centrala avevan cunzunt la finmira da mantegnair la pasch e betg da cunctanscher la libertad. Tuttina è l'idea dals cumbats eroics per la liberaziun restada francada en la memoria collectiva. Ed er sche la tradiziun dals mitus ha lieu

en scola mo pli per part en conugal cun pli baud, sa mantegna en l'identitat politica e culturala l'idea che l'amur per la libertad, la voluntad d'indipendenza e da la prontadada da sa defender sajan elements characteristics da lur esser ed er che questas caracteristicas sajan preschentas e cumprovadas istoricamain.

Senza dubi han questas ideas puspe stgaffi novas realitads. Fin oz vegnan per exemplar celebradas tradiziuns fitg populares per rinforzar questas ideas sco com memoraziuns da battaglias (Morgarten, Sempach) u tirs chamesters istorics.

Cultura da consens e democrazia directa

La convivenza da la societad ed il funzionamento da las instituzions politicas fissan nunimagineables en Svizra senza la cultura da consens. Davart tut las du mondas da l'avegnir e las midadas en il païs na duain betg pudair decider e discutir mo las maioritads, mabain er las minoritads. Mintgina e mintgin dastga far valair si' opinun. Per arrivar a decisiuns politicas dovrì perquai savens discurs preliminars, rondas da barat, consultaziuns, debattas parlamentaras e las pussaivladads democraticas da cundecisiun. Perfin la regenza è suttamessa a quests principi omnipreschent: Las commembraas ed ils commembraas da la regenza duain chattar soluziuns ch'en il resultat d'in consens e che vegnan defendidas da tuts ensemens sco decisiuns dal gremi collegial.

Il principi da la «concordanza» n'è dentant betg fixà explicitamain en la Constituzion federala e mintgatant sa perdan ils confederali er en dialogs cumbattivi pauc efficazis. La grond'impurtaanza ch'ins attribuescha a la cultura da consens deriva er propri dal fatg, ch'i regna savens in dissens general en Svizra. L'egalidad dals commembraas da la regenza, il dretg electoral tenor il principi da proporz, il federalism che vegn numnà e «spiert chantunalist» ed er la diversitat linguistica, regionala ed economica da la societad promovan ina multifariad d'opiniuns e posiziuns. Quai po mintgatant bloccar il process da decisiuns, ma mintgatant possibilitescha la cultura da consens er resultats unics ed incumparabels.

Jass

Il jass è fitg popular en Svizra e vala sco gieu da chartas naziunala. En las nundum braivlas uras da gieu d'ina lunga tradiziun èn las chartas da jass daventadas in simbol per il star patgific en cumpagnia: saja quai a la maisa radunda en la Crusch Alva, en la Curuna u en il Capricorn, saja quai a chasa en la stiva chauda, sch'i daratga e tempesta en il liber, u en il tren sco passatemp.

Dar jass unescha e divertescha. Il giu è fitg adattà sco divertiment, stgatscha il stress dal mintgadi e la lungurella. Il jass pretenda activitat dal tscharvè. La finamira da gudagnar ina partida na pon ins betg mo cuntascher cun bunas chartas. Per in bun resultat dal giu èn decisivs er ina bu na concentratzion ed exercizi. Important èsi er d'observar precis e da registrar la gestica dals congiugaders, en spezial er dals adversaris. Dar jass scolescha la percepziun cumplexa e permetta da chapir, gea schizunt da s'identifitgar cun il visavi. Il jass è derasà fin en las valladas las pli perifericas e vegn giugà en differentas furmas da vegl e giuven, dad umens, dunnas ed uffants.

Fondue

Ins fa luentar dretg chaschiel svizzer en in «caquelon», metta quel sin in «rechaud» amez la maisa, metta tocs paun u tocs tartuffel sin ina furtgetta, bogna quels en la massa da chaschiel – uschia giudan ins ensemens cun amis u cun la famiglia il fondue da chaschiel renunìa che vala en Svizra sco past naziunal. En sia varianta moderna, che vala nungiustiftgadama sco invariabla, vegnan maschadads in cun l'auter traïs products naziunals tipis, paun, vin e chaschiel. Quest past vala sco quintessenza da la simplicitad e da la cumpagnia ed unescha en sai schizunt tschertas valurs democraticas da la Sviza: l'egalidad, il parter solidaric e l'encre schadetgna da las muntnogas.

Il fondue è documentat dapi l'onn 1699, ed a partir dal 18avel tschientaner sa chatta ses recept per il solit en ils cudeschs da cuschin. Ils utensils da cuschinat adat tads tutgan dentant pir en il decurs dal 20avel tschientaner tar l'equipament da standard da la gronda part da las chasadas. En il fratemps è il fondue daventà in simbol da la Svizra turistica ed ins scuntra el tant en il chantun Friburg sco er en outras regiuns en differentas variaziuns. Tar il tips da fondue ils pli enconuscents tutga il «moitié-moitié», ina maschaida da chaschiel da Gruyère e da Vacherin friburgais, vin alv, vinars da tschareschas ed amer da tirc. En ulterior classicher è il fondue cun Vacherin friburgais che vala sco bain digeribl, che consista mo d'ina spezia da chaschiel e che survegn ina consistenza crema sa grazia a l'agiunta d'in zic aua. Sch'ins ha ils utensils da cuschin necessaris, èsi fitg simpel da far fondue – er sche restaurants spezialisads stattan fermamain attents da betg tradir lor recepts...

La preschentaziun:

Dossier «Tradiziuns vivas en Svizra».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2657
www.chatta.ch

«Futur» – perspectivas e visiuns per l'avegnir

Il cedesch «Futur» da Michael Tamini è cumpari l'onn 2000 en la retscha «Egls averts». La publicaziun cumpiglia 24 chapitels che preschentan ed illustreschan visiuns futuras e differents aspects dal svilup tecnologic dad oz e damauna. A basa d'intgins texts dat chattà invista en la vastezza tematica dal cedesch. Gia stgars ventg onns suenter la publicaziun da quel èn bleras visiuns futuras (p.ex. areguard l'internet ed il telefonin) daventadas realitat, entant ch'il niz ed ils cunfins d'autras (p.ex. la tecnologia genetica) vegnan discutads vinavant a moda contraversa.

Il mund s'empitschescha

Il mund daventa apparentamain adina pli pitschen. Var 150 satellits da comunicaziun rimnan oz infurmaziuns ed ans permettan da communitgar in cun l'auter. Telefons mobilis, fax ed e-mails garan-

teschan contacts permanentes ed universals. Repartaschas direcetas d'eveniments culturals, guerras u

fominas arrivan di per di tras la televisiun en nossas stivas. L'internet, ch'ha cumenà sco simpla rait da communicaziun trandler in pèr universitads, vegn utilisà oz da milliuns sin l'entir mund e las differents tecnologias – televisiuns, telefons, computers – vegnan cumbinadas adina dapli.

Observar la terra

Il scriptur Georg Orwell (1903–1950) ha descrit en ses roman «1984» in futur, nua ch'ils umans vegnan survegliads e controllads permanentamain da lur regenzas. Sias ideas èn per part daventadas realitat. Oz ans observan satellits or da l'univers, e cameras da video registreschan noss moviments en centers da cumpria ed en auters lieus publics. Ils satellits han dentant er blers auters intents nizzaivils. Malets da la terra dal satellit Landsat ans proveidan cun infurmaziuns impurtantas davart il stadi ecologic. Satellits pon er infurmari nus davart midaments da las cundiziuns da noss ambient ed avertir nus a temp davart problems ecologics.

La populaziun crescha

La populaziun mundiala crescha en in tempo incredibel. La part da las nascienteschias è bundant pli gronda che quella dals mortoris, e tenor ils sociologs, che studegian il svilup da la populaziun, vegnan questas duas parts a restar en equilibri pir tar ina populaziun totala da 10 fin 11 milliards. Grazia a la medischina, a meglars cundiziuns da viver ed al nutriment pli saun vivain nus pli ditg. Per satisfar als basegns d'ina populaziun uschè gronda èsi necessari da proteger nossas resursas naturalas. Ils stadiis vegnan a stuair collaurar per reducir la polluziun da l'ambient, proteger ils guauds, controllar il diever dals pesticids e chattar funtaunas d'energia alternativas als combustibels fossils.

Per amur da l'ambient

La tecnica ans ha purtà e vegn a purtar anc blers avantatgs. Nus stuair dentant pajar in aut pretsch per quai. La fora da l'ozon e l'effect da serra pon avoir consequenzas terriblas per il futur da noss planet. La plievgia ascha e la contaminaziun da las auas fan gronds donns a la natira. Las resursas naturalas stalivan spert, e grondas parts dals guauds tropics èn già destruidas. Pervi da l'uman èn blers animals morts ora, ed auters èn en grond privel.

La chasa dal futur

Ins fa oz bleras chasas novas che dovràn be pauca energia. Ina da quellas è la chasa Integer Millennium che consumescha strusch aua ed energia. Ella è concepida sco «chasa en ina chasa», quai vul dir ch'ina chasa da vaider circumdescha las

stanzas a l'intern. Il plaun sut vegn protegi dal terratsch sin traiss varts. Per ils plauns sura han ins duvrà materials levs. La construcziun è pia simpla e dumonda pauc temp. Ina chaussa nova è segir il pastget che crescha sin il tett. El tegna enavos l'aua da plievgia ed impedeschia uschia che la chasa daventia umida.

Futuropolis, la citad dal futur

Blera glieud viva gugent en las citads per vi da la variazion culturala e las pussai-vladas economicas. Forsa na vai betg ditg pli, fin che la gronda part dals umans stat en las citads. Perquai ston ins bajeigar novas citads ed adattar quellas al dumber dals abitants. Questas citads ston vegnir planisadas fitg bain ed ils systems da transport ston vegnir repondeards. I vegn a dar blers bajets fitg auts cun biros, abitaziuns, stizuns, ustarias e locals per il temp liber, uschia ch'ils abitants na ston en sasez gnanc pli bandunar la chasa. I dat dentant er problems ambientals, perquai che blers umans viyan ensemens sin in spazi limità. Quests problems vegn ins a schliar cun duvrar energias renovablas ed evitar motors e stgaudaments che produceschan svapurs.

Tut sut controla

Gia oz gidan cartas digitalas a chattar la via – l'automobilist sto simplamain inditgar il lieu giavischà. En il futur vegn in computer er a controllar tut ils moviments da l'auto. El «senta» sche l'autist manischescha mal, perquai ch'el è fitg stanchel, e stizza lura il motor. Viadis pli lungis pon ins forsa far in di sin autostradas «automaticas». Ils autos van en columna ed in computer dirigia els e controlescha lur spertedad. Er en l'aria vegni a dar in nov sistem da pilotar. Quest sistem renda il sgular pli segir e permetta a dapli avions da viagiar il medem moment. Il pilot po midar la ruta per profitar da vents pli favuraivels e spargna uschia temp e carburant.

Viagiar

Noss desideri da viagiar na vegn betg a diminuir ils proxims decennis, el vegn anzi pli grond. Adina dapli glieud vegn ad avair in auto, uschia ch'i vegn a dar anc dapli traffic sin nossas vias. Trens super-svelts sco ils ICEs ed ils TGVs mainan viagiaturas e martganzias en in hui d'in lieu a l'auter. Er il traffic d'avions crescha ad in crescher, ma il tschiel è già plain e pli che plain. Ins tschertga già uss intensivamain soluziuns per diminuir il traffic via ed en l'aria. Avions gigantics che sgolan cun sveltezza supersonica – tschintg giadas pli spert che la Concorde – vegnan a manar in di ils passagiers en turn il mund en ina pitschna part dal temp ch'els dovràn oz.

Tut en il chau

Il tscharvè è l'organ il pli complex ed il main enconuschen da l'uman. Malgrà la tecnologia moderna na savain nus anc adina betg co ch'el funcziunescha propi.

Fisicalmain pudain nus mesirar las undas dal tscharvè cun l'uschenumnà electro-encefalograf (EEG). Cun ina metoda numnada biofeedback èsi schizunt pussaivel da controllar e midar las activitads regularas dal tscharvè. In computer po lura utilizar ils signals per dirigir apparats electronics sco la televisiun. Il tscharvè arcunescha er nossa memoria e controlescha nossas emozjuns. Cun metodos psicologicas sco la psicanalisa empov'ins anc adina da chapir il pensar e sentir da l'uman. Ils sciensiads utiliseschan dentant er metodos per registrar nossas experientschias cun agid da milliuns da pitschnas sondas, implantadas en il tscharvè e colliadas tras in emettur cun in computer. Las experientschias pon lura vegnir arcunadas e messas a disposiziun a tut ils interessents.

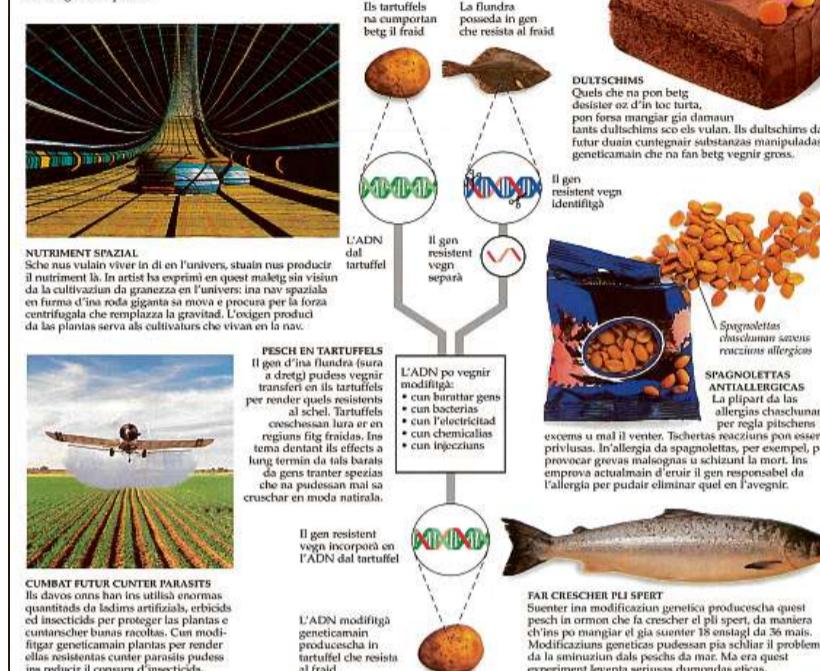
L'intern da noss corp

Ditg e lung è il corp uman stà in misteri, perquai ch'i n'era betg pussaivel da vesair co ch'el funcziuna. Lura han ils scien-

Nutriment futur?

CUN LA POPULAZIUN MUNDIALA crescha era il basegn da nutriment. I dat dentant anc adina setgiras e nauschas racoltas, ed ils parasits èn pli e pli resistentes cunter ils insecticids. A medem temp pretenden ils consuments products frestgs durant l'entir onn, els èn dentant era preoccupads dals effects secundars da las chemicalas che vegnan duvradas per augmentar la racolta. Ils sciensiads speran da pudair schliar quest problema cun midar l'ADN da plantas ed animais.

Las differentas fassettas dal nutriment futur – ina da las numerosas tematicas che vegnan tractadas en la publicaziun.

detags e telescopi permettan da contemplar l'univers. Tuttina resta bler invisibil. La glisch visibla per exempli è mo ina pitschna part da l'immens spectrum electromagnetic che consista da las pli differentas radiazions (radis cosmics, radis gamma, radis da Röntgen, radis ultravioletts ed infracotschens e micro-undas). Mintgin da questa radis ans permetta da vesair il mund e l'univers en differentas manieras. Ils radis da Röntgen vegnan duvrads en la medischina dapi passa tschient onns. Il radar è vegnì duvrà per l'emprima giada en la Segunda Guerra mundiala per localisar aviuns e bastiments inimis. La glisch ultravioletta serva oz als automobilists a vesair meglier la norg, entant ch'ils telescopi spazials transmettan maletgs extraordinaris da l'univers lontan.

Pli e pli pitschen

Il transister (1947) e ses successori, il circuit integrat (1959), han transformà il mund. Antruras avevan ils radios e las televisiuns grondas bavrolas che vegnivan fitg chaudas e duvravan blera plaza. Oz datti micropocessurs che consistan da millis da componentas electricas sin pitschnas plattinas da silizium. Questa tecnologia ha fatg nascher in'industria da computers strusch imaginabla anc avant paucs decennis. Computers tastgabels fitg efficients pon vegnir utilisads per la comunicaziun sur satellit ed han access a l'internet ed a la posta electronica. Tgi avess carti pli baud ch'i saja pussaivel da construir in di in radio pli pitschen ch'ina mieur! Oz datti quai ed il svilup d'apparats anc pli pitschens cuntenuescha.

Pli lev che l'aria

L'uman sviluppa adina puspe novs materials. A l'entschatta dal 20avel tschientaner ha el inventà il plastic. Quest material è daventà ina veritabla alternativa a materials tradizionalis sco il lain, il metal ed il vaider. Oz datti tschients da differents generis da plastic ed ins sviluppa d'in cuntin novs. Il plastic è fitg flexibel e po vegnir duvrà per far da tuttas sorts objects sco giugarets strapatschabels u lentas da contact elasticas. La gronda part dals plastics na sa laschan betg dismetter biologicamain. Ils produceschan qua tras milliuns da tonnas da rument che fa donn a l'ambient. Novs materials pudesan schliar quest problem ed ins sa sfadia actualmain d'inventar materials pli favraivels a l'ambient. Tscherts materials sintetics èn fitg dirs e pon tuttina vegnir duvrads per vestgadira. Metals stigmads sco aluminium dovran damain materia prima. Ils objects èn perquai pli levs e restan tuttina strapatschabels.

Novs cunfins

L'uman ha percurri en l'istoria ils pli davos chantuns dal mund en tschertga da minerals utilisabels e da novas furmas da vita. En il 20avel tschientaner ha el schiunt cumenà ad explorar l'univers. Anc avant paucs tschientaners han ils exploratori traversà ils oceans cun navs da lain. En pauc temp vegnan a traversar navs spazialas l'univers cun agid da l'energia solar. Inscura pudess l'uman ir a star sin la glina e sin ils planets vischins. Igl è pussaivel ch'e vegnia a scuvrir novas furmas da viver. Noss planet na po dentant porcher ni tut la materia prima ni l'energia necessaria per talas missiuns. Perquai ston ins chattar minerals sin la glina e construir grondas implants solars or en l'univers. Be uschia vegn l'uman forsa a pudair fundar in di colonias sin auters planets.

La preschentaziun:

Tambini, Michael: *Futur. Perspectivas e visiuns extraordinarias per la tecnologia e l'ambient*. (Collecziun Egls averts, tom 2). Cuira 2000.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?id=1338&chiid=365
www.chatta.ch

Corps transformads

Il corp uman è fitg cumplitgà e suttagost a differentas malsognas.

Ils davos onns han ils sciensiads sviluppà blers medis medicinals e farmaceutics e numerus novs materials. Perquai èn ils medis capabls da remplazzar oz organs e parts dal

Vesair il nunvesaivel

Ad egl pudain nus vesair il mund enturn nus, e cun in pitschen agid pudain nus vesair el anc pli cler. Egliers e lentas da contact gidan quels che vesan mal, microscops engrondeschian ils pli pitschens

Cumportament envers il luf

L'Uffizi da chatscha e pestga infurmescha

Lufs che creschan si e che vivan en l'ambient natural n'en da princip – tenor las enconuschienschas ch'ins ha rimnà sin tut il mund – betg privlus per nus umans. Ils lufs eviteschan il contact cum l'uman. Ina situazion privlus po dar sch'ls lufs sa disan vi da l'uman e sch'ls cumbineschan schizunt sia preschientcha cun survegnir pavel. Lufs che vegnan pavlads pon emprender da batlegiar per pavel. Ultra da quai na duessan ins mai suandar lufs – er betg animals giuvens – per als observar u fotografar. Il territori, nua che sa chatta la tauna dals chagniels duai vegni gungti. Lufs pon reagir en moda agressiva sch'ls èn malauns (frenesia) ubain blessads, sch'ls èn vegnids pavlads u sch'ls vegnan chatschads en las stretgas.

Reglas da cumportament generalas

Sche Vus scuntrais in luf, stai airi, restai calm ed empruvi d'analizar la situazion. Sch'il luf remartga che Vus l'avais vis, sa retira el per regla u fugia. Dai al luf avunda plazza, ch'el possia sa retrair; sch'il luf sa senta chatschà en las stretgas, poi daventiar privlus. Sch'il luf na fugia betg immediatamain, As rendai attent cun vusch franca. As retirai plaunsieu, il luf vegn ad As observar u fugia directramain. N'em-

pruvai en nadin cas d'As avischinari al luf, er betg per far fotografias da l'animal. Na suandai mai in luf.

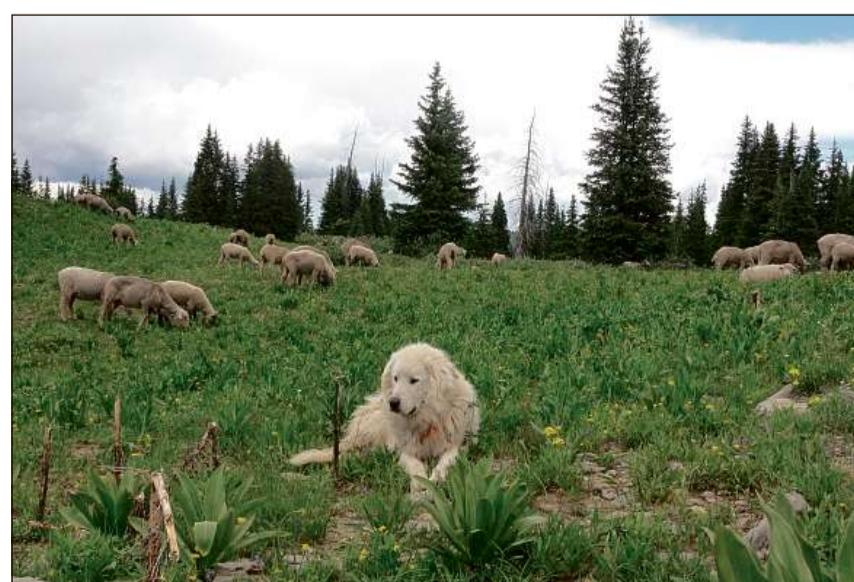
Gungti il territori, nua che sa chatta la tauna dals chagniels.

Annumzai observaziuns da lufs en il territori d'abitadi e tut ils lufs cun cumportaments problematics a l'organ da survegllanza da chatscha. Lufs han in cumportament problematic sch'ls s'avischinan sistematicamain pliras giadas a l'uman u sch'ls èn cleramain aggressiv. Quest cumportament resulta savens sch'ins pavla sapientivamain u inconscientamain il luf ubain sche l'animal è malaun, en spezial sch'el ha frenesia.

Ils lufs na dastgan vegnir pavlads sut naginas circumstanzas! Na laschai er betg enavos restanzas da mangiativas (er betg suenter il grillar, il picnic, il campar). Ils lufs pon considerar in chaun sco infractur en lur revier u sco animal da preda. Al tegnai perquai adina sut controlla persunala u a la tschinta. Sche Vus chatta in animal selvadi stgarpà, annumzai quai al guardiaselvaschina. Annumzai tut ils conflicts u tut ils donnas.

Sin viadi en territoris populads dal luf

Ils lufs èn da princip animals fitg timids che gungteschan l'uman. Grazia a lur nas fin ed a lur udida excellenta ans remarigan els savens bler pli baud che nus els ed ans van ord via. L'inscunter da l'uman cun il luf è perquai in eveniment fitg rar. Tuttina ston vegnir respectadas intginas chaussas sch'ins è sin viadi en territoris populads dal luf.

Chaus da protecziun da muntaneras furman ina mesira ch'è sa cumprovada.

Per savair co reagir, sch'ins frunta sin in luf.

FOTO: PD

Tge ston ins resguardar sch'ins è sin viadi en territoris populads dal luf?

Activitads da temp liber duain avair lieu da princip sin vias u plazzas marcadas. Ils spazis da viver da tut ils animals selvadis duain vegnir respectads. Faschai attenzion ch'ils lufs na vegnan betg carmalads da nutriment potenzial ch'è accessibel (per exemplu da rumentos cun restanzas d'animals). Na dismettai betg restanzas da mangiativas en il guaud. Tegnai adina Voss chaun sut controlla persunala u a la tschinta.

Tut las activitads da temp liber pon ins far er vinavant!

Sche las reglas da cumportament vegnan observadas, na datti nadin privel per viandants, per ciclists u per skiuinz. Questas activitads da temp liber pon vegnir fatgas er vinavant. Er per uffants che fan giueus en il guaud na datti strusch in prival.

Viver en territoris populads dal luf

Malgrà ch'il luf va sche pussaivel ord via a l'uman e che observaziuns directas èn fitg raras, poi dar lufs che s'avischinan u passan schizunt tras territoris d'abitadi. Per evitar tant sco pussaivel conflicts tra l'uman ed il luf, ston vegnir re-guardadas intginas reglas.

Pertge sa rendan lufs en territoris d'abitadi?

I po esser che lufs passan tras abitadis per exemplu per arrivare sin ina via scursanida d'ina vart da la val a l'autra. Er las mirveglies dals lufs, cunzunt dals animals giuvens, pon esser in motiv ch'els sa musan en vischinanza d'abitadis. E sch'ls animals da preda sa trategnan en vischi-

anza dals abitadis, vegnan ils lufs a suandar quels. Quai pertutga en empirima lingia ils quartiers d'enviern dals tschiervs e dals chavriels.

Tge sto vegnir resguardà spezialmain en territoris populads dal luf?

Faschai attenzion ch'ils lufs na vegnan betg carmalads da nutriment potenzial ch'è accessibel (vanzadiras da mazalaria). Restanzas da mangiativas na duain betg vegnir dismessas en il guaud, er betg en pitschnas quantitads (p.ex. sin plazzas da grillar). N'empruvi in nadin cas da pavlar lufs. Na pavlai er betg tschiervs e chavriels en territoris d'abitadi ed impegni che questi animals vegnan en ils curtins. Protegi Voss animals da chasa sco muvel manidel, cuniglis, giaglinom e.u.v. cun saivs electricas. Sche Vus essas sin in' alp en in territori populà dal luf, pren-dai chauns e giats sur notg en chamona.

Luf ed animals da niz

Il luf è per gronda part in carnivore. Tar sia preda principala tutgan la selvaschina d'ungla (tschierv, chavriel, portg selvadi, chamutsch) sco er animals selvadis pli pitschens (tais, lieurs, vulps e.u.v.). Er animals da niz, sco nursas e chauras, vegnan stgarpads sch'els na vegnan betg protegends suffizientamain. Cun mesuras da protecziun adattadas pudais Vus proteger Vossas muntaneras cunter lufs ed impedir per gronda part attatgas.

Co pudais Vus proteger Vossas muntaneras cunter lufs?

Planisai a lunga vista la teginida da chauns da protecziun da muntaneras. Quels intimideschan attagaders tras lur preschientcha e defendan la muntanera cunter infracturs. Per che la protecziun da muntaneras funcziunia bain, dovrà in temp da preparaziun da 1 fin 2 onns. Sche animals da rapina gronds sa chattan actualmain en vischinanza, duesas Vus controllar Vossa muntanera en moda pli intensiva ubain la laschar pertigir d'in pastur. La notg duesas Vus sche pussaivel metter la muntanera en ina stalla ubain en ina saiv electrica.

Saivs electricas

Saivs electricas procuran per ina protecziun supplementara. Per regla bastan saivs cun in'autezza da 90 u 110 cm cun quatter fin tschintg fildaroms u flexinet. Sin spundas (tut tenor la topografia) sto la saiv vers il munt vegnir auzada a 120 fin 150 cm cun in fin dus fildaroms. Da princip duai il fildarom il pli bass esser maximalmain 15 cm davent dal terren e

Tge ston ins far sch'ins chatta fastizs da lufs? Tut las observaziuns e tut las cumprovas indirectas da lufs (excrements, fastizs, pail e.u.v.) duain vegnir annunziadas al guardiaselvaschina cumpetent (cunzunt sch'ellas derivan da territoris ordaifer ils lieus populads dal luf enconuscents). Nudai il lieu da chat exacte e documentai l'observaziun (telefonin). Annunziai animals selvadis stgarpads al guardiaselvaschina. Na suandai mai fastizs dal luf.

Co ma cumport jau sin ina tschertga posteriura?

In animal tutgà è per il luf ina funtauna da nutriment potenziala. Tut tenor la situazion defenda il luf «sia» preda per exemplu envers in chaun da sang. Pervi da quai ston las tschertgas posteriuras vegnir fatgas cun ina precauzion speziala. Ils chauns duain vegnir tegnids a la tschinta mo sin curtas distanzas. Sch'els scuntran – suenter ina lunga chatscha lunsch davent da lur patrun – lufs sper la selvaschina, vegnan els stgatschads u schizunt attatgads.

Sche Vus scuntrais in luf sper in animal tutgà u sajettà, As rendai attent cun vusch franca e cumandai al luf da sa retrair. Sche quel na sa retira betg, As al-lontanai plaunsieu dal lieu! Infurmai immediatamain il guardiaselvaschina davant quest cas.

Tge ston ins anc observar?

Sch'in chaun scuntra in luf durant la chatscha bassa, po la situazion eventualmain davent critica. Cunzunt rotschas da lufs pon considerar il chaun sco concurrent u sco infractur en lur revier. Betg excluder na pon ins che lufs vesan il chaun sco preda pussaivil.

En nadin cas na dastgan ins pavlar il luf u carmalari il luf cun pavel. Na depo-ni mai restanzas da mangiativas u rumentos en vischinanza da la chamonita da chatscha. Plazzas per estgas en territoris populads dal luf ston vegnir endrizadas lunsch davent dals abitadis. Er ils lufs visitan questas plazzas. En l'intscess da chasas abitadas stoi vegnir desistì da la chatscha da guetta. En general duain vegnir duvradas mo pitschnas quantitads da pavel per la chatscha da guetta (betg duvrar vanzadiras da mazalaria).

Il luf è turnà

pro natura

Ulterioras infurmaziuns davant il luf por-scha la broschura rumantscha da la Pro Natura.

La preschentaziun:

Dossier «Luf».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=737
www.chatta.ch

Auas grondas e moviments da massa

Il portal da la Confederaziun www.privels-natira.ch infurmescha tranter auter davart auas grondas e moviments da massa. Sche la conscienza areguard questi fenomens è en Svizra spezialmain gronda, è quai d'attribuir al fatg che noss sistem ecologic alpin è in dals pli sensibels en connex cun il stgaudament dal clima. Ils glatschers che lieuan, la schelira permanenta che sdreglia e las bovas èn las cumprovas las pli evidentas da la dinamica actuala da questi process.

Aua gronda

Aua gronda è in stadi, nua che territoris ch'en normalmain al sit vegnan inundads da l'aua.

Auas grondas (aut nivel da l'aua da lais, auals e flums) ed inundaziuns (auas che van suror las rivas) datti tranter auter, sche lais sco er auals e flums mainan blera aua, sch'i defluescha blera aua suenter ina ferma precipitaziun (plievgia, naiv) e/u suenter ina ferma marschauna u sch'igl arriva dapli aua sotterrana che usitá a la surfatscha da la terra (p.ex. funtaunas).

Auas grondas en ils lais duran per il solit pli ditg, han per regla dentant ina forza destruktiva main directa che auals che van suror. Auals che van suror han per il solit grondas sveltezzas e pon uschia chashunar entaifer curt temp donns enorms.

Nivels da privel d'auas grondas

Nivel da privel 1 (pitschen privel u nagin privel): La deflussiun en l'aua currenta resta sut in eveniment ch'ha lieu en media ina giada mintga 2 onns.

Questas limitas na sa basan betg mo sin datas statisticas, mabain er sin valurs d'ex-

perienschas davart il comportament da las auas. Lais: il livel dal lai sa chatta sut la sava da privel 1. Sa trategnair en il sectur d'auas è nunproblematic, ma igl è adina necessari dad esser alert. Cun impediments dal traffic u cun donns na ston ins normalmain betg far quint.

Nivel da privel 2 (privel moderà) La deflussiun en l'aua currenta sa chatta en il sectur d'in eveniment ch'ha lieu en media ina giada mintga 2 fin 10 onns. Lais: il livel dal lai sa chatta tranter la media stagionala maximala ed il cunfin da l'aua gronda, ma sut la sava da privel 2. Cun talas quantitads d'aua èsi pauc probabel, ma betg d'excluder che l'aua va localmain suror las rivas (l'aua banduna il letg da l'aua) e ch'i dat inundaziuns. En cas excepcionals èsi localmain pussaivel che sutpassadis, garaschas sotterraneas e tschalers vegnan inundads. Impediments locals sin vias da traffic exponidas sco er donns locals d'ina dimensiun pli pitschna èn pauc probabels, ma betg d'excluder. A partir da quest nivel poi esser privlus da sa trategnair en il sectur d'auas currentas.

Nivel da privel 3 (privel considerabel): La deflussiun en l'aua currenta sa chatta en il sectur d'in eveniment ch'ha lieu en media ina giada mintga 10 fin 30 onns. Lais: il livel dal lai sa chatta tranter la media stagionala maximala ed il cunfin da l'aua gronda, ma sut il cunfin da l'aua gronda. Cun talas quantitads d'aua po l'aua ir en singuls lieus exponids suror las rivas (l'aua banduna il letg da l'aua) ed i po dar inundaziuns en singuls lieus expoenids. Localmain èsi probabel che sutpassadis, garaschas sotterraneas e tschalers vegnan inundads. Sin vias da traffic exponidas èn probabels impediments locals ed ins sto quintar cun donns locals d'ina dimensiun pli pitschna.

Nivel da privel 4 (grond privel): La deflussiun en l'aua currenta sa chatta en il sectur d'in eveniment ch'ha lieu en media ina giada mintga 30 fin 100 onns. Lais: il livel dal lai sa chatta tranter il cunfin da l'aua gronda ed il «cunfin da l'aua gronda + 25 cm». Igli è fitg privlus da sa trategnair en il sectur d'auas currentas.

Nivel da privel 5 (fitg grond privel): La deflussiun en l'aua currenta sa chatta en il sectur d'auas grondas e moviments da massa. Sche la conscienza areguard questi fenomens è en Svizra spezialmain gronda, è quai d'attribuir al fatg che noss sistem ecologic alpin è in dals pli sensibels en connex cun il stgaudament dal clima. Ils glatschers che lieuan, la schelira permanenta che sdreglia e las bovas èn las cumprovas las pli evidentas da la dinamica actuala da questi process.

Nivel da privel 6 (privel grond): La deflussiun en l'aua currenta sa chatta en il sectur d'auas grondas e moviments da massa.

Bondo en Val Bregaglia suenter la bova dals 23 d'avust 2017.

KESTONE

sector d'in eveniment ch'ha lieu en media ina giada mintga 100 onns. Lais: il livel dal lai sa chatta sur il sectur dal «cunfin da l'aua gronda + 25 cm».

Stabilimenti d'infrastructura d'importanza naziunala, sco per exempli trajects da viafier, ma er vitgs e citads sco er stabilimenti d'industria pon esser pertutgads fermemain d'inundaziuns. Per part ston ins far quint cun impediments massivs dal traffic. Ins sto quintar lunsch enturn cun donns per part gronds.

Mesuras da preventziun en territoris periclitads

Las chartas da privel mussan, tge abitadis en Svizra ch'en periclitads da privels da la natura sco auas grondas. Per tgi ch'abita en in territori periclità d'aua gronda, èsi impurtant da prender a temp mesiras da preventziun e da tegnair a disposiziun meds auxiliars. Qua ils puncts centrals en survista:

Prender mesuras architectonicas vi da l'edifizi cun auzar las foras da glisch, eliminar puncts debels vi da portas, fanestradas, averturas da la ventilaziun u conducts electricis che n'en betg ermetics; construir mirs da protecziun, installar clappas cunter la reflussiun en il conduct d'aua persa (separar il conduct d'aua da tett dal conduct d'aua malnetta) e.u.v.

Adattar l'utilisaziun dals locals interns, per exempli betg endrizzar locals d'abitar e da lavur en il sectur periclità, montar las installaziuns electricas uschia ch'ellas èn segiras en cas d'inundaziuns e fixar ils tancs d'ielii uschia ch'els na vegnan betg auzads da l'aua. Magasinlar materias privlusas per las auas e materias facilmain inflammablas (chemicalias, ladim, material dad unscher, carburants, colurs, diluents e.u.v.) ordaifer la zona critica.

Tegnair a disposiziun material impurtant, sco per exempli pumpas d'aua, uders, satgs da sablun, folia da plastic, material per stuppar ed isolare, aissas d'amar, aissas normalas, iseglia, guttas, aggregat da current d'urgenza, equipament da reserva; controllar la primavaira che tut funcziunia e saja en urden.

Recumandaziuns da cumpertament en cas d'aua gronda

Avant in'aua gronda probabla: metter en in lieu segir valurs materialas mobilas (auto, rulotta, mobigliaas e.u.v.) ed interrumper l'electricitad ed il gas en localitads periclitadas; stuppar ed isolare ils conducts, las fanestradas e las portas cun il material preparà, senza dentant metter sasez nunneccariamain en privel.

Durant in'aua gronda èsi impurtant da sa cumpartar adequatamain. Uschia sa lachan proteger personas e chaussas ed evitar donns. Tge ch'ins po far: restar calm, agir en moda ponderada e sche pussaivel sa cumpartar en moda independenta; betg metter sasez nunneccariamain en privel, bandunlar immediatamain il territori periclità; en cas da privel d'inunda-

ziuns: betg ir en il tschaler u en garaschas sotterraneas, betg charrar cun l'auto u cun il velo sin vias inundadas.

Suenter in'aua gronda pon ils donns resultads vegnir minimads ed ulterius donns vegnir impedids grazia ad in cumpertament adattà. Ils sustants puncts duain vegnir resguardads: metter en funcziun il circuit electric e l'indriz da gas pir suenter ch'in spezialist ha controllà las installaziuns ed ils apparats; derschentlar bain ils conducts d'aua da baiver, far buglir l'aua en cas da dubi; cumenzar uschiè svelt sco pussaivel cun las lavurs da rumida, da nettegiament e da sientar; pumpar ora il tschaler pir cur ch'il nivel da l'aua sotterrana è pli bass ch'il palantschieu dal tschaler.

Movimenti da massa

Sbuvalas: D'ina sbuvada vegn discurri, sche secturs da la spunda, che consistan da grip e/u da crappa lucca, glischann giu.

Sbuvalas veglias calmas pon pusplè d'eventar activas, e quai plaua a plaua u er andetgamaain. Ina furma speziala da sbuvadas èn sbuvaditschs da glitta e glera. Per il solit vegnan els mess en movimenti tras plievgia intensiva. La maschaida da crappa lucca e blera aua curra giu svelt e n'è betg chanalisada. Sin spundas stippas pon tals sbuvaditschs perquai esser spezialmain privlus.

Bovas: Contrari a sbuvadas sa mussan bovas per il solit en in curs d'aua stip, sco per exempli en in torrent. La lavina da glitta che sa cumpona d'aua, da glera ed eventualmaain da bists da plantas po vegnir fitg svelt a val. En la planira sa ferma la bova. Ses material resta enavos là.

Crudada da crappa: Da crudada da crappa vegn discurri, sche singuls craps u blocs da grips crodan giu. Ils craps ed ils blocs da grips sa ferman per il solit ch'ina spunda è main stippa che 30 grads. Plantas resp. il guaud pon reducir fermemain la vehemenza dals craps e dals blocs da grips.

Mesuras da preventziun en territoris periclitads

Per tgi ch'abiteschan en in territori periclità da sbuvadas, da bovas u da crudada da crappa, èsi impurtant da prender a temp mesiras da preventziun e da tegnair a disposiziun meds auxiliars: construir edifizis novs en mintga cas ordaifer la zona da privel; resguardar las instrucziuns da planisaziun per edifizis existents en territori periclitads; prender mesuras architectonicas: rinforzar las plattas da fund ed ils mirs exterioris, proteger permanenta main las averturas sco fanestradas e portas. Sclerir dumondas davart las mesuras preventivas cun personas spezialisadas; laschar installar conducts d'aua da plievgia; adattar l'utilisaziun dals locals interni;

planisar en il sectur periclità da la vart da la spunda mo chombras per activitads che duran en general mo in curt temp; adaptar l'utilisaziun dals locals externs: metter

Sch'il guaud sa sviluppa en moda naturala e senza tgira, resulta mo en cas excepcionals – e betg en moda duraivla – in stadi che correspunda a las pretensiuns d'in guaud da protecziun. Perquai èsi indispensabel da tgirar sistematicamain il guaud da protecziun.

La tgira dal guaud da protecziun èna mesura preventiva. Sch'il guaud vegn tgirà a temp, pon vegnir evitads pli tard custs per rempars tecnicos. La tgira dal guaud da protecziun custa 5 fin 10 giadas damain che rempars tecnicos cumpensatorics.

Protegia il guaud cunter auas gronda – u pon er plantas chaschunar inundaziuns?

Las ragischs da las plantas creeschon en il terren in sistem da poras romà e fitg profund. Uschia s'engrondescha il volumen d'accumulaziun per l'aua da precipitaziuns. Tut tenor las caracteristicas localas dal terren è la deflussiun da l'aua – en cas da precipitaziuns – pli pitschna en il guaud che en il terren avert.

Fitg efficazis èn ils guauds a las rivas ed a las costas – savens spundivas – per lung dals auals. Las plantas stabilisescan las scarpas da las rivas. Las ragischs da las plantas han l'effect d'ina armadira per il material dal terren e reduceschan il privel d'erosiun e da bovas.

Sche plantas instabilas crodan en in aual, pon ellas perder lur niz e daventan privlusas. En cas d'aua gronda vegnan schizunt plantas saunas lavadas orasut e tschiffadas da l'aua. Er bists e tscheps che sa chattan en l'aul pon vegnir manads davent da l'aua. Questa laina che vegn transportada da las auas vegn nummada laina da grava. Sch'ina planta vegn transportada da l'aua e s'encugna vi d'ina punt, resta savens pendì er autre material. L'aua s'accumulescha e sco consequenza poi dar in'inundaziun u ina bova. Empè da punts han blers auals mo tumbins stretgs per la-schar passar tras l'aua. Qua bastan savens pitschens tocs lain, per che questi tumbins sia stupian.

La laina da grava rinforza l'erosiun da la riva e chaschuna donns vi d'edifizis e vi da stabilimenti per lung dals flums e dals lais.

Tar la tgira dal guaud da protecziun per lung dals auals sto vegnir differenzià conscientiusamain tranter plantas «nizzaivas» e plantas «privlusas». Plantas inclinadas e plantas lavadas orasut vegnan allontanadas. Plantas ch'en già cupitgas ston vegnir francadas u vegnir allontanadas da la zona d'aua gronda. Intervenziuns repetidas e sistematicas èn pli cunvegnentas che allontanaments unics. Uschia vegn er tegnì quint da la valur ecologica ed estetica dals guauds per lung dals auals.

Schelira permanenta

Davent d'ina autezza da ca. 2400 m s.m. èn spundas sumbrivaunas e davent da 2800 m en spundas soleglivas è il terren en vastas parts dal territori alpin schelà sur onn. Be la stad sdreglian ils 1 fin 2 meters superiours. La schelira permanenta n'è betg vesavla a la surfatscha e vegn perquai strusch remartgada.

Ils ultims onns èn vegnidas registradas en regiuns australinas dals locals e crudadas da gripa. Tals evenimenti pon far directamain u indirectamain gronds donns vi d'abitadis, vi da meds da traffic e vi d'ulteriuras infrastructuras. En la gronda part dals cas gioga la schelira permanenta che sdreglia ina rolla centrala. Betg mo il process da crudada cuntegnan in potenzial da privel. Da las novas sedimentaziuns pon ir a val bovas che pon arrivar fin en las planiras da las vals abitadas.

La preschentaziun:

Dossier «Auas grondas e movimenti da massa».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?iid=4235
www.chatta.ch

Portal d'internet dals museums e dals archivs culturals dal Grischun

L'onn 2013 ha l'Uffizi da cultura dal chantun Grischun elavurà – ensemens cun ils bundant 90 museums ed archivs culturals en il Chantun – il portal www.museums-grischuns.ch ed il guid «ils museums en il chantun Grischun». La finamira è da preschentiar cuminaivla main las instituziuns e da render attent uschia a lur gronda diversitat. La preschentaziun visuala dal portal da museums è a medem temp ludica e simpla: La charta interactiva dal Grischun permetta ina visita directa da mintga singul museum. Ils museums pon ultra da quaie vegnir grppads tenor categorias e tenor criteris regiunals ed in joker mussa tar mintga clic in nov museum sco surprisa.

Ils museums ed archivs en tut lur diversitat

Durant millis d'onns ha il Grischun garantì cun ses pass il barat tranter l'Europa dal Nord e l'Europa dal Sid. Per conseguenza è sa sviluppada ina cultura fitg diversa ed independenta. La ritgezza cultur-

rala dal Grischun sa mussa oz en differentas manieras, tranter auerter en ils var 90 museums dal chantun che sa deditgeschan mintgamai a moda individuala a l'istorgia ed a la cultura.

En ils museums grischuns datti bler da scuoir che na corrispunda betg adina a l'imaginaziun currenta da museums. Ils museums preschentan numerus objects fascinants: dad oss dad urs da cuvels fin utensils da medischina, da galarias da mieras fin al tripticon da las Alps, dal grammofon fin al simulatur d'in viadi cun la viafier. Mintga singul object è già interessant ed a medem mument stattan els tuts en connex cun l'istorgia grischuna multifara.

La cultura linguistica rumantscha, tudestga e taliana marcan a moda fitg diversa las 150 valladas grischunas. Perquai sa chattan ils museums grischuns en lieus particularis sco en in'imposanta chasa en-giadinaisa, en in palazzo talian u en ina chasa da purs gualsra. Il Grischun n'è però betg stà airi en l'istorgia. Museums datiti er en edifizis moderns e premiads.

Portal interactiv e broschura tastgabla

Per mintga museum preschenta il portal www.museums-grischuns.ch cun texts e cun maletgs ils punts centrals e las particularitats da sia collezioni. Cunquai vegn purschida a las visitadras ed als visi-taders potenzials da la Svizra e da l'exterior ina survista davart las singulas chasas, e quai a moda cumplessiva e cumpacta. Medemamain publitgadas èn infurmazioni generalas per visitadras e visitaders (adressa, uras d'avertura, pretschs d'entradra) ed actualitads. Ultra da las instituziuns gia etablididas duain er vegnir pre-

Art, ma er istorgia, natura ed auerter pli – ils museums cuvran in vast spectrum d'interess.

FOTO PD

schenads museums ed archivs culturals main enconuschents. Il portal infurmiescha en quatter linguis (tudestg, rumantsch, talian ed englais).

Ensemens cun lantschar il portal da museums è er cumparida ina broschura pratica da 244 paginas cun infurmaziuns centralas davart mintga museum.

Visualisar ils museums tenor regiun u tenor tema

Entaifer il portal sa laschan ils museums mussar resp. gruppars tenor regiun ubain tenor las differentas sorts da museums resp. tenor lur accents tematici:

Regiuns: Grischun dal Nord, Grischun Central, Engiadìn-Ota – Bregaglia – Puschlav, Regiun Viamala – Val Mesau e Calanca, Surselva, Partenz e Tavau, Engiadina Bassa e Val Müstair. Las singulas regiuns vegnan er purtretadas en text e maletgs.

Sorts da museums: Istorgia locala/regiunala, Istorgia generala, Art, Natira, Tecnica, Temas speziali, Archivs. I suonda ina schelta exemplarica da museums che resguarda las singulas sorts da museums e che cuvra l'entir intschess dal Grischun.

Istorgia locala / regionala

Museum Regiunal Surselva Glion: Il Museum Regiunal Surselva maina ils visitadras enavos en la vita preindustriala che vegniva influenzada economicamain dal mastergn, da l'agricultura e da l'economia da chasa. L'exposiziun en la Casa Carnie istorica mussa sin set auzadas co ch'cls umans dumagnavan pli baud lur existenza e co ch'cls s'organisavan en la famiglia ed en la cuminanza dal vitg.

Museum regiunal Valragn Spleia: Il Museum regiunal Valragn Spleia mussa co ch'il vitg da Spleia è daventà bainstant grazia als transports da rauba sur ils pass

dal San Bernardin e dal Spleia, dentant er co ch'il vitg è vegni devastà pliras giadas da truppas austriacas e franzosas.

Museum regional Trimmis: Il Museum regional Trimmis preschenta l'istorgia dal vitg a maun da 400 objects, models e maletgs. La collezion cumpiglia en emprima lingua objects da diever istorics dals secturs da l'agricultura e da la lavour da chasa, ma er fotografias istoricas dal vitg e nodas-chasa.

Museum regional Scanvetg-Arosa: Il Museum regional Scanvetg-Arosa mussa en ina da las pli veglias chasas d'Arosa – l'«Eggahuus» menziunada l'emprima giada il 1550 – il mintgadi dals purs da muntoagna durant il temp preindustrial.

Museum Chasa Jaura Valchava: Nov e vegli sui in teg! En ina da las pli bellas chasas purilas da la Val Müstair vegn fatg la punt da la tradiziun al temp preschent. L'art contemporan en locals venerabels: Ina fuschina da martels, ina chascharia d'alp ed ina cuschina naira dal fim documenteschan la cultura d'abitare e da viver da noss per davants – en cumbinaziun cun las exposiziuns ambulantas d'art modern resulta uschia in museum regional tut particular.

Art

Exposiziun dal palantschieu sura da la baselgia Son Martin Ziràn: Il palantschieu sura da la baselgia Son Martin a Ziràn cun maletgs dal 12avel tschientaner è unic en tut il mund. Co che quels maletgs èn vegnids creads e tge munizada istorica ch'els han, mussa in' exposiziun en l'edifizi da la posta da Ziràn.

Fundaziun Capauliana Cuira: Quest archiv da maletgs è la pli gronda collezioni privata d'ovras d'art e da documents istoric-culturals dal Grischun ed unica en ses gener. Ella cumpiglia ovras da differents stils e cumpreenda in spazi da temp da quatter tschientaners.

Museum da Kirchner Tavau: Il Museum da Kirchner Tavau mussa l'ovra multiforma da l'artist tudestg Ernst Ludwig Kirchner (1880–1938) ch'ha vivi da l'onn 1918 fin sia mort l'onn 1938 a Tavau. La cuntrada alpina al ha inspirà per ina gronda part da sias ovras impurtantias.

Parkin Not Vital, Sent: L'artist Not Vital (*1948) tira a niz a Sent in pitschen curtain istoric sco parc per art. Las sculpturas ed ils edifizis da l'artist na s'accordan betg mo cun la cuntrada variada dal curtain, mabain dilucideschan er aspects da l'istorgia e da l'estetica.

Museum Andrea Robbi Segl-Maria: La scuverta d'in artist emblidà: il Museum Andrea Robbi a Segl-Maria è l'unica instituziun che mussa ovras dad Andrea Robbi (1864–1945), il pictur talentà ch'ha studegià a las academias d'art a Minca, Dresden e Paris.

Natura

Museum Cristallina Mustér: Cun 500 exponats preschenta il Museum Cristallina tut ils minerals da la Surselva, ina da las cuntradas cun ils pli blers minerals da la Svizra. Las gruppas vegnan preschentadas ensemens cun chats d'aur en il plauerten da la halla Cons; ulteriori 100 cristals èn exponids en il Hotel Rhätia a Mustér.

Museum da la natira dal Grischun, Cuira: Il Museum da la natira dal Grischun preschenta sco center da documentaziun e da perscrutaziun tut la varietat da la natira grischuna. Visitas guidadas, referats, excursiuns, curs e projects scientifics, ma er exposiziuns permanentas davart la flora, la fauna e la geologia dal Grischun tutgan tar il manaschi dal museum.

Exposiziun da capircorns Vargistagn: En ils locals d'exposiziun dal Center da Capircorns a Vargistagn stat il capircorn en il center. L'animal da vopna dal Grischun vegn preschentà cun preparats, reproduzioni ed infurmaziuns multimedialas. La basa persuenter furma la colonia da capircorns sin il territori da Stussavgia-Valragn en il Parc natural Beverin.

Center dal Parc Natiunal Zerne: Il Center dal Parc Natiunal a Zerne infurmiescha a moda interactiva davart la fauna e la flora en il Parc natiunal svizzer sco er davart sia filosofia e si' istorgia. L'exposiziun en l'edifizi en furma da cubus da l'architect Valerio Olgiati è vegnida averta l'onn 2008.

Tecnica

Lavratori istoric dals frars Giger Schnaus: Il Lavratori istoric dals frars Giger è il lieu da produzion original dals uschenum-nads crocs da Schnaus che vegnan duvrads anc oz en ina furma in pau adattada en il Butan ed en la Bolivia. Ils crocs da mun-toagna che volvan in prà en in sulet pass da lavour èn vegnids producids davent dal 1877 durant bel e bain 100 onns.

Museum da maschinias da cuser Cuira: Il Museum da maschinias da cuser a Cuira mussa ina schelta da 120 maschinias da cuser da differentas marcas e da differentes pa-jais d'origin (maschinias da cuser a maun, maschinias da cuser electricas ed intingas maschinias da cuser industrialas). Cumplettada vegn l'exposiziun tras accessoris istorics, fotografias e placats da reclama.

Museum da viafier Alva Bravuogn: En il Museum da viafier Alva Bravuogn pon ins far experientschas multimedialas davart l'istorgia ed il temp preschent dal traject da viafier legendar tranter Tusaun e Samedan. El fa part dal Patrimoni mundial da l'Unesco «Viafier retica en la cuntrada Alva/Bernina».

Stamparia Strada: La Stamparia a Strada è ina stamparia istorica; il museum actual mussa stampas originalas da las emprimas traduciuns da la Biblia en rumantsch sco

er differentas pressas da stampa, tranter auerter er la reconstruciun da l'emprima pres-sa a maun ch'è vegnida duvrada a Strada. **Centro artigianale preindustriale Aino San Carlo:** A San Carlo è sa mantegnida in'unitad d'implants d'artisanadi dal temp avant l'industrialisaziun ch'è unica en Svizra: In mulin ed ina resgia utilisan van l'aua d'in chanal ed en la fuschina situata sper l'anteriura via dal Bernina puden devan ils berniers ed ils viturins laschar far las reparaturas necessarias.

Temas speziali

Museum da hotel Belle Epoque a Flem: Il museum da l'Hotel Waldhaus a Flem mussa truvaglias e souvenirs da l'istorgia da la chasa da cura ch'è vegnida inaugura da l'877. Ils differents objects da l'exposiziun raquintan istorias da prest 150 onns cultura d'hotel.

Museum da Mineras Calantgil: Il Museum da Mineras Calantgil tracta l'explozaziun da minerals en el territori al sid dal Rain Posteriur. L'exposiziun mussa glischs da carbid, zappuns da miniers, chars da transport en las galarias ad auters objects che vegnivan duvrads per explotar ils minerals.

Museum militar Luzisteig Maiavilla: Il Museum militar St. Luzisteig tematischescha l'importanza dal pass tranter Maiavilla ed il vitg da Balzers en il Liechtenstein dal puntg da vista da l'istorgia militara e da l'istorgia dal traffic, sco er l'istorgia architectonica da la fortezza.

Museum da medischina Tavau: Il Museum da medischina Tavau preschenta numeros utensils da l'istorgia da la medischina che documenteschan l'istorgia da Tavau sco il pli grond lieu da cura da l'Europa per malsaus dals pulmuns da la fin dal 19avel e dal cumenzament dal 20avel tschientaner. Ins na po betg mo admirar ils exponats, mabain savens er als tutgar.

Palazzo Castelmur Stampa: L'edifizi il pli pauc usitá da la Bregaglia è situat sin la collina da Cultura sper Stampa: Il Palazzo Castelmur en stil lumbard-venezian ha la cumparsa d'in chastè, dat però albert ad in' exposiziun davart l'istorgia dals pastiziers grischuns ed ad in archiv.

Archivs

Archiv cultural Cazas: L'archiv da cultura en la frazioni da Tartar è biblioteca ed archiv istoric e fotografic enina. Ina part importanta da la collezioni furman las radund 3200 fotografias che mussan Cazas sco er las vischnancas Tartar, Sarn, Purtagen e Preaz da l'onn 1875 fin oz.

Archiv cultural Partenz Grüschi: L'Archiv cultural Partenz Grüschi rimma ed archiviescha perditas en scrit e graficas da la vallada dal Partenz sco era da sias abitan-tas e da ses abitants. Ensemens cun il Mu-seum regional Partenz furma l'archiv ina memoria collectiva da la vallada. Tuttas duas instituziuns èn collocadas en la chasa da cultura Rosengarten a Grüschi.

Biblioteca da documentaziun San Murezzan: En la Biblioteca da documentaziun San Murezzan pon ins suandar il sviluppo da San Murezzan da l'anteriura vischnanca purila a la destinaziun da turissem moderna.

Ils effectiv cumpigliant ils pli divers aspects da l'istorgia da la vischnanca.

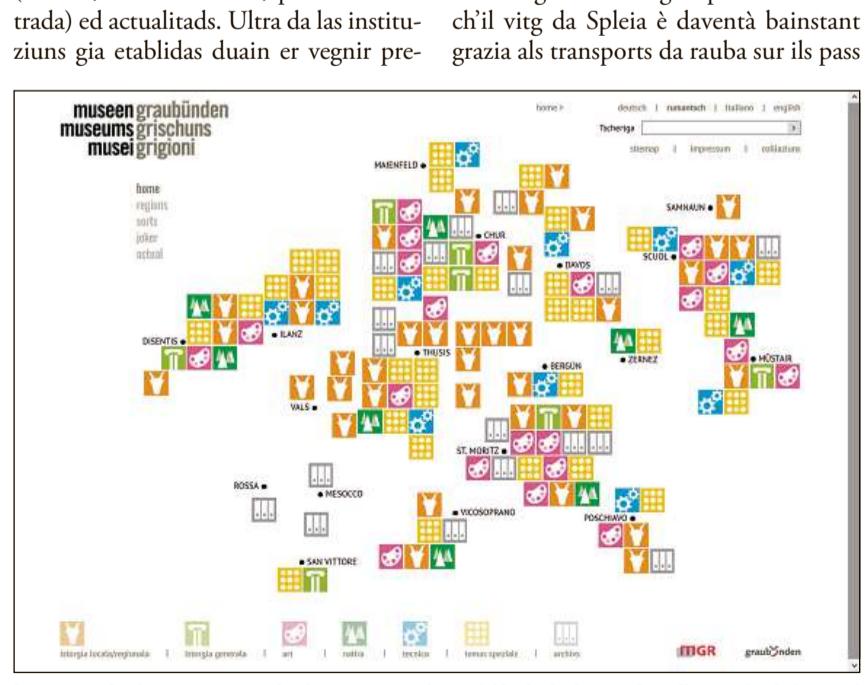
Archivio regionale Calanca Cauco: L'Archivio regional Calanca a Cauco ha l'intent da mantegnair il bain cultural da la Val Calanca ed è in lieu da scuntrada cultural e social per la vallada en el sid dal Grischun. Gronda paisa vegn dà al barat tranter ils indigenz ed ils giasts.

La preschentaziun:

Portal «Museums grischuns» (www.museums-grischuns.ch).

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2853
www.chatta.ch

La cuntrada da museums grischuna en tut sia multifariadad – pagina d'entrada dal portal www.museums-grischuns.ch

Rumantsch en il Plan d'instrucziun 21

Tadlar, leger, discurrer, scriver – lingua en il focus, litteratura e cultura en il focus

Cun l'onn da scola 2018/19 è entrà en vigur il nov plan d'instrucziun per la scola populara. La versiun rumantscha da quest vast document sa lascha consultar a moda integrala sut gr-r.lehrplan.ch. Chattà porscha ina survista da las tematicas e cumpetenzas che fan part dal plan d'instrucziun da rumantsch. Per meglia orientaziun vegnan las noziuns da basa dal nov plan d'instrucziun preschentadas curtamain en in chapitel introductiv.

Plan d'instrucziun 21 – noziuns da basa

Ciclus e champs

Il Plan d'instrucziun 21 divida ils indesch onns da scola en trais ciclus: scolina e 1./2. classa, 3.–6. classa e 7.–9. classa. El è structurà en sis champs: linguas – matematica – natura, uman e societat – art ed activitads expressivas – chant e musica – movement e sport.

Ultra dals sis champs cumpiglia il Plan d'instrucziun 21 dus moduls cun incumbensas interdisciplinarias: medias ed informatica – orientaziun profesionala.

Plinavant èn da resguardar entaifer ils singuls champs e moduls ils dus sustants aspects: las cumpetenzas transversalas (personalas, socialas e metodicas) – il svilup persistent sco idea directiva (en politica, ambient, societat e.a.).

Dals champs da cumpetenza a las singulas cumpetenzas

Sin l'emprim plau da structuraziun èn ils champs numnads dividids en champs da cumpetenza. Quels s'orientesch an abilitads / inschigns (p.ex. tadlar, leger, discurrer, scriver en las linguas) u a temas / enconuschienschas (p.ex. cifra e variabla en matematica).

Sin proxim plau da structuraziun pon ils champs da cumpetenza esser dividids en activitads resp. en tematicas. Betg tut ils plans d'instrucziun dals roms cuntegnan quest plau da structuraziun.

Tar mintga champ da cumpetenza (resp. activitat/tematica) vegnan formuladas cumpetenzas e vegn preschentà ses svilup. Las descripcziuns da las cumpetenzas drizzan l'egliada sin la fin da la scola populara e descrivan la savida e las abilitads che las scolaras ed ils scolars han lura.

Il champ linguas en general

tenza sa differenzieschan tras l'augment da la savida da fatgs, da concepts e da process, tras l'augment da pretensiuns da chapientscha, tras la complexitad pli gronda da la situaziun d'applicaziun u tras il grad da l'independenza, cun la qual i vegn l'avurà.

La successiun dals stgalims po resultar da la logica dal rom. Quai vul dir ch'is temas / las enconuschienschas e las abilitads / ils inschigns d'in stgalim da cumpetenza acquistà precedentamain furman en mintga cas la basa per ils stgalims da cumpetenza che suondon. Tut tenor il tema ha il svilup da las cumpetenzas in dumber variabel da stgalims da cumpetenza. Quest dumber sa drizza tenor la dumonda, tge ch'è raschunaivel – ord vista dal rom – per il svilup da las cumpetenzas respectivas.

Ch'is stgalims da cumpetenza statian en il center dal Plan d'instrucziun 21, resulta er dal code ch'è attribuiù a mintgin da quels. Il code sa cumpona da las sustants parts: Ils champs da cumpetenza vegnan numeradas tras (1, 2, 3, ...); las activitads / tematicas vegnan designadas cun maiusclas (A, B, C, ...); las cumpetenzas vegnan numeradas tras (1, 2, 3, ...); ed ils stgalims da cumpetenza vegnan designadas cun minusclas (a, b, c, ...). A maun da questas abreviazions sa lascha generar in code per mintga stgalim da cumpetenza. Exempel: MA.1.A.3.c = matematica; 1. champ da cumpetenza; activitat A; 3. cumpetenza; stgalim da cumpetenza C.

Il champ linguas en general

Il champ «linguas» sa cumpona da la lingua da scola sco er da l'emprima, la seunda e la terza lingua estra. Per la scola rumantscha vul qui dir: Rumantsch a partir da l'emprim ciclus, tudestg a partir da la 3. classa, englaïs a partir da la 5. classa e franzos/talian sco part dal terz ciclus.

Entaifer il champ linguas enumeresa il Plan d'instrucziun 21 d'ina vart ils trats cumpinaiwels da tut las linguas e tracta lura a fund las particularitads da mintga singula lingua. La structura cumpinaiwla da la lingua da scola e da las linguas estras permetta da duvrar sinergias tranter las linguas. Il svilup da las cumpetenzas vegn alura però preschentà se paradamain per mintga lingua.

Ils plauns da structuraziun communabels: champs da cumpetenza e tematicas

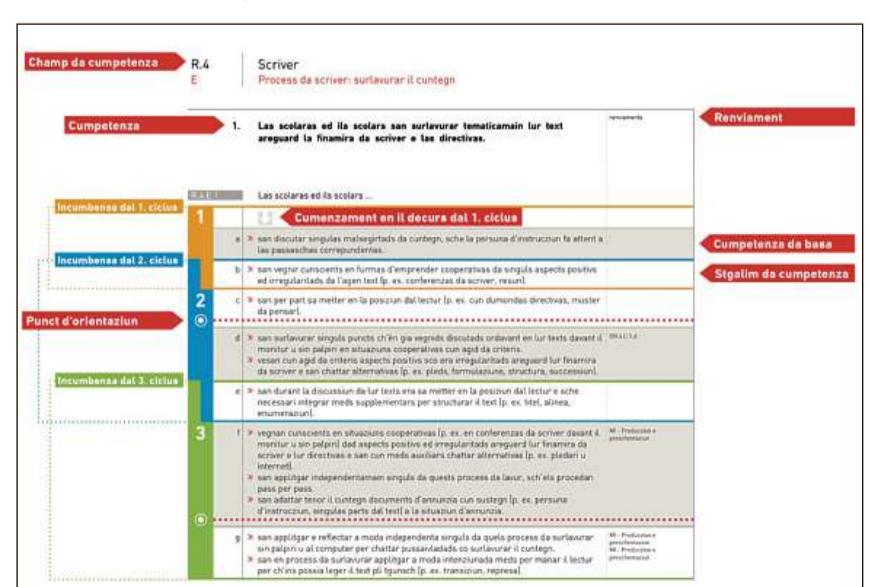
Entaifer il champ linguas disponen tut las linguas dals medems sis champs da cumpetenza: Tadlar, leger, discurrer e scriver èn attribuidas a l'agir linguistic. En «lingua(s) en el focus» ed en «litteratura en el focus» (resp. «culturas en el focus» tar las linguas estras) èn la(s) lingua(s) ed ils products linguistics l'object d'ina confrontaziun pli profunda cun fenomens linguistics.

Da princip è er il proxim plau da structuraziun, las tematicas, identic tar

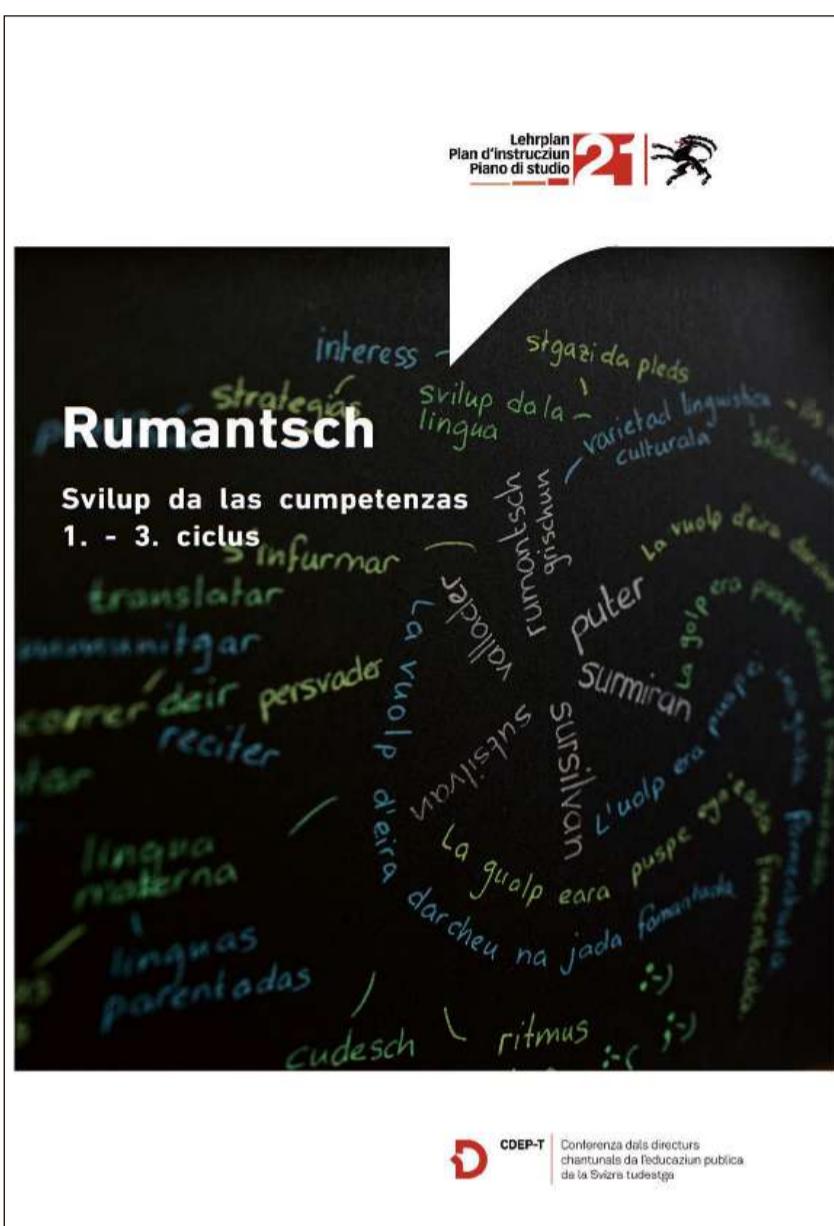

Il svilup da las cumpetenzas sco element central dal plan d'instrucziun

Per mintga cumpetenza è descrit in forma da singulas finamiras (= stgalims da cumpetenza) tge svilup da savida e d'abilitads che vegn spetgà. Qua tras vegn exprimì che las scolaras ed ils scolars acquistan las cumpetenzas cuntinuadmain sur in tschert temp. Ils stgalims da cump-

A mintga cumpetenza èn attribuidas singuls stgalims da cumpetenza. Las finamiras corrispondentes vegnan acquistadas successivamain en il decurs dals trais ciclus.

Frontispizi dal plan d'instrucziun da rumantsch.

tut las linguas. Per tegnair quint da las particularitads da las duas linguas minoritaras cuntegna il plan d'instrucziun da rumantsch resp. da talian però ina tematica supplementara che na cumpara betg en il plan d'instrucziun da tudestg, numnadamain «savida davart cultura rumantscha» resp. «storia della lingua».

Perquai è il sisavel champ da cumpetenza er vegnì renommà per rumantsch en «litteratura e cultura en il focus». Ultra da quai han ins tratg ensemes en il plan d'instrucziun da rumantsch las trais tematicas «Sprachformales Untersuchen», «Grammatikbegriffe» e «Rechtschreiber-regeln» sut la noziun generala «Furma da la lingua».

Cuntegns dal plan d'instrucziun da rumantsch

I suonda ina survista cumplessiva dals sis champs da cumpetenza dal plan d'instrucziun da rumantsch. Entaifer quels vegnan preschentadas las singulas tematicas e descrittas tut la(s) cumpetenza(s) ch'èn attribuidas a quellas. L'ultim plau da structuraziun, quel dals singuls stgalims da cumpetenza, è memia vast per al pudair resguardar en questa preschentaziun. Quel pon ins consultar online sut <https://gr-r.lehrplan.ch/index.php?code=b|1|12>.

Tadlar

Abilitads da basa: Las scolaras ed ils scolars san percepir, ordinare e cumpareglier tuns, silbas, ramurs, suns e vuschs. Els san activar ed engrondir lur stgazi da pleds receptiv.

Chapir texts monologics: Las scolaras ed ils scolars san prender ora infurmaziuns da texts auditivs.

Chapir texts dialogics: Las scolaras ed ils scolars san suandar discurs e mussar lur attenziun.

Reflexiun davart il comportament da tadlar: Las scolaras ed ils scolars san reflectar lur comportament ed interess da tadlar.

Leger

Abilitads da basa: Las scolaras ed ils scolars disponan da las abilitads da basa dal

Process da scriver – formular: Las scolaras ed ils scolars san metter lur ideas e lur patratgs en in successiun chapibla e logica. Els san vegnir en in fluss da scriver e formular adequatamain a lur intenzion.

Process da scriver – surlavarur il cuntegn: Las scolaras ed ils scolars san surlavarur tematicamain lur text areguard la finamira da scriver e las directivas.

Process da scriver – surlavarur la furma: Las scolaras ed ils scolars san surlavarur lur text areguard ortografia e grammatica.

Reflexiun davart il comportament da scriver: Las scolaras ed ils scolars san reflecciar davart lur process e lur products da scriver e san valitar lur qualitat.

Lingua en il focus

Perscrutar lingua: Las scolaras ed ils scolars san perscrutar e cumpareglier linguas. Per quel intent san els rimnar, ordinar e cumpareglier material linguistic. Ils scolars san formular supposiziuns davart quest material e las verifitgar.

Diever da la lingua: Las scolaras ed ils scolars san perscrutar il diever e l'effect da lingua.

Furma da la lingua: Las scolaras ed ils scolars san intercurir structuras linguisticas en pleds e frasas. Las scolaras ed ils scolars san duvrar expressiuns grammaticas per l'analisa da structuras linguisticas e san applitgar lur savida davart la grammatica. Las scolaras ed ils scolars san applitgar lur savida davart reglas ortograficas en exercizis isolads ed en agens texts.

Litteratura e cultura en il focus

Preschentaziun da texts e reflexiun davart l'effect: Scolaras ed scolars san reproducir a moda creativa texts litterars, san discurrer davart texts e reflectar lur patratgs e sentiments en connex cun lur lectura.

Savida davart generi, firmas da texts, autorAs e lur ovras: Las scolaras ed ils scolars enconuschan trats essenzials da firmas da texts e da generi litterars. Eles enconuschan singulas auturas ed auturs ed intiginas da lur ovras e san metter lur savida en connex cun il temp.

Analisa e sintesa: Las scolaras ed ils scolars vesan che texts litterars èn vegnids concepids a moda conscientia areguard lur cuntegn, furma e lingua per crear in effect estetic. Eles san nizzegiar questa savida per crear agens texts.

Savida davart cultura rumantscha: Las scolaras ed ils scolars enconuschan las particularitads da lur atgna cultura, las stiman e vegnan sensibilisads per la diversitat intraculturala.

Rumantsch e tudestg

«En scolas da lingua rumantscha è rumantsch la lingua da scola.» Cun questa simpla frasa definescha e caraterescha il plan d'instrucziun la situaziun linguistica en las stanzas da scola rumantschas (emprim e segund ciclus). A partir da la 3. classa fa il tudestg part da la scola rumantscha sco agen rom.

En il terz ciclus vegn instrui per rumantsch circa in terz dals champs «natura, uman e societat», «art ed activitads expressivas» e «chant e musica». Las cumpetenzas dal modul «orientaziun profesionala» vegnan sviluppadas per rumantsch e tudestg.

Il plan d'instrucziun è concepì uschia che la lingua estra tudestg daventa pli e pli la seconda lingua d'instrucziun. Quai garantescha che las scolas da lingua rumantscha preparan las scolaras ed ils scolars per l'instrucziun dal stgalim secundar II.

La preschentaziun:

Dossier «Plan d'instrucziun 21».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2876
www.chatta.ch

Il svilup da la Confederaziun dals otg chantuns

Ils documents en il Museum dal Patg federal a Sviz, part 1

Ils patgs federauds exponids en il Museum dal Patg federal a Sviz (fin il 1992 Archiv dal Patg federal) na consitan betg mo dals contracts dal 1291 e dal 1315 tranter ils chantuns originars, mabain da tut ils documents concernent las lias «perpetnas» tranter ils 13 Confederads stipuladas fin il 1513.

Perquai na sa chattan tscherts patgs d'allianza betg mo a Sviz, mabain en tut ils archivs dals 13 chantuns. Be il chantun da Sviz posseda però la collecziun completa da questi documents fundametnals. Ils patgs federauds ed ils auters documents, preschentads en la sala d'exposiziun, fan reviver ils tschientaners da la fundaziun da la Confederaziun. Els demussan ch'ella n'è betg na-

schida d'in unic act, mabain è il resultat d'in lung svilup da pliras differentas etapas.

Da la fin dal 13avel tschientaner fin la mesadat dal 14avel tschientaner n'era la Confederaziun betg in veritabel stadi, mabain pliost in sistem complex d'allianzas tranter partenaris per part vaira differentes, in entretschament d'allianzas, da las qualas mintgina è vegnida concluida per in intent bain determinà. Citads e territoris imperials libers eran s'unids cun territoris che sa chattavan anc sut la suveranitat austriaca u avevan apaina cu-menzà a sa distatgar da quella. La chasa da Habsburg-Austria era anc la pussanza dominanta en il territori da la Svizza posteriura. Quai s'exprima en ils patgs cun Lucerna, Zug, Glaruna ed en la fidaivaldad da Berna a si allianza cun l'Austria. Pir il 1454 han ils Confederads decis da far copiar tut ihs patgs federauds cun resalvas a favor da l'Austria, mantegnend però las datas veglias. Ils patgs cun Lucerna, Turitg e Zug, conservads a Sviz, date-schan dal 1454, l'allianza cun Glaruna è vegnida renovada pir vingt onns pli tard.

La Confederaziun da las citads da Turitg, Berna e Lucerna e dals territoris Uri, Sviz, Sutsilvania, Glaruna e Zug na possedeva anc nadin num specific. Numerus contrahents e partenaris d'allianza sa numnavan da quel temp «confederads».

1351: Burgais da Turitg fan il sarament davant representants dals Confederads.

CRONICA DA DIEBOLD SCHILLING

Tut ihs documents sin pergiamina exponids en il Museum dal Patg federal a Sviz èn exemplars originals. Els èn en general bain mantegnids; ils sigils èn avant maun e, cun paucas excepcions, intacts.

Preschentaziun dals singuls patgs Il Patg federal dal 1. d'avust 1291

Las valladas dad Uri, Sviz e Sutsilvania èn s'unidas, renovond ina lia pli veglia, ad in'allianza da pasch per garantir la protecziun e l'agid vicendaivel. Els han regla la giurisdicziun ed han declarà d'acceptar en avegnir nagin derschader ester ch'è entrà en uffizi mo per motifs da daners. En consideraziun da questas determinaziuns e dal context istoric po il patg dal 1291 vegnir interpretà sco ina mesira cunter ihs intents da politica territoriala da la chasa Habsburg-Austria.

Il patg d'allianza perpetna è datà: «anno domini mclxxxix primo incipiente mense Augusto» (1291 a l'entschatta dal mais d'avust). Il lieu d'exposiziun ed il scrivant dal document latin èn nunencouschents. Ils sigils dad Uri e Sutsilvania pendan vi da strivilas da pergiamina, quel da Sviz è però i a perder. La Sutsilvania è entrada en l'allianza pauc pli tard. Il patg federal è conservà mo en l'exemplar da Sviz. Ina translaziun tudestga da la fin dal 14avel/entschatta 15avel tschientaner sa chatta en l'Archiv da stadi da la Sutsilvania.

Il patg da Morgarten dal 1315

Suenter la victoria sur ihs Austriacs a Morgarten èn sa reunids ihs delegads dad Uri, Sviz e Sutsilvania il 9 da decembre 1315 a Brunnen per renovar il patg dal 1291. En la versiun tudestga dal patg da Morgarten sa numnavan ihs alliads «confederads». Questa versiun è per gronda part ina translaziun dal patg precedent cun ihs meglra ordinaziun dals singuls artitgels da la medema tematica. En pli han ihs alliads stabili ina politica exteriuera ed èn sa cunvegnids da betg pli servir als signurs ch'attatgan ihs territoris dals Confederads. La relevanza politica dals chantuns originars («Waldstätte») è cun quai daventada evidenta.

Il patg dal 1315 ha giugà durant blers onns ina rolla bler pli impurtanta che quel dal 1291. El è vegnì considerà fin en il 18avel/19avel tschientaner sco il patg

Sur lung temp è il patg dal 1315, ch'è vegni fatg suenter la Battaglia da Morgarten (illustraziun), vegni considerà sco act da fundaziun da la Veglia Confederaziun.

da fundaziun da la Confederaziun per propri. Il document è l'emprim vegni realisà mo en in exemplar, quel da Sviz; ils sigils dals trais contrahents pendan vi da strivilas da pergiamina. Ils chantuns Uri e Sutsilvania han mintgamaia sa laschà far l'onn 1316 ina copia.

Il patg cun Lucerna dal 1332

L'onn 1291 ha Habsburg acquistà da la claustra da Murbach il signuradi sur la citad da Lucerna. La citad a la via dal Gotard, che cumenzava a flurir economicamente, ha tschertgà, suenter decennis da grondas difficultads, in cuntrapais a l'activitat austriaca adina pli smartschanta. Quai ha manà a l'allianza dals 7 da novembre 1332 cun ihs chantuns originars. Ils Lucernais han renconuschì ihs dretgs da l'Austria en lur citad, ma a medem temp èn els sa reservads lur veglias libertads sco ch'ihls chantuns originars eran sa reservads quellas da l'imperatur e da l'Imperi. L'allianza cun Lucerna sa preschenta sco in patg da pasch publica cun insaquantas disposiziuns particularas naschidas da la situaziun politica. Suenter il 1415 era Lucerna daventà ina citad imperiala libra ch'era s'emancipada quasi dal tuttafatg da la dominaziun austriaca. Ins ha alura empruvà da supprimer en in nov patg las resalvas austriacas. Quai è capità il 1454; la veglia data da contract n'è betg vegnida midada. Ils documents originals da l'allianza dal 1332 èn vegnids destruids; percuter existan anc copias dal text vegl. La nova versiun dal document federativ è conservada en ihs exemplars da Lucerna, Sarnen e Sviz; ils sigils da Lucerna, Uri, Sviz e Sutsilvania pendan, bain mantegnids, vi da cordellas da saida coluradas.

Il patg cun Turitg dal 1351

Suenter la revoluziun da las corporaziuns sur la direcciu dal chavalier Brun, il 1336, ed ihs cumbats senza fin cunter ihs Austriacs, ha la citad da Turitg tschertgà alliads. Il 1. da matg 1351 è vegnì suttascrit in patg cun ihs chantuns originars che sa distinguva magari da quels dal 1315 e dal 1332, ma che s'adattava medemmain a la situaziun politica da quel temp. L'allianza cun Turitg è daventada

suttascrit in contract cun ihs Confederads, il text dal qual corrispunda buna-main pled per pled a quel dal patg cun Turitg. Il 1454 è il patg vegnì renovà, senza menziun la resalva a favur da l'Austria. Ils sigils da Turitg, Lucerna, Zug, Uri, Sviz e Sutsilvania pendan vi dal manuscr.

Il patg cun Berna dal 1353

Suenter tractativas a Lucerna è vegnì conclus ihs 6 da mars 1353 in'allianza tranter la citad da Berna ed ihs chantuns originars. Il contract d'agid en cas da guerra, stipulà il 1323, è vegnì midà en in'allianza pli stretga. Lucerna e surt Turitg èn sa participads a la conclusiun dal contract. L'allianza tranter Berna e l'Austria existiva però anc adina e las duas citads Lucerna e Turitg eran perquai liadas cun Berna mo sur ihs chantuns originars; questa relaziun indirecta era dal rest definida en documents supplementars al patg conclus cun ihs chantuns originars.

Il patg cun Berna, anc pli che quel cun Turitg, sto vegnir chapì en relaziun cun la situaziun actuala da quel temp. Berna era interessà a sa proteger cunter las tentativas d'expansio da la Sutsilvania; ihs chantuns originars segiravan da lur vart, ensemble cun Lucerna e Turitg, il dies e las flancas cunter l'Austria. Il patg cun Berna determinava essenzialmente l'agid vicendaivel e la dretgira da compromiss cun sedia a Kienholz sper Brienz. Ihs partenaris eran libers da concluder autres alliances. Il patg cun Berna è daventà il «pendant» occidental dal patg cun Turitg. Ils sigils da Berna, Uri, Sviz e Sutsilvania pendan vi da bindels da glin en co-tschen ed alv.

Tras importants documents da Sviz

Ihs 19 da favr 1291 ha scrit Rudolf I a la «gleied da Sviz» en posiziun libra ch'el tegnia per pauc cunvegnit il fatg ch'ina persuna en posiziun betg libra als saja assegnda sco derschader e ch'el veglia, en virtud da sia pussanza roiala, che nagin en posiziun betg libra fetschia dretgira sur dad els». Quest privilegi stat a l'entschatta dal svilup giuridic e politic da Sviz. L'artitgel concernent ihs derschaders, publitgà en il Patg federal dal 1291, ha manà in pér mais pli tard anc in pass pli lunsch. Il sigil roial, magari donnegià, penda vi dal document vi da fils da saida cotschens e mellens.

Il cont Friedrich IV da Toggenburg ha dumandà il 1314 il mastral Werner Stauffacher e la la populaziun da Sviz da metter en libertad ihs munts arrestads durant l'assagl da la claustra da Nossadunnaun. El ha empermess da betg prender vendetga. Las charplinas tranter Sviz e la claustra han durà plirs tschientaners; l'escalaziun da las disputas cun l'assagl da l'abazia durant la notg d'Epifania dal 1314 appertegna gja a l'entschatta d'in svilup che va a finir en la Battaglia da Morgarten.

Sco ulterieur document d'importanza per l'istoria da la chasa da Sviz è expounida en il Museum dal Patg federal ina pergiamina d'ina epoca bundant pli tardiva, numnadamaun la «Bulla d'aur» dal 1433: ihs 18 da decembre 1433 ha accordà l'imperador Sigismund a quels da Sviz l'avugadie ecclesiastica, l'administrasiun profana e l'auta giurisdicziun sur l'abazia dad Nossadunnaun cun «la glieud, ihs bains, ihs dretgs e las giudidas». Il document ha survegnì ses num dal sigil imperial surdorà.

La preschentaziun:
Dossier «Museum dal Patg federal».
Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?iid=538
www.chatta.ch

La Confederaziun dals tredesch chantuns

Ils documents en il Museum dal Patg federal a Sviz, part 2

■ En la segunda mesadad dal 14avel tschientaner survegn il sistem federativ dals chantuns furmas pli solidas. Ils duairs dals Confederads eran sa rinforzads grazia als emprims concordats cuminaivels: il patg dals prers («Pfaffenbrief») dal 1370 che rinforzava la suveranitat giudiziala e penal a la cunvegna da Sempach dal 1393, in ordinazion militara. Tranter il 1415 ed il 1515 ha la Confederaziun alura survegnì sia furma definitiva. La conquista dals dominis communabels ha però crèa diversas categorias da chantuns: als chantuns suverans èn s'aguntads ils territoris alliads. Da queste han Friburg e Soloturn il 1481, Basilea e Schaffusa il 1501 ed Appenzell il 1513 survegnì tut ils dretgs da confederads. Ma era els han stuò acceptar divers dischavantags en confrunt cun ils otg emprims chantuns che sa preschentavan oramai sco in'unitad. Ils ulteriurs territoris alliads, sco l'abazia e la citad da Son Gagl, Bienna, Mülhausen e Rottweil, eran vegni inclus savens en contract cun l'exterior. Els pudevan era sa participar a dietas, sche las tractandas als pertutgavan. Singulas regiuns sco il Toggenburg e Saanen vegnivan tractadas praticamain sco il dominis cuminaivels.

Autras regiuns, per part vegls territoris alliads, manavan, grazia a lur dimensiun limitada ed a lur impurtanza relativa, in'atgna vita quieta. Cun il Vallais ed il Grischun avevan ils Confederads relaziuns d'allianza detg luccas; las duas regiuns da muntoagna avevan però per gronda part ils medems dretgs sco il partenari.

Sper ils chantuns e territoris alliads èn sa furmads ils dominis cuminaivels: la Val dal Rain, Sargans, ina part dal Tessin e territoris ch'appartegnevan mo a dus u traiss chantuns, sco Uznach e Gaster, la Val di Blenio, Bellinzona e.u.v. Uschia è daventà il territori da la Confederaziun in conglomerat da members cun dretgs magari differentes. Las diversas allianzas internas, la dieta sco center da la vita federala ed ils tractats cuminaivels cun l'exterior han sfurzà quest sistem ad in'uniu da differents stadi in il rom adina pli no-minads da l'Imperi. Gia en il 15avel tschientaner èn vegniadas supprimidas las

Battaglia sper Dorneck (1499). Suenter la fin da la Guerra svebaisa èn Basilea e Schaffusa s'unids il 1501 cun ils Confederads.

tendenzas da transfurmar quest'uniu da stadiis en in stadi federativ.

Preschentaziun dals singuls patgs

L'abazia da San Gagl 1451: Ils quatter chantuns da Turitg, Lucerna, Sviz e Glaruna han surpiglià cun il dretg da vischini dals 17 d'avust 1451 la protecziun da l'abazia e la garanzia dals dretgs dals conventionals. L'avat als ha empermess da sia vart l'agid militar. Ils sigils dals quatter chantuns, da l'avat e dal convent pendan vi dal document.

La citad da Son Gagl 1454: Cun il patg dals 13 da zercladur 1454, conclus tranter la citad da Son Gagl ed ils chantuns confederads da Turitg, Berna, Lucerna, Sviz, Zug e Glaruna, è la citad daventada in'aliada da la Confederaziun. Ils sigils dals contrahents pendan vi dal document.

Rapperswil 1464: Ils 10 da zercladur 1464 è sa messa la citadina da Rapperswil sut la protecziun dals chantuns dad Uri, Sviz, Sutsilvania e Glaruna. Il sigil da Rapperswil penda, per part donnegià, vi dal document.

Friburg e Soloturn 1481: Ils 22 da decembre 1481 han ils otg emprims chantuns conclus in'allianza cun las citads da Friburg e Soloturn. Ils dretgs da queste dous novs partenaris eran bain definids: els na dastgavan concluder nagins novs contracts senza il consentiment da la maioritat dals chantuns, els stuevan prestar, tenor basegn, agid militar als chantuns confederads che sa limitavan da lur vart a vegnir en agid mo en cas determinads. Ils sigils dals emprims otg chantuns e da las citads da Friburg e Soloturn pendan vi dal document.

Basilea 1501: Ils 9 da zercladur 1501 suttascriva la citad da Basilea in contract cun ils diesch chantuns confederads. Il patg detaglià limitava sia libertad d'activitads politicas; en cas da differenzas d'opinun tranter ils chantuns era la citad obligada a la neutralitat ed intermediazun; senza il consentiment da la maioritat dals chantuns na dastgava la citad da Basilea cu-

dogn ed els na pudevan betg impedir las expediziun spontanas da lur guerriers. Las citads percuter giavischavan relaziuns ordinadas a l'intern da la Confederaziun ed aspiravan finalmain a l'allianza cun Friburg e Soloturn. Suenter il tractat da dretg burgais, conclus tranter ils chantuns da champagna e l'uvestg da Constanza, han las citads fatg il medem cun Friburg e Soloturn. Ils chantuns da champagna han sin quai refusà il dretg da Lucerna ad ina tala allianza, sa basond sin il patg dals chantuns originars dal 1332.

Il 1481 era la Confederaziun dischunida e malperina; ella sa chattava a l'ur d'ina guerra civila. Durant numerosas dietas han ins empruvà da schliar ils problems. Ils chantuns originars vulevan mantegnair las veglias structuras da la Confederaziun dals otg chantuns. Las citads percuter aspiravan ad ina nova confederaziun da tut ils diesch chantuns.

Il compromiss proponi da Berna da stipular in nov concordat supplementar che confirmass il patg dals prers («Pfaffenbrief») e la cunvegna da Sempach e da concluder cun Friburg e Soloturn in'allianza separada, è vegnì realisà a la Dieta da Stans dals 22 da decembre 1481 grazia a l'autoritat moral da a l'agid da Clau da Flia: Las attagas arbitraras cunter ils auters Confederads cunter ils alliads èn scumandadas; in chantun attatgà vegn protegi dals auters; radunanzas «dubius», organisadas senza la lubientscha da l'autoritat, èn scumandadas; i n'è betg permess d'instigar ils subdis d'in auter chantun; ils daners ed il butin da guerras futuras vegnan distribuïds tenor l'effectiv numeric da las trupps; ils territoris acquistads percuter vegnan administrads en cumianza. Mintga tschientaner sco basa dal sistem federal e turtina mess ad ir novs svilups interns ed externs.

Il sigil dals otg chantuns originars pendan vi da l'exemplar da Sviz dal patg ch'aveva mantegnì las allianzas dal 14avel tschientaner sco basa dal sistem federal e turtina mess ad ir novs svilups interns ed externs.

La «*Lia d'aur*» dal 1586 appartegna a tut in auter temp e dat perditga da la divisio da la Confederaziun suenter la reformazion. Ils 5 d'octobre 1586 han conclus ils set chantuns catolics da Lucerna, Uri, Sviz, Sutsilvania, Zug, Friburg e Soloturn in'«Allianza cristiana» ed ina «Fraternitat cristiana». Els han engià da restart fidaivels a lur religiun e da s'assister vicendaivlaman per cas ch'in u l'auter chantun vegniss attatgà pervi da sia creta. La «*Lia d'aur*» (il bustab inizial dal

patg è scrit en colur d'aur) è in dals pli blets documents da l'istoria svizra. Il sigil da Friburg è à perder en l'exemplar da Sviz.

Libertad imperiala e patgs da libertad

Senza l'acquist da la libertad imperiala da vart da tut ils chantuns en plain dretg tranter il 13avel e 15avel tschientaner na fiss il svilup da la Confederaziun betg stà pussaivel. A l'acquist da la libertad imperiala preceda in la gronda part dals cas ina tscherta autonomia visavi ils dominis; ma las libertads ed ils privilegis imperials han rinforzà en moda decisiva questas tendenzas. La libertad imperiala, l'immediatezza imperiala, la citad imperiala ed il territori imperial èn nozioni fitg vastas; ins designescha cun questi terms citads u territoris naschids sin bains imperials e roials u sin bains ecclesiastics, ma suittamess a la curatella da l'Imperi; ins designescha cun questi terms era citads annectadas pir pli tard a l'Imperi.

La libertad imperiala, ina seria da dretgs sco l'avugadia imperiala, la dretgira criminala, la liberaziun da dretgiras estras ed il dretg da regalias (p.ex. il dretg da batter munaida u da prestar il servetsch militar) permetteva in'administraziun autonoma, vasta u cumpleta, ma suittamessa a l'autoritat suprema da l'Imperi, pia dal retg.

Il privilegi da Sviz dal 1240: En il cumbat tranter l'imperatur ed il papa han ils da Sviz prendi partida per l'imperatur Friedrich II e cunter lur suveran Rudolf II, numnà il Tacitur, da Habsburg-Lauferburg. Las circumstanze localas e la politica imperiala eran liadas strengamain. L'imperatur era interessà a seguir la via dal Gottard. Cun in document consegnà il decembre 1240 avant Faenza, ha Friedrich II acceptà quels da Sviz «en ils mauns da l'Imperi». El ha attestà a tut la populaziun da Sviz sia satisfaciun per al avair communità en scrit e tras curriers lur attaschadada e per avair acceptà, sco glieud libra, sia protecziun e quella da l'Imperi; el als declera da mai vulair permetter ch'els vegnian separads da ses domini e da quel da l'Imperi ed als garantescha sia plaina grazia e bainvullentscha, sch'els al restan fidaivels e pronts al servetsch.

La conferma da la libertad imperiala (div. documents): Era sch'il Habsburgais n'hant betg vuli renconuscher la libertad accordada a quels da Sviz, è stata la concessiun da libertad per questi in term decisiv in l'ulteriur svilup intern ed extern. La libertad imperiala, cun ina seria da dretgs supplementars, als è vegnida confermada u concedida durant ils proxims tschientaners da divers suverans. Uschia han ils retgs Adolf da Nassau il 1297 e Heinrich VII da Luxemburg il 1309 confermà la libertad imperiala accordada da Friedrich II.

Il retg Ludwig il Bavarois ha declarà il 1316 che tut ils dretgs dals Habsburgais en las valladas dals Confederads gjajan a favor da l'Imperi ed el ha affirmà il 1316 ed il 1327 ils tractats da libertad dals retgs precedents. Ils 31 da mars 1361 ha confermà l'imperatur Carl IV tut las libertads concedidas da ses predecessors. Ses figl, il retg Wenceslaus, ha deliberà il 1379 ils da Sviz da tut ils tribunals esters. Ses bab aveva anc mantegnì ils tribunals da la curt roiala. L'imperatur Sigismund ha affirmà il 1415 ed il 1433 las veglias libertads ed ils privilegis. A la fin ha l'imperatur Maximilian anc confermà il 1515 il dretg da giurisdicziun criminala.

Las vopnas da la Veglia Confederaziun dals 13 chantuns e da lur aliads. (Frontispizi da la «Topographia Helvetiae» da Matthäus Merian, 1654).

La preschentaziun:
Dossier «Museum dal Patg federal».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=538
www.chatta.ch

Construir – Bauen – Costruire, 1830–1980

L'architectura moderna en l'Engiadina, Val Puschlav e Bregaglia

■ L'onn 1986 han **Diego Giovanoli, Robert Obrist e Silva Semadeni** edi il cedesch «**Bauen im Oberengadin, construir en Val Müstair ed Engiadina Bassa, costruire in Val Bregaglia e Valle di Poschiavo 1830–1980**». La publicaziun è remartgabla per dus motivs: Per l'ina cumbinescha quella a moda originala ed exemplarica la trilinguitad da la regiun, preschentond ils texts mintgamai en la lingua principala/dominanta da la regiun respectiva; per l'autra sa deditgescha il cedesch ad in'epoca da l'architectura che vegn magari tractada cun in tschert sdegn – surt quai che reguarda ils svilups dal tranterguerras e dal temp suenter il 1950. Chattà preschenta la filosofia ed il cuntegn dal cedesch e mussa a basa d'intgins texts exemplarics co che la moda da construir tradiziunala ha fatg piazza en la segunda mesadad dal 19avel tschientaner ad influenzas da l'epoca da la burgaisia ed in pau pli tard a la moderna. Er en il decurs dal 20avel tschientaner duevan adina pusplè vegnir recepidas tendenzas internazionalas; complettend quellas cun elements svizzers e grischuns èn ins – ina giada dapli, ina giada da main – sa sten-tà da dar a l'architectura moderna ina templa regiunala specifica.

Introduzion

Cun snuizi observan ins quant spert ch'edifizis remartgabels pli novs vegnan stgpards giu, ubain destruids en lur qualidat architectonica da midadas ed engondiments. Ozendi respectan ins bain il caracter puril, tradiziunal da las locali-

tads indige-nas. Percunter manca la stima per las con-strucziuns pli giuvnas ch'en resultadas dal midament

economic dal 19avel e 20avel tschientaner. Ovras da constructurs ed architects impurtants sco Hartmann, Koch, Koller, Könnz, Rietmann, Risch, Schäfer, Sotovia, Tessenow ed auters vegnan bunamain emblidadas. Il privel è grond che perditgas istoricas impurtantas da l'istoria pli nova svaneschian. En in temp d'ideas malsegiras davart las valurs architectonicas èsi impurtant da promover la chapientscha per l'istoria da la cultura. Mo l'enconuschienscha da l'istoria ans lubescha da cumpigliar l'ieta construc-tiva en la furmazion dal futur.

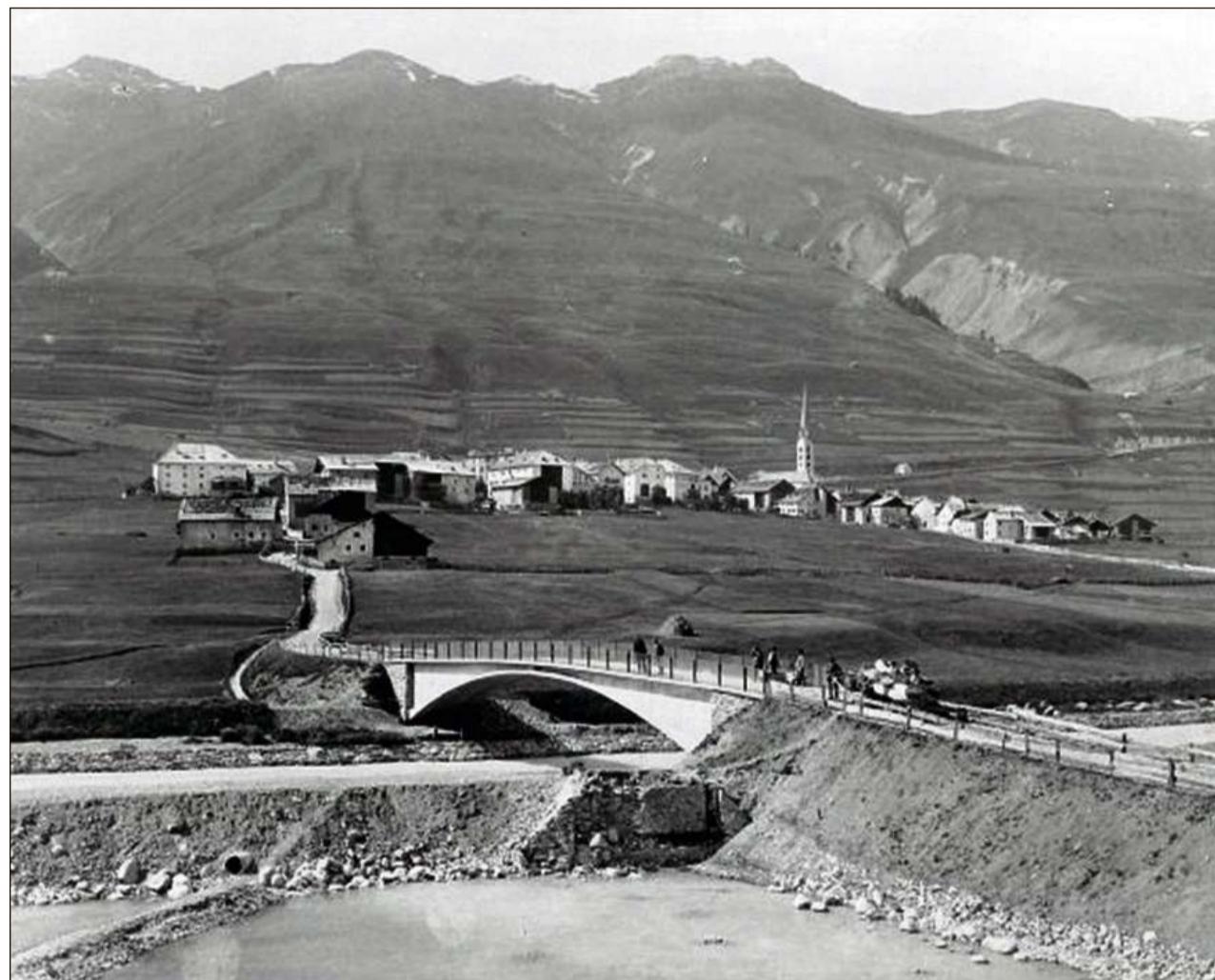
Quest cedesch è naschi dal quità per ils bains da la cultura da construcziun dals davos 150 onns e vul intimar in public pli vast da s'occupar da l'architectura emblidada» en las vals grischunas. El renda attent las instanzas, la glieud ch'ha da far cun construcziuns ed ils patrums da chasas a buns bajets en lur vischnanca. La valur architectonica d'ina chasa, si'impurtanza u si'existenza unica e sia posiziun entaifer il maletg da la localitat èn criteris da seleccziun. Quest cedesch na duai betg mussar a moda glorifiganta tge ch'era ina giada – mabain tge ch'exista anc oz, tge ch'ha qualitad ed è degn da vegnir salvà per l'avegnir.

In inventari che serva er a la Tgira da monum- nents

La Tgira da monuments sa sprova da mantegnair e da tgirar la substanza da construcziun istorica.

A l'entschatta è la tgira da monuments vegnida influenzada fermanain da la romantica dal 19avel tschientaner, ella è sa fatschentada d'antiquitads patriotticas, pia da restanzas archeologicas e da construcziuns publicas e dal stadi: da basel-gias, chastels e chasas burgaisas.

Dapi la Segunda Guerra mundiala è l'idea d'ina tgira da monuments s'estendida e sa midada. Ils cunfins dal temp èn s'avischinads al temp actual ed autres ca-tegorias da monuments èn daventadas impurtantas: ruinas da fortezzas, chasas

Tradizion frunta sin moderna: Punt da l'En a Zuoz, construida l'onn 1901 da Robert Maillart.

FOTO: PD

da purs, edifizis comunals, da traffic e dal turissem, ierts, plazzas e vias per il traffic; dentant er entiras gruppas da bajets, centers da vischnanca e perfin entiras vischnancas ed entiras citads han ins enconuschi sco degnas da vegnir protegidas.

L'uman ch'è lià vi da tradiziuns è bain attatgà a la cultura da construcziun da ses babuns; cun las construcziuns da ses babs u schizunt da ses contemporans ha el dentant apaina ina relaziun, anc pir, el las refusescas savens e pretenda ch'ellas sajan estras u mulestusas. Quest «conflict tranter las generaziuns» pertutga er la gronda part da las construcziuns dal 19avel e 20avel tschientaner. Gist per quest motiv èsi fitg impurtant da far attent a la qualidat da construcziuns pli novas; in avis professiunal a quellas è l'em-prima basa impurtanta per ch'ellas vegnian appreziadas e per consequenza er mantegnidas per las generaziuns futuras.

1830–1980 en survista: La templa regiunala da l'architectura moderna

Igl è generalmain enconuschenet ed è vegnì documentà diversas giadas che l'Engiadina e sias valladas lateralas possedan in'atgna cultura da construcziun istorica e tradiziunala. Las chasas da purs e burgaisas engiadinais n'èn betg mo daven-tadas objects da perscrutaziun e d'amatur, mabain èn adina pusplè er vegnidas abusadas sco models per in'architectura da turissem dubiusa. Las construcziuns dals ultims 150 onns en quella regiun èn sa referidas mo parzialmain ed en moda indirecta a la moda da construir veglia, tradiziunala. Ellas han empruvà d'elavurar influenzas e pretensiuns novas. En il 19avel tschientaner èn sa manifestadas en la regiun surt la suandadas epochas: il classicissem (a partir da ca. 1830), l'istorissem dal temp da la romantica e vers la fin dal tschientaner il stil svizzer (sco varianta «nazionala» dal stil indigen). A l'entschatta dal 20avel tschientaner èn suandadas – gia sco part da la moderna – il jugendstil u stil floreal ed il stil grischun (sco varianta regiunala da l'architectura da la protecziun da la patria), alura il stil nov da construir dal tranterguerras – t.a. cun ses tetgs plats caratteristics – e l'architectura da la conjunctur'auta dal suenterguerra. Gia la moda da construir tradiziunala en l'Engiadina era caracterizada dal fatg ch'ella è stada buna d'elavurar las differentas influenzas da l'exterior

ad in'architectura independenta. La documentazion che vegn preschentada en questa publicaziun duai mussar che las influenzas e pretensiuns multifaras han pudì vegnir transformadas er tranter il 1830 ed il 1980 tar bleras bunas construcziuns en l'Engiadina ed en sias vals lateralas en in'architectura independen-ta, caracterizada dal contourn. In'unitad da furma u dals medios utilisads è dentant strusch da chattar. Il cuntrari, tut las tendenzas e tut ils stils da l'architectura europeica ed internazionala èn vesaivels. Sche questas construcziuns mussan ultra da quai in agen caratter determinà regiunalmain che surpassa il casual, vegn quai bain a derivar dal fatg ch'ellas sa fatschen-tan cun las cundiziuns localas areguard topografia, clima ed istoria e ch'ellas na snegan betg ch'ellas èn dasperas er liadas ad ina tscherta epoca. Tant enavant furnan er las construcziuns da qualidat dal temp modern e fitg modern ina architectura da templa regiunala che duai vegnir resguardada e cultivada.

Sut l'ensaina dal liberalissem e da la burgaisia: Dal stil tradiziunal al classicissem ed istoricissem

En la seconda mesadad dal 19avel tschientaner prendan ils burgais liberals fermamain en lur mauns il manaschi economic e politic dal nov stadi federal. La constituzion federala dal 1848 prevesa il svilup d'in stadi modern, entaifer il qual la libertad da commerzi e da mastergn gioga ina rolla centrala. La collazion cun il sistem industrial da l'economia mun-diala permetta la centralisazion da posta, dazi e munaida e l'unificaziun da mesiras e pais. Er la construcziun da vias e viafiers en tuttas parts dal pajais è d'impurtanza decisiva per l'economia commerziala che s'estenda. Ils burgais liberals surpiglian las novas incumbensas en administraziun, traffic, scolaziun e perscrutaziun. La cretta al progress ed in optimissem ca-racteriseschan quel temp – er en il Grischun. Friedrich Pieth scriva en sia istoria dal Grischun che l'entusiassem per l'industria haja tschiffà ina bona part da la populaziun reservada. Bainstants han resguardà sco dumonda d'onur la participaziun ad ina interpresa industria-ja. Ils economis spargnus e precauts hajan prendi part cun summas considerablas. La fevra d'industria haja attatgà perfin las autoritads dal pajais. En consequenza da quai ha cumenzà ina grond'activitat da

construcziun tant en il sectur privat sco er public: vias, lingias da viafier, chasas da scola, edifizis d'administraziun, manachis da cura, ustarias, fabricas e chasas d'abitar imposantas vegnan erigidas. Ils ideals burgais sviluppads en economia e politica vegnà exprimids er da l'architectura. Kristiana Hartmann scriva en ses concept davart il svilup da l'architectura en il Grischun tranter il 1840 e l'onn 1940 che la Confederaziun svizra haja vuòl avair chapi si'architectura sco archi-tectura cosmopolitica. Cosmopolitic sa-ja stà er il spiert dals umens da stadi grischuns, cosmopolitics ils edifizis classi-cistic construïds tar nus.

Las villas e chasas burgaisas èn perditgas da l'avertadad dals burgais envers novaziuns architectonicas e stilisticas. Ils «Palazzi» a Poschiavo èn in bun exem-pel.

Las chasas da quel temp èn l'expres-sion d'ina tenuta differenta envers la vita. Cuntrari a la modà purila da construir expriman las fatschadas classicisticas cun lur furmas simmetricas ina preferenza per l'urden razional. En cuntrast cun las fatschadas imposantas ed ils locals repre-sentativs en l'intern stattan dentant sa-vens paupras curts e pitschinas stivas (Pa-lazzi).

Il svilup economic na pertutga betg be il traffic e l'industria, mabain er il turis-sem. La bun'aria da muntoagna, il clima medegiant, la cultura da bogns: ils lieus da cura enconuschenets dal Grischun sa sviluppan en quest temp. Nettezza e sa-nadad èn dumondas centralas da las pre-tensiuns burgaisas envers la vita, aua – aria – sulegl eran ils elements da basa da l'igiene e la premissa d'in esser saun. Las chasas d'abitar burgaisas èn sa drizzadas tenor questi principi, da quel temp er pusplè en opposiziun cun la scala da valurs purila.

L'aria e la glisch penetreschan tras fa-nestras pli grondas en las chasas. Las sti-vas èn orientadas tenor il solegl. La cu-schina è alva e clera. Pir vers la fin dal 19avel tschientaner faciliteschan però il provediment d'aua ed ina construcziun da chanalisazions sistematica il tegnair net la chasa burgaisa.

Ils edifizis dal liberalissem cun lur ca-racter cosmopolit s'adattan surprenden-tamain bain als aspects istorics da las lo-calitads. Ils stgaffeschan in midament armonic, bunamain senza cusadira. L'entschatta dal 20avel tschientaner veg-

questa tenuta remplazzada dal «stil patrio-tic svizzer».

Exempels per l'epoca burgaisa ed il cumen-zament da la moderna en l'Engiadina

S-chanf

Ins po observar ch'il traffic pli grond sin las vias dal chantun schlängidas ed il ba-segn da represchentar da quels ch'en turnads bainstants en la patria han gi in'influenza sin l'architectura en tut l'Engiadina.

S-chanf è ina da las perditgas las pli originalas da quest svilup. Il plan da l'onn 1820 mussa dentant che la vischnanca aveva già lezza giada bunamain l'exten-siun actuala. Fin l'entschatta dal 20avel tschientaner è l'aspect dal vitg construi lung la via però sa midà fitg.

Il spectrum da las intervenziuns da construcziun è grond. La chasa Plattner ha mantegni sia furma originala, è den-tant vegnida decorada il 1900 cun in sgraffi geometrici en il stil floreal. La chasa Zappa e l'hotel Scaletta percunter èn vegnids erigids mintgamai a lieu da duas chasas veglias.

En il decurs d'in mez tschientaner è la front purila vers la giassa sa midada en ina lingia decorative da chasas burgaisas. Tetgs da piramida e chantuns accentuads laschan svanir la differenza tranter la fatschada principala e las fatschadas da la vart, quai ch'è il motiv che las chasas han in effect da mintga vart ch'ins las guarda.

Punt da l'En a Zuoz

La correctura da l'En gist avant il 1900 ha rendi necessaria a Zuoz ina punt sur il letg nov dal flum. L'inschigner districtual E. Ganzoni ha dissegna ina punt d'at-schall. Sin recumandaziun dal directur da la Viafier retica Achilles Schucan, oriund da Zuoz, dueva il biro d'inschi-gners Froté e Westermann elavur in project concurrent da betun armà.

Robert Maillart, in impiegà da quella firma, ha dissegna la punt. In profil da chasca chavorgia ch'emplenescha stati-camain l'entir tagl traversal da la punt sa stenda en in arvieto da trais giugadiras sur il letg dal flum. Il material è vegnì utilisà en moda effectiva e perquai economica. La calculaziun da la punt disegnada è stada difficila, cun quai ch'ì n'existivan naginas punts cumparegliablas. Wilhelm Ritter, in spezialist enconuschenet en tut il mund, ha schlià il problem. Che la punt n'è betg vegnida construïda en ina citad, mabain en ina vallada alpina, è stà decisiv per ses success.

La cumprova en il clima criv, ils medis finanzials stgars ed ina strenga collavura-zion cun ils impressaris han intimà Mail-lart da far ina lavour precisa. En ses rap-port a la vischnanca da Zuoz ha Wilhelm Ritter accentuà la prestaziun da pionier dal giuven inschigner.

Fotografias contemporanas mussan co che la punt revoluzionara dal 1901 sa stenda sur l'En e contrastescha cun la cu-lissa dal vitg da Zuoz che n'era strusch sa midà en il decurs dal 19avel tschientaner. La punt, caracterizada da la mancanza da detags ornamentals, dueva daventar in'ovra decisiva per Maillart, il qual è pli tard vegnì enconuschenet en tut il mund, ed insumma per la construcziun da punts en il 20avel tschientaner.

La preschentaziun:

Diego Giovanoli, Robert Obrist, Sil-va Semadeni: *Bauen im Oberengadin, construir en Val Müstair ed Engiadina Bassa, costruire in Val Bregaglia e Valle di Poschiavo 1830–1980*. Turitg 1986.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?iid=1096
www.chatta.ch

La tgira dal patrimoni cultural en il chantun Tessin

■ Questa preschentaziun porscha ina survista da las instituziuns che s'occupan da la vasta e ritga tradiziun cultura dal Tessin. Quellas resguardan per part l'entir intschess svizzer da lingua taliana, pia er las valladas dal Grischun dal Sid. En il center da la preschentaziun stat la cultura immateriale, vul dir las instituziuns che tgiran las tradiziuns, las praticas e la savida ch'è vegnida tradida sur generaziuns e che furma ina part essenziala da l'identitat regiunala.

Lingua e cultura populara

Il Centro di dialettologia e di etnografia a Bellinzona documentescha, perscrutacea e renda accessibla dapi l'onn 1907 la situaziun linguistica ed etnografica da la Svizra taliana. Il Vocabolario dei dialetti della Svizzera italiana s'occupa en spezial da la collezion e da l'analisa dal patrimoni cultural linguistic dal chantun Tessin, dal Moesano, da la Bregaglia e dal Puschlav. Dapi l'onn 2014 è il Centro di dialettologia e di etnografia er responsabel per la collezion, per il mantegniment e per l'intermediaziun dals topomens (numbs dals lieus).

Il Vocabolario dei dialetti della Svizzera italiana reuniescha noziuns da la scienza naturala, da la folclora, da l'ergologia

sco er da l'istorgia profana ed ecclesiastica, analisesccha la cardientesch e las superstiziuns, la meteorologa e medischina populara e rimna legendas e raquints populars, resguardond adina l'aspect uman e social. Per quest motiv po il Vocabolario dei dialetti della Svizzera italiana vegnir considerà sco vaira enciclopedia da la vita agricula ed artisanala ch'illustrescha la lingua, las activitads e l'istorgia, ma oravant tut er l'olma d'ina cuminanza.

Da qua derivi ch'il Centro di dialettologia e di etnografia coordinatescha er las activitads dals indesch museums etnografics chantunals. Quels porschan, tut tenor la stagiuun, differentas activitads e programs multifars. Infurmaziuns detaigliadas datti sin las paginas d'internet da las singulas instituziuns.

Da la situaziun linguistica actuala s'occupa l'Osservatorio linguistico della Svizzera italiana ch'è vegni fundà l'onn 1991 da la regenza dal Chantun Tessin. Ils projects da l'Osservatorio perscrutescan differents aspects da la situaziun dal talian en Svizra, spezialmain en la Svizra taliana. Ils resultats da las retschertgas publiescha l'Osservatorio en sia seria da cudeschs «Il Cannocchiale» u sin sia pagina d'internet.

Archivs

Dals differents archivs dal Tessin è segaramain l'Archivio di Stato a Bellinzona l'instituziun decisiva. El cumpiglia numeros servetschs publics, tranter auter il Servizio archivi locali, fundà l'onn 1990, ch'è responsabel per il mantegniment e per la promozion dals var 600 archivs

En la chapitala Bellinzona han er ina buna part da las instituziuns che tgiran la ierta culturala lur sedia.

FOTOS MAD

communals, patrizians e parochials dal chantun Tessin. Tar las incumbensas principalas da quest servetsch tutgan la relevaziun e l'examinaziun dals archivs locals, las intervenziuns da salvament en cas urgents, la cussegliaziun da las organizaziuns localas concernent la conservaziun e l'administraziun da documents sco er l'inventarisaziun e l'ordinaziun. A la sedia da l'Archiv chantunal sa chatta er la redacziun da la retscha Materiali e documenti ticinesi che s'occupa da l'ediziun critica da tut ils documents dals districts Leventina, Riviera e Blenio dal 12avel fin il 14avel tschiantaner. Tar ils documents da l'archiv tutgan er fotografias ch'èn tras lur grond dumber e tras lur valur documentara da grond'impurtanza. Per intermediair e per render accessibel als utilisaders il patrimoni cultural fotografic procura l'archiv chantunal – en collauraziun cun il Laboratorio di cultura visiva da la Scola universitara profesionala da la Svizra taliana – per la digitalisaziun e per la cataloghisaziun da l'inventari.

Sin plau local sto vegnir menziunà l'Archivio audiovisivo di Capriasca e Val Colla che s'engascha – cun agid d'ina registrazion per gronda part sistematica da fotografias privatas e da perditgas oralas da la regiun, surtut da natira istorica ed etnografica – per la revalitaziun dal patrimoni cultural immaterial. Er l'Archivio della Memoria di Arogno che vegn tgira da la vischianca dad Arogno è in instrument per mantegnair las caracteristicas istoricas, economicas e socialas da la regiun. El collezioni scha perditgas oralas, fotografias e documents.

Da menziunar è er l'Associazione archivi riuniti delle donne Ticino cun sedia a Massagno che s'occupa dapi l'onn 2001 da la collezion, da la conservaziun, da la cataloghisaziun e da la transmissiun da texts, da diaries e d'ulteriuras materialias

che servan a la documentaziun d'exprientschas, da savida e da la vita da las dunnas ch'han operà e/u vivì en Svizra.

Tegnair en salv e dar access als bains culturals acustics da la Svizra fa la Fonoteca naziunala a Lugano. Quest'instituziun è vegnida fundada l'onn 1987 sco fundaziun da dretg privat ed appartegna oz a la Biblioteca naziunala svizra. Ella collezioni scha e documentescha portatuns ch'han ina relaziun cun l'istoria e cun la cultura da la Svizra. Da quai fan part tant documents musicals sco er documents discurrids. La Fonoteca documentescha er registrazions dals secturs musica classica, rock, jazz, musica populara, cudeschs auditivs, raquints, theaters, intervistas e.u.v.

Artisanadi, musica e teater

La federaziun Gruppo di lavoro artigiano del Ticino è vegnida creada l'onn 2000. Ella aveva la finamira da rinforzar la responsabladad da las differentas uniuns artisanalas per lur sectur, en spezial a reguard la promozion e l'intermediaziun d'infurmaziuns tenor la Lescha chantunala davart il masterg dal 1986. Ella vuleva er motivar ses commembers d'obsevar la Convenziun davart la marca «Artisanadi dal Tessin» dal 1991. Il 2017 è la federaziun vegnida transformada en ina nova organaziun, l'Associazione ticinese artigiani artisti, ch'ha ultra da las finamirs menziunadas er l'intent da promover cun novas ideas e novs concepts l'artisanadi tessinalis per sviluppar la qualität e quantitat da l'activitat artisanala en il chantun.

La Federazione Cantonale del Costume Ticinese è vegnida fundada l'onn 1937. Ella examinescha e conserva costums, sauts populars e musica populara sco er isanzas e tradiziuns dal chantun Tessin. Actualmain fan 19 gruppas part da la federaziun, sco per exempl l'Asso-

ciazione Costumi Vallemaggia, il Gruppo Canzoni e Costumi Ticinesi, ils Canternerini di Lugano, il Gruppo Costumi Chironichesi, il Gruppo Costumi della Pro Valle di Muggio ubain il Gruppo Costumi Valcolla Lugano.

Er en el sectur musical emprovan ins da dar en il Tessin dapi intgins decennis vastamain e sistematicamain nova vita al patrimoni cultural tradiziunal. L'onn 1983 è vegnida creada la grappa da musica populara Vox Blenii. Questa grappa recorra a l'exprientscha ed a las cumpetenzas da las abitantas e dals abitant pli vegls e rimna uschia las chanzuns e las tradiziuns musicalas oralas da las vals dal nord. Il stil da Vox Blenii permetta d'improvizar, resta dentant tuttina fermamain engragischà en la cultura populara tessinaisa. L'octobre 1988 ha Vox Blenii organisa ina festa da musica populara ch'ha durà trais dis.

Il duo Vent negru fa reviver dapi l'onn 1991 il chant e la musica oravant tut da la Val Onsernone, surpassa dentant er ils cunfins fin en la Lombardia, en il Piemunt u en la Provence. In'ulteriura un un che gida a perscrutar ed a mantegnair il repertori tradiziunal èn ils Tre Tèr. Questa gruppazion reuniescha musicists da la Val Onsernone, dal Centovalli e da la Val Mesolcina. In'attenziun speciala merita il Fondo Roberto Leydi che vegn tegnì en salv en il Centro di dialettologia e di etnografia a Bellinzona. I sa tracta d'ina donaziun impurtanta che cumpligia ina ritga collezioni sistematica da material davart la musica e la cultura populara. Il fond è resultà da las numerosas retschertgas da Roberto Leydi (1928–2003) ed a basa da ses inscunters cun musicists, mastergnants sco er cun differents infurmants. Er la vasta experientscha da Leydi sco docent a l'universitat, ses engaschement intensiv durant passa 50 onns e diversas relaziuns personalas han possibilità questa collezioni d'instruments da musica, da plattas da grammofon, da registrazions sin bindel magnetic, da partituras, da cudeschs, da periodicas e da dissertaziuns davart temas musicals ed etnologics.

La purschida musicala vegn cumpletta considerablamain dals numerus chorus e da las numerosas gruppas da musica cun lur vasts repertoris. Differentas sezioni da la Pro Ticino han per exempl agens chorus e la finamira da derasar il chant choral en talian u en dialect sco er da far reviver la tradiziun da las chanzuns popularas tessinaisas u talianas.

En connex cun ils arts teatrali ston ins menziunar las stentas en il sectur dal teater dialectal: Dapi l'onn 1999 s'engascha il Teatro Popolare della Svizzera italiana per mantegnair il teater popular ed en spezial er la tradiziun dal teater dialectal.

En il Tessin datti numerosas gruppas da teater d'amaturs ch'en s'unidas en la Federazione Filodrammatiche della Svizzera italiana e che promovan represchentaziuns en dialect.

Tradiziuns ed usits

A chaschun da l'elavuraziun da la glista da las tradiziuns vivas en Svizra l'onn 2011 ha il chantun Tessin proponi a la grappa da lavur da l'Uffizi federal da cultura 17 tradiziuns. Ultra da las tradiziuns ch'en vegnidias inscrittas sin la glista (cf. la preschentaziun separada en La Quotidiana dals 14 da decembre 2018) tutgavan la tiers la «cacciata di gennaio» a Chironico, il tschaiver da Brissago, la festa dal beà Manfredo a Riva San Vitale, ils rituals da l'emna sontg a Faido, l'ingiant d'ovs a Vaglio, la processiun da Gannariente en la Val Bavona, la festa da San Rocco a Gribbio, la festa d'ivas en il Mendrisiotto, l'explozaziun e l'elavuraziun da granit en il district Riviera e la producziun da la «farina bona» en la Val Onsernone.

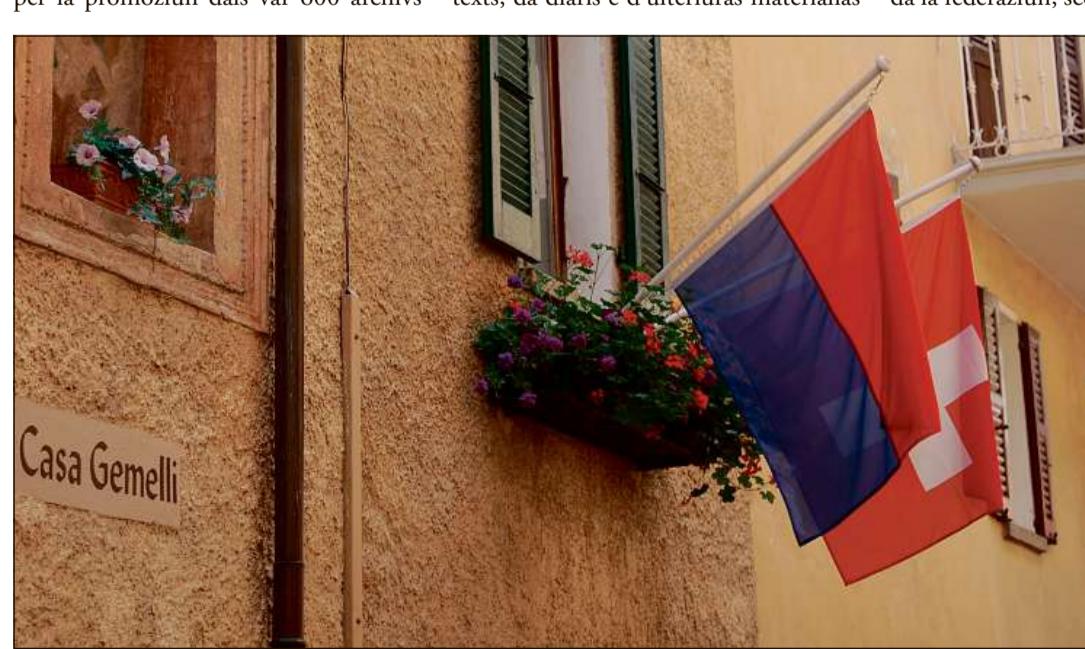
Questas ed ulteriuras isanzas tessinaisas han ins er includi en in inventari transcuinal per la promozion da las divers manifestaziuns culturales tradiziunals en il territori alpin che cuntegna totalmain 29 descriptziuns. Quest inventari online, ch'è vegni inizià l'onn 2008 da la regiun Lombardia en collauraziun cun ils partenaris naziunals ed internazionalis dal project E.CH.I. (Etnografie italo-svizzer per la valorizzazione del patrimonio immateriale), renda accessibl ed enconuschen il patrimoni cultural immaterial da la Lombardia, dal Piemunt, da la Val d'Aosta, dal chantun Tessin, da la Val Poschiavo, dal Trentino e dal Tirol dal Sid. Ils resultats dal project vegnan actualisads cuntinuadament da las vischiancas e dals purtaders da las tradiziuns e stattan a disposiziun sin la suandanta pagina d'internet: www.intangiblesearch.eu

Il maletg che quellas 29 endataziuns sin «intangiblesearch» intermedieschan è represchentati per il chantun Tessin tant per quai che reguarda l'aspect tipologic sco er concernent la cumponenta regiunala. Las endataziuns curvan tut ils districts tessinais.

Ulteriuras instituziuns e portal da survista

Sper la purschidas, las instituziuns ed ils portals preschentads qua en detagl – che s'occupan surtut dal patrimoni cultural immaterial – enconuscha il Tessin er ina ritga paletta d'organaziuns che sa dedigteschan a las ulteriuras spartas da la cultura: las bibliotecas chantunals a Bellinzona, Locarno, Lugano e Mendrisio, il Museo cantonale d'Arte a Lugano e la Pinacoteca cantonale Giovanni Züst a Rancate, l'Uffizi dals bains culturals al qual appartegna er il servetsch archeologic ed autre pli. Menziun speziala merita la finala l'Università della Svizzera italiana a Lugano ch'è medemamain activa sin divers champs culturals.

Ulteriuras infurmaziuns davart la cultura tradiziunala tessinaisa – ma er davart la vita culturala actuala, moderna ed entretschada lunsch sur ils cunfins chantunals – chattan ins sin la pagina d'internet da l'Osservatorio culturale della Svizzera italiana». Quella descriva detagliada main bibliotecas, museums, theaters, festivals ed uniuns da tut gener (d'uniuns archeologicas a gruppas folcloristicas fin ad uniuns da mastergnanza, a chorus ed a gruppas da teater d'amaturs) e dat ina survista da las activitads ed occurrentas culturalas en l'entir chantun.

Dal patrimoni cultural fa er part la tgira da la lingua taliana en il Tessin ed en l'entira Svizra.

La preschentaziun:
Dossier «Patrimoni cultural chantun Tessin».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=4510
www.chatta.ch

Engiadina Bassa e Val Müstair

Purtrets dals museums ed archivs culturals dal Grischun

■ Questa preschentaziun fa il gir tras ils locals d'exposiziun da l'Engiadina Bassa – da Zernez fin en la vischnanca da Val-sot ed a Samignun – e da la Val Müstair. Las infurmaziuns derivan dal portal www.museums-grischuns.ch.

Center dal Parc naziunal a Zernez

Il Center dal Parc naziunal a Zernez infurmesta en moda interactiva davart la fauna e flora dal Parc naziunal svizzer sco er davart sia filosofia e si'istorgia. Il cubus da l'architect Valerio Olgati ha avert sias portas l'onn 2008 e permetta da s'avischinat a la natura en moda divertenta tras moduls, sco per exemplu ina maschina che preschenta las muntognas da la regiun. Il Center dal Parc naziunal na sa chapescha pia betg sco in museum da la natura classic cun in grond dumber da preparats, mabain sco in center da furmaziun orientà a l'aventura che represchenta il territori selvadi il pli grond da las Alps. L'exposiziun permanenta da 800 meters quadrat vegn cumplettada mintga stagjuni cun in'exposiziun temporara.

Mulin alpin da Ftan

A Ftan èn sa mantegnids ultiems dus mulins originals da graun dal territori autalpin che funcziunau a forza idraulica. Il mulin pli vegnè vegnì constrùi avant l'onn 1600, il segund l'onn 1832. Ils craps da moler dus mulins vegnan mess en movimenti tras las paluttas, las rodas da lain e las imposantas rodas da lain dentadas. Il mulin che vegn du-

và anc oz a Ftan documentescha l'istoria da la stentusa cultivaziun dals ers e da l'elavuraziun dal graun en l'Engiadina

autalpina. En il museum vegnan er preschentadas iseglia istorica ed in'exposiziun davart las famiglias dals muliners da Ftan.

Museum d'Engiadina Bassa

Il Museum d'Engiadina Bassa a Scuol mussa detagliadament co ch'ins viveva là avant l'industrialisazion. In accent spezial vegn dà a la cultivaziun dals ers ch'incluvedea fin suenter la Segunda Guerra mundiala anc abundant in terz da tut las surfatschas agriculas cultivadas da l'Engiadina Bassa. Il museum en la Chà gronda preschenta la cultura istorica da la vita e las anteriuuras fumas da cultivaziun cun agid da process da lavur e permetta uschia da chapir il mintga di da pli baud.

La Chà gronda cun sia lautga da trais plauns deriva essenzialmain dals onns 1702 fin 1704. L'anteriura chasa patriziana poseda tranter auter trais grondas stivas ch'èn vegnididas construidas en differentas epochas, ils locals èn munids cun antiquitads. En la part economica da la chasa vegni mussà co ch'il muvel vegniva provedi e co che la racolta vegniva tegnida en salv durant l'enviern. Ils objects da parada da la biblioteca dal museum èn las Biblas rumantschas da l'onn 1679.

Fundaziun Nairs Scuol

La Fundaziun Nairs realisescha exposiziuns davart l'art contemporan nazional ed internaziunal e possibilitescha ad artistas ed artistas in segiun da lavur che stat en il rom d'in program «Artists in Residence». A Nairs lavuran ed abitan a medem temp fin a diesch artistas ed artistas. En sia funcziun sco center cultural per la lavur culturala regionala tematischescha la fundaziun Nairs ultra da quai l'identitat da l'Engiadina e la vita culturala da la Rumantschia.

La collaziun da chaussas regionalas cun chaussas internaziunalas reflectescha già la sedia da la fundaziun Nairs: Dal stabiliment da cura istoric ch'è vegnì constrùi a partir da l'onn 1864 occupa la fundaziun l'anteriura chasa per far bogns da l'onn 1913. Ensemble cun l'anteriur hotel Scuol Palace ed ensemble cun la bavetta è la chasa per far bogns ina perdita impurtanta da l'istoria dal turissem da l'Engiadina Bassa.

Center dal Parc naziunal a Zernez, Museum d'Engiadina Bassa a Scuol (sisum a dretga), Stamperia Strada (giudim a sanestra), Claustra da Müstair.

FOTO: MUSEUMS-GRISCHUNS.CH

Museum Schmelzra S-charl

Il Museum Schmelzra documentescha l'istoria da las minieras da la Val S-charl ch'è 300 onns veglia. La Val S-charl è ina val periferica che fa oz part dal Parc naziunal svizzer. Sin dus plauns preschenta il museum numerus exponats da l'istoria da las minieras. Purschidas vegnan er visitas guidadas tras ils tunnels medievales da las minieras ch'han ina lunghezza da 13 kilometers.

En il medem museum ha la fundaziun dal Parc naziunal svizzer installà in'exposiziun davart l'urs. Il center da la part istorica da l'exposiziun furma l'urs ch'è vegnì sajetà l'onn 1904 en la Val S-charl; la part contemporana da l'exposiziun infurmesta davart la moda da viver e davart la derasaziun da l'urs brin. En proxima vischianza vegn l'exposiziun cumplettada cun ina senda d'aventura davart l'urs che cuntegna stazioni d'infurmaziun interactivas.

Oz corrispunda la Val S-charl per gronda part al maletg ideal d'ina val alpina naturala. La part inferiura da la val a sanestra tutga er tar il Parc naziunal svizzer. Fin il 1920 era il vitg da S-charl abità durante tut l'onn, il 19avel tschientaner devi schizunt inscola. Essenziala è stada l'anteriura industria da minieras. Il maletg ideal d'in guauda da schembers preschenta oz il God Tamangur, il guauda da schembers serrà il pli aut da l'Europa.

Museum da Sent

Il Museum da Sent mussa la cultura d'abitare tradizionale en ina chasa engiadinaisa. Il mobigliar na vegn betg mo conservà per il museum, na, la chasa è er abitada. L'aktivitat da collezioni da blers onns da la famiglia Rüedlinger ha permess da crear il museum cun la finamira d'endrizzar ina chasa engiadinaisa a moda uschè originala sco pussaivel.

L'edifizi ha la structura tipica d'ina chasa engiadinaisa: L'entrada en furma d'ina halla (il «sulèr» u «piertan») serva per arrivar en el clavà. En connex cun ina renovaziun l'onn 1858, ha la chasa survegni in balcon tort en stiva ed in'uschenumanda culmaina da Sent. Questa furma da culmaina barocca ch'è vegnida introducida oriundamente da mestergnats dal Tirol e ch'è frequenta a Sent s'integrescha sco il reliev d'in clutger cun tett en furma da tschagula tranter las alas dal tett.

Parkin Not Vital Sent

L'artist Not Vital (*1948) tira a niz a Sent in pitschen curtain istoric sco parc per art. Las sculpturas ed ils edifizis da l'artist na s'accordan betg be cun il paesagi varià dal curtain, mabain sclereschan er aspects da l'istoria e da l'estetica.

Il parc era stà concepì a l'entschatta dal 20avel tschientaner da l'architect Nicolaus Hartmann (1838–1903) sco iert per ina chasa che n'è però mai vegnida construenda. Suenter in'istoria plain movimenti e mida-das ha Not Vital surpiglià il terren ch'era creschi en. En l'implant cun batschigl da nudar istoric na sa laschan las ovras d'art betg be contemplar, ma er experimentar vi da l'agen corp: Uschia maina per exemplu ina punt da chaus d'asen sur in aual vi u ina stgalda da vaider da Murano tar ina chasa che para dad esser da gletsch.

Museum Alberto Giacometti Sent

En il Museum Alberto Giacometti a Sent pon ins contemplar ina collezioni quasi complete da l'ovra grafica da stampa dad Alberto Giacometti (1901–1966). L'exposiziun da las ovras cun litografias e squitschs d'arom cumpiglia circa 100 exponats ed è bain unica en l'entir mund. En la Pensiun Aldier, la chasa dal museum, vegnan musadas er lavurs da Diego Giacometti (1902–1985) e fotografias da l'editor ed artist Ernst Scheidegger, il fundatur da la chasa editura «Scheidegger & Spiess» ch'enconuscha fitg bain la famiglia Giacometti. Il num da l'hotel sa cumpona dals emprims bustabs dals prenumbs dals trois artists.

Il pèr d'hoteliers Suzanne e Carlos Gross ha fundà il museum ch'è vegnì avert il 2013.

La collezioni exposta en il tschaler ad ar-
vieut istoric ed en ulteriuress localitads da l'hotel deriva da lur possess privat.

Museum local da Vnà

Il pitschen e simpatic museum local reflec-tescha il passà ed il preschent dal vitg da Vnà. Mussads vegnan objects da diever istorics da l'agricultura e d'ulteriurs ma-stergris ch'eran domiciliads ina giada a Vnà. Documents dal temp regordan ultra da quai a poets, picturs e cumponists dal vitg. La collezioni cumpiglia bunamain 400 ex-ponats.

Il museum vegn cumplettà cun in voca-bulari transibel: Il «dicziunari rumantsch» permetta da cumpareglier expressiuns en las linguas rumantsch, talian, tudesch ed english. Las tavlas respectivas èn francadas vi da las chasas da l'entir vitg.

Archiv cultural Engiadina Bassa a Strada

L'Archiv cultural Engiadina Bassa a Strada collezioni escha, archivescha e dat access a tut ils documents istorics ch'han ina relaziun cun l'Engiadina Bassa. Ils documents tanschan dal temp preschent enavos fin il 14avel tschientaner. Il fundus cumpiglia las spartas art, architecture, archeologia, istoria, fotografia, litteratura, musica e scienzas naturalas.

sco scriptur. Si'ovra la pli enconuschenta, «Feurige Kohlen» (1902), è vegnida translatada er en polac ed en english.

Museum Chasa jaura a Valchava

La Chasa jaura a Valchava è il museum is-toric da vallada da la Val Müstair. L'exposiziun da la cultura da viver e d'abitare tradi-zionala vegn cundida regularmain cun art e cun lavur culturala contemporana e surre-giunala.

En l'anteriura chasa purila – che date-scha en ses vestgi actual dal 18avel tschientaner tempriv – sa chatta tranter auter ina ferra istorica, ina chascharia d'alp ed ina cuschina.

Las exposiziuns alterantas confere-schan a la Chasa jaura a medem temp la funcziun d'in center modern d'art e da cultura. Ils artists engiadinais Jacques Guidon e Guido Baselgia èn vegnids ospitads en la Chasa jaura gis uschia sco la fotografia da Turitg ed artista da video Annelies Štrba u la pictura americana Max Cole. Prelec-zions, teaters e referats complettateschan il program d'occurrenzas.

Museum Stelvio-Umbrial 14/18 Sta. Maria

Il Museum Stelvio-Umbrial 14/18 documen-testa l'istoria da l'Emprima Guerra mundiala en la regiun da muntogna dal Pass dal Stelvio e da l'Umbrial. La Svizra n'era bain betg participada activamain a la guerra, ma durant l'occupaziun dal cunfin han ins fabrigà numeros edificis. En pli han millis schuldads swizzers fatg lur ser-vetsch militar en la regiun da cunfin cun l'Italia e l'Austria.

Il museum situà a Sta. Maria en Val Müstair preschenta las perditgas da quest temp ed il context istoric. Tranter auter vegnà mussads panoramas a format grond dal temp da la guerra mundiala. Ils edificis militars vegnan preschentadas a maun da reliëves e models ed er ils pseudonims dals edificis vegnà declarads. L'archiv dal museum posseda en pli copias ed originals da documents istorics da guerra da la Svizra, l'Austria e l'Italia.

Ultra da quai pon ins sa metter sin ils fastizs da l'istoria da la guerra mundiala sin differentas vias tematicas che mainan tar anteriuress basas e posts dals pass.

Museum da la claustra da Müstair

Il museum da la claustra preschenta en ina moda cumplessiva l'istoria da la claustra benedictina Son Jon a Müstair. Dapi l'onn 1983 fa questa claustra part dal Patrimoni mondial da l'UNESCO. En il museum vegn intermediada l'istoria d'art, da cultura e d'architectura gis tuttina sco il mingadi benedictin e la spiritualità da la claustra.

Il museum sa chatta en la tur da Planta, la tur d'abitare e da refugi la pli veglia ch'è anc sa mantegnida en las Alps. Ella è vegnida construenda il 10avel tschientaner. Ils objects exponids documenteschan la vita en claustra durant dudesch tschientaners. Exponidas èn tranter auter spundas dal chor en marmel, ina simpla Nossadunna cun Bambin dal 13avel tschientaner u in'orgia da mäisa dal 17avel tschientaner.

Il museum na dat betg mo in'invista da la tur da Planta davant dal claustrigl, mabain maina er tras l'imposant tschaler ed en ils trais plauns sura fin en la remartgabla stanza pitschnina, l'uschenumà «Hohenbalkenzimmer». Vitiers vegn in'exposiziun didactica cun objects da l'istoria da 1200 onns da la claustra. L'istoria d'art e da cultura pon ins pia suendar sur quasi tut las epochas fin enavos en il temp carolingic.

La preschentaziun:

Dossier «Museums da l'Engiadina Bassa e da la Val Müstair».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4511
www.chatta.ch

Engiadin’Ota: Purtrets dals museums ed archivs culturals

■ Il portal www.museums-grischuns.ch è vegnì lantschà il 2013 da l’Uffizi da cultura ensem en las radund 90 instituziuns purtretadas. La preschentaziun dad oz cumpiglia las descripcions dals museums situads en l’Engiadin’Ota tranter Zuoz e Malögia.

Caferama Zuoz

Dal fav da café fin al café pront per baiver: Il Caferama a Zuoz na documentescha betg be l’istoria dal café a maun d’objets istorics, mabain porscha er invitats direcetas en la preparaziun dal café. Il museum appartegna a la firma Badilatti, la brastularia situada il pli aut en tut l’Europa, la quala vegn actualmain manada da la terza generaziun. I vegnan purschidas degustaziuns da las maschaidas da café da la chasa brassadas frestgamain sco er visitas guidadas da l’interresa.

Il museum è vegnì fundà l’onn 1996 cun la mira da preschentar al public l’istoria e las manieras da preparar il café. Mulins da café, maschinas da brassar, veschella da baiver antica: la collecciu dal Caferama documentescha vastamain il tema café, l’intermediaziun vegn fatga cun text e video. Il Caferama na preschenta betg mo las 80 differentas sorts de plantas

da café u ils differenters process d’elavaziun, ma mussa er co ch’l café è arri-và en Engiadina.

Museum Chesa Planta Samedan

Quant nobel ch’ins ha vivì durant il 18avel e 19avel tschientaner en Engiadina mussa la Chesa Planta a Samedan sco unitad d’edifizi ed equipament creschi istoricamain.

La chasa patriziana dal temp baroc n’è betg be la pli gronda chasa privata en Engiadina, mabain en sias localitads vegn fatta perceptible la cultura d’abitar da pli bauud en ina maniera istoricamain autentica. A medem temp serva l’anteriura sedia da la schlattia dals Salis-Samedan sco center per la lingua e cultura rumantscha. I vegn mantegnida ina gronda biblioteca e purschì curs da lingua.

La largia chasa dubla, donnegiada per sbagli tras ina bumba durant la Segunda Guerra mundiala e renovada da l’architect da Basilea Max Alioth (1883–1968), dat er albiert a l’Archiv Culturel da l’Engiadin’Ota Samedan.

La Chesa Planta mussa ina situaziun d’abitar istorica completa d’ina famiglia nobla. Objects particulars èn per exemplu ina stiva da parada, ina pigna en furma da tur e maletgis sin tavlegia. Tut ils objects da diever mussads vegnan effectivamain duvrads da las famiglias possessuras de Salis e de Planta. La biblioteca rumantscha cumpiglia tranter auter il relasch dal scriputur Peider Lansel (1863–1943).

Archiv cultural d’Engiadin’Ota

Samedan

Dal salvament da bains culturals cunter la decadenza e la destrucziun fin a l’intermediaziun da la multifariadat culturala da l’Engiadin’Ota e da las valladas limitrofas: l’Archiv cultural d’Engiadin’Ota manteigna colleccziuns e relaschs che sa chattassan uschiglio probablamente anc adina sin in u l’auter surchombras u n’existissan gnanc pli senza l’iniziativa dals fundaturs da l’archiv.

L’archiv drizzà en sco museum è daven-tà l’onn 1988 in post da colleciun, d’inventarisaziun, da documentaziun, d’intermediaziun e d’infurmaziun da grond’impurtanza. La Fundaziun de Planta-Samedan ha mess a disposiziun a l’Archiv cultural Engiadin’Ota las stanzas en la chasa patriziana representativa.

Ils effectivs cumpigliani colleccziuns d’istoria naturala, quasi tuti ils geners da la cultura e documents or da l’istoria dal turissem. Fotografias, plans architectonicis, cartas postalas, dissegns, ina collecciu da splerins u sboz da decoraziun: ils differentis effectivs da collecciu laschan presu-

Museum Chesa Planta Samedan, Museum alpin Puntraschigna (sisum a dretga), Museum engiadinalais San Murezzan (giudim a sanestra), Chasa da Nietzsche Segl-Maria.

FOTO MUSEUMS-GRISCHUNS.CH

mar ina stanza miraculosa u in cabinet da raritads. La lavour intensiva da perscrutaziun e d’inventarisaziun ha però fatg or da l’archiv cultural in post scientific ch’è avert a tut ils interessads.

La Tuor Samedan

Chaussas contemporanas en ina tur da guardia medievala: a basa d’in’exposiziun permanenta davart l’identitat culturala da l’Engiadina preschenta La Tuor a Samedan exposiziuns temporaras che s’occupan da la creativitat regionala sin ils securis da l’architectura, da la masterganza e dal design. La Tuor tematischescha questa creativitat er en il context dal spazi public e da ses svilup.

La tur che deriva dal 13avel tschientaner ha servì en il passà sco lieu da dretgira, praschun e sco archiv. La Tuor culturalescha vinavant la tradizion d’archiv a maniera innovativa e s’enclegia plitost sco plattafurma che sco museum. I vegn atgnamain desistì d’ina collecciu d’objets reala, ils bains culturals èn per gronda part digitals e sa laschan utilisar qua tras a moda interactiva. Uschia pon ins per exemplu svutrar en ils gieus olimpics en Engiadina dals onns 1928 e 1948 u en la construcziun dal tunnel da viafier tras l’Alva.

Medemamain è avant maun in archiv da purtrets interactiv che sa lascha utilisar libramain e che tracta l’istoria da l’Engiadina e da las valladas dal Grischun meridional. Er films, paraulas e musica han chattà en la tur in dachasa accessibel als visitaders.

Museum Alpin Puntraschigna

En il Museum alpin, ina chasa engiadinalais dal cumenzament dal 18avel tschientaner, ha il mund alpin grischun chattà in lieu d’exposiziun cun in vast spectrum: la fauna, la flora e la geologia da las muntognas grischunas vegnan preschentadas qua sper la cultura alpina, l’alpinissem ed il turissem.

Il museum è vegnì fundà sin iniziativa da la societat da las guidas da muntogna da Puntraschigna. In punct central è perquai er l’intermediaziun da l’istoria da l’alpinissem. I vegan mussads models ed equipaments da chamonas dal Club Alpin Svizzer (CAS) ed il museum posseda er ina biblioteca CAS.

Sin il sectur da l’istoria naturala mussa il Museum alpin colleccziuns da minerals e d’utschels (cun in archiv da las vuschs dals utschels). Singuls aspects dal spazi da viver alpin vegnan tematisads en exposiziuns spezialas che midan mintg’onn.

Museum Segantini San Murezzan

Co vivev’ins en Engiadina avant il cumenzament dal svilup turistic? Resposta a questa dumonda dat il Museum engiadinalais cun passa 4500 exponats che furman

in’unitad da la cultura d’abitar alpina ensem cun la chasa dal museum. L’accent da la collecciu che cumpiglia entiras stivas da schema, giascha sin la cultura d’abitar dal 16avel fin il 19avel tschientaner. Il museum metta a disposiziun guidas multimedialas en pliras linguas ed organisescha exposiziuns spezialas.

Iniziant dal Museum engiadinalais è stà Riet Campell (1866–1951), in perscrutader da la patria e bierer da Susch. La chasa è vegnida construida l’onn 1906 tenor plans da Nikolaus Hartmann (1880–1956), e quai directamain sco museum. Il motiv principal ha furnà la reflexiun davart la cultura d’abitar tradizionala en Engiadina. Il stil indigen correspondent è vegnì realisà da Nikolaus Hartmann er tar il Museum Segantini a San Murezzan e tar las stazioni Alp Grüm ed Ospizio Bernina da la lingua da viafier dal Bernina.

Biblioteca da documentaziun

San Murezzan

En la Biblioteca da documentaziun San Murezzan pon ins reconstruir il svilup da San Murezzan da l’anteriura vischnanca purila a la destinaziun da turissem moderna. Ils effectivs cumpigliant tut ils aspects da l’istoria da la vischnanca; ultra da lexicons e litteratura davart San Murezzan stantan er a disposiziun prospects, gasettas e revistas, maletgis, films e placats.

Duas giadas l’onn organisescha la Biblioteca da documentaziun San Murezzan en la Design Gallery da la chasa da parcar Serletta in’exposiziun da placats istorics e da fotografias en vaidrinas illuminadas da davos. Sco object particular è er da considerar l’edifizi en il qual la Biblioteca da documentaziun San Murezzan è da chasa. I sa tracta numnadament da la chasa da scola veglia, fabrigada l’onn 1886 da Nicolaus Hartmann sen. (1838–1903). Il stil architectonic da la chasa da scola veglia na sumeglia tuttavia betg mo casualmain quel da blers ulteriuri edifizis dal conturn: Suenter ch’el era sa domicilià il 1872 a San Murezzan ha l’architect Nicolaus Hartmann concepi per exemplu l’hotel Victoria ed il Du Lac sco er la baselgia franzosa e la baselgia catolica. Ses figl – ch’aveva num tuttina – ha cintinuà da construir en l’uschenumà stil indigen grischun.

Museum Segantini San Murezzan

Giovanni Segantini (1858–1899) ha influenzà considerabilmente l’estetica artistica da las muntognas tras sia pictura simbolistica e divisiunistica. En il Museum Segantini a San Murezzan èn expositas las ovras las pli impurtantas da l’artist. Il museum è vegnì avert l’onn 1908 e cumpiglia la pli impurtanta collecciu d’ovras da Segantini sin il mund. L’edifizi reflectescha er formalmain l’operar da Segantini: l’edifizi cun rotunda, planisà da Nicolaus Hartmann (1880–1956), è

Chasa da Nietzsche Segl-Maria

L’ovra e l’effect dal filosof Friedrich Nietzsche (1844–1900) sco er sias relaziuns cun l’Engiadina vegnan perscrutads, documentads e discutads dapi l’onn 1960 en la Chasa da Nietzsche. En las localitads d’exposiziun vegnan mussads documents originals ed objects da Friedrich Nietzsche ch’ha vivi en questa chasa durant set stads.

En l’exposiziun permanenta vegnan er mussads ils raports tranter auters scriptors, artists e sciensiads cun Nietzsche e cun Segl (Hermann Hesse, Thomas Mann, Robert Musil, Theodor Adorno, Paul Celan e.a.). Exposiziuns spezialas possibiliteschan in dialog tranter l’art contemporan e la vita e l’ovra da Friedrich Nietzsche.

En la Chasa Nietzsche sa chattan ultra da quai duas bibliotecas da perscrutaders da Nietzsche. Ina cintinuaziun chatta l’istoria da la recepciu en colloquis ch’han lieu mintg’onn sco er tras segiurns da la luvr da sciensiads e da personas da la vita culturala. La chasa n’è oramai betg be in’stituziun museala.

Museum Andrea Robbi Segl-Maria

La scuverta d’in artist emblidà: il Museum Andrea Robbi a Segl-Maria è l’única instituziun che mussa ovras dad Andrea Robbi. Er sche numerus da questas ovras n’èn betg datadas u incumpletas, ves’ins tuttina lur auta qualitat.

En sia giuventetgna valeva Andrea Robbi (1864–1945) sco pictur artist talentà, el ha studeggià a las academias d’art a Minca, Dresden e Paris, ma davent da l’onn 1898 ha el andetgamin chàla da picturar. Ins na sa betg precis pertge che Andrea Robbi ha smess da picturar l’onn 1898. Eventuals motifs pudessan esser stads la mort dals geniturs sco er il sentiment che sia lavour e sia persona vegnivan refusads.

Pir decennis suenter la mort dad Andrea Robbi ha l’artist engiadinalais Giuliano Pedretti (1924–2012) puspli scuvert sias ovras. Dapi l’onn 1994 èn quelas accessiblas al public en il Museum Andrea Robbi a Segl-Maria. Il museum, domicilià en la Chesa Fonio istorica, metta er en relaziun ils purtrets en ieli, ils dissegns ed ils aquarels dad Andrea Robbi cun l’art contemporan: en duas exposiziuns ad onn interpreteschan artists envidads danovamain ils aspects da las ovras dad Andrea Robbi.

Atelier Segantini Malögia

L’ovra artistica da Giovanni Segantini (1858–1899) furma ina part integrala da l’aspect collectiv da las muntognas e vegn preschentada vastamain dal Museum Segantini a San Murezzan. L’Atelier Segantini a Malögia percuter tematischescha l’artist Giovanni Segantini a maniera persuinala.

Quest’avischinazion persunala vegn possibiliteda dals descendants da Segantini ch’han drizzà en in lieu commemorativ en l’atelier che serviva a Giovanni Segantini sco biblioteca. I vegnan mussads objects dal possess privat da Giovanni Segantini sco er da ses figl Gottardo Segantini (1882–1974).

Tut

Tut tenor l’exposiziun mussa l’Atelier Segantini objecti persunals tschernids tematicamain da la famiglia Segantini sco per exemplu utensils da picturar, fotografias u purtrets da l’archiv da famiglia. L’istoria da la famiglia vegn intermediada tras descendants da Giovanni Segantini. Ultra da quai entrant artists envidads regularmain en in dialog d’in’epoca u l’altra cun l’ovra da Giovanni Segantini.

La preschentaziun:

Dossier «Museums ed archivs da l’Engiadin’Ota».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4515
www.chatta.ch

Purtrets dals quatter durmigliets indigen

Ruiders cun tratgs da mieur e da stgilat che fan in lung sien d'enviern

Ils durmigliets èn ina famiglia entaifer l'urden dals ruiders ch'è derasada en l'Europa, l'Asia e l'Africa. Chatta.ch preschenta las caracteristicas dals durmigliets e purtretescha las quatter spezias indigenas. Durmigliets fan in lung sien d'enviern – a quai fa er allusiu il num da questa grappa d'animals. Tar las spezias europeicas dura il sien d'enviern tut tenor spezia e regiun tranter l'october e l'avrigl, quai ch'expligescha er il num tudestg dal durmigliet grisich: Siebenschläfer. Ma ils durmigliets na dorman betg be bundant la mesadad da l'onn – els èn ultra da quai activs per ordinari be da notg e sa strategian uschia-glio en il zuppà. Els furman uschia mammals che vivan bain en u enturn il spazi da viver da l'uman, ma savens senza che quel als vesia u percorschia. Uschia sa lascha l'animalet savens fastizar be a moda indirecta, per exempl en furma da nitscholas morsas a moda specifica, ubain cur ch'el sa fa udir cun tschertgar l'atun en chasas e chamonas ina dimora per l'enviern.

En l'Europa Centrala vivan quatter spezias da durmigliets: Il pli grond dadels, il durmigliet grisich, cuntanscha la grondezza d'in ratun e viva en guauds e parcs en regiuns mesaunas e bassas. Il durmigliet giagl è in zic pli pitschen e viva en guauds da feglia e da guglias fin al cunfin dal guaud. La cua

da questa spezia n'è betg sin l'entira lunghezza usch'è pailusa sco tar las autres spezias. Anc in pauet pli pitschen ch'il durmigliet giagl è il durmigliet tirolais ch'è cumprovà en Svizra be en l'Engiadina Bassa. La quarta spezia da durmigliet indigena, il muscardin, n'è betg pli grond ch'ina mieur grischa e dat en egl pervi da sia colur cotschen melenata.

Tar ils durmigliets sa tracti da ruiders da grondezza pitschna fin mesauna. Lur pais tanscha da 15 fin 200 grams; il pail e lom, la cua per ordinari lunga e pailusa. Durmigliets sumeglian tut tenor spezia pli fitg mieurs ubain pli fitg stgilats. Sco las mieurs èn ils egs gronds e las ureglias pitschnas e radundas. La lunghezza dal chau e corp mesira 6–19 cm, la lunghezza da la cua 4–16 cm. Ina caratteristica è la cua lunga e pailusa; in'exceptiun furman las spezias ch'appartengnan a l'uschenumnada grappa dals durmigliets da la cua da ratuns (en l'Europa: durmigliet giagl). Durmigliets viven per gronda part sin plantas e chaglias. Tut tenor il spazi da viver fan els in sien d'enviern u – en regiuns chaudas – durant la stagiu sitga. La notg van ils durmigliets en tschertga da nutriment. En blers regards sumeglian els ils stgilats. Sco quels maglian els surtut nuschs, fritgs ed insects e magari er ovs d'utschels e pulschains. E tuttina sco ils stgilats disponan

Egs gronds e cua pailusa – las caracteristicas dals durmigliets.

turn da Zernez). L'Engiadina furma il lieu da derasazion situà il pli en il vest; l'ulteriura derasazion da questa spezia tanscha sur l'Europa da l'Ost fin en l'Asia Centrala.

Muscardin

Caracteristicas

Il muscardin u mieur calanca sa strategia surtut sin plantas e chaglias. Be darar è la spezia da chattar per terra. L'animalet è in fitg bun rampignader e cuntascha, pervi dal pais dal corp fitg pitschen, nutriment situà sin roma satiglia che n'è betg cuntaschibla per auters ruiders. Sper fritgs e sems sa nutrescha questa speczia er da flurs e brumbels. La stad veggan er magliads insects ed auters invertebrates. Er il muscardin fa in sien d'enviern. Durant quel pon las sperditas muntar tranter 40 % e 70 % da la populaziun, quai ch'è bler dapli ch'il dumber d'animals che vegg tschiffà d'utschels da preda u da mustailids.

Cumparsa

Nagin auter ruider indigen na posseda la tipica colurazion brin cotschna fin oranscha da la part sura dal corp dal muscardin. La vart surt è alv melenanta. La cua è munida cun in pail, il qual n'è però betg uschè spess sco quel dal durmigliet grisich u dal durmigliet tirolais. Il chau cun ils egs gronds e las ureglias curtas, ma bain visiblas, ha ina furma radunda.

Spazi da viver e derasazion

Il spazi da viver tipic sa cumpona da chaglias e murers ed è per il pli situà a l'ur dal guaud. En il Grischun datti relativamente paucas observaziuns dal muscardin; quellas derivan dal Grischun dal Sid, da l'Engiadina Bassa, da la Val dal Rain e dal Scanvetg. Probablamain è la speczia per pli derasada che quai ch'igl è enconuschten, e quai er en regiuns situadas pli ad aut. Cun agid da traplas da pail, montadas en in'autezza da ca. in meter sin plantas e chagliom, sa laschassan franc eruir anc ulteriori lieus da derasazion. In'altra pussaviladad per cumprovar il muscardin è da rimnar nitscholas ch'en vegnidias rusignadas a moda specifica.

Giasts betg envidades

Surtut l'atun entrant durmigliets grisichs ed en autezzas pli autas er durmigliets giagls en chasas e chamonas. Apparentamain mussan els quest cumporment surtut cura ch'els èn en tschertga d'in lieu d'envernada. Là pon els disturbars ihs abitants tras lur canera u far don cun magliar virtualias e rusignar il mobigiar. Sch'ins vul sa liberar da tals giasts betg envidades, als pon ins tschiffar relativamente tgunsch cun ina da las traplas da giatter da fildarom usitadas. Ma alura tge far? Sco che quai è enconuschten tar auters ruiders pitschens (per exempl tar mieurs) returnan er durmigliets sur plirs kilometers enavos al lieu. Quest cumporment è ordwart remartgabel, pertge ch'ils animals èn abels da chattar la via er tras in territori ch'als è dal tuttafatg nun-enconuschten. Co ch'els s'orienteschian n'è fin oz betg sclerì dal tut.

Sa cumprovada è en tutta cas la suandanta metoda per sa deliberar d'in durmigliet grisich u d'in durmigliet giagl: Laschar liber l'animalet en ina distanza d'almain 5 kilometers dal lieu nua ch'ins al ha tschiffà. Far quai da preferenza da l'autra vart d'in grond dutg u flum; quels furman per l'animalet in impediment natural ch'el na po betg surmountar senz'auter.

Caracteristicas

Il durmigliet grisich è il pli grond representant da las quatter spezias da durmigliets indigenas. Quest rampignader excellent sa nutrescha surtut a moda vegetala, da fritgs e nuschs, per part però er d'insects ed auters invertebrates, e pli durar, dad ovs e pulschains d'utschels. Da l'october fin avrigl u schizunt il matg fa il durmigliet grisich in sien d'enviern.

Cumparsa

Pervi da sia colurazion ritga da contrast è il durmigliet giagl nunconfundibel. El posseda ina sdrida marcanta che tanscha sur ils egs fin tar las ureglias che stantan ora fitg ferm; ulterioras caracteristicas èn la cua, da la quala be il piz è cuvert cun in pail fitg spess, ed ils egs gronds. Il dies e las varts èn colorads brin grisich fin brin. Il venter è alv fin alv grisich.

Spazi da viver e derasazion

Il durmigliet giagl viva surtut en ils guauds dal stgalim montan e subalpin. El prefereschia guauds chauds, sits, cun grippa e pauca vegetaziun per terra. En l'entir Grischun è la speczia derasada vastamain dals funds da la vals fin en autezzas sur 2000 m. Bain pervi da la concurrenz cun il durmigliet grisich, il qual viva be pli a bass, para il durmigliet giagl d'esser pli frequent surtut sur 1000 m. Ils animals creschids viven en gruppas da 5

Il muscardin è il pli lev durmigliet indigen. Sia caracteristica è la colur brin cotschna fin oranscha.

Durmigliet grisich en tschertga da vivonda.

FOTO: CATHYUSER / PIXELIO

La preschentaziun:
Dossier «Durmigliets».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1535
www.chatta.ch

Convenziun da basa per proteger las minoritads naziunalas

Cunvegna dal dretg internaziunal che serva er a proteger il rumantsch

■ La Convenziun da basa per proteger las minoritads naziunalas (curt: Convenziun da basa) è in instrument multilateral ch'il Cussegli da l'Europa ha mess en vigur l'onn 1995. Tranter ils stadis ch'han ratifitgà la Convenziun da basa tutgan er la Svizra (1998). Il champ d'applicaziun da la Convenziun da basa ha la Confederaziun definì sco suonda: las minoritads linguisticas, ils commembers da las communidades giudeus da la Svizra sco er ils «viagiant» swizzers. Sper la Charta europeica da las lingus regiunals u minoritaras (ratifitgà il 1997) è la Convenziun da basa il segund instrument dal Cussegli da l'Europa che serva er a proteger la lingua rumantscha.

La Convenziun da basa sa cumpona da tsching parts. Las parts III–V (art. 20–31) reglan dumondas formalas, numnadament l'entrada en vigur da la Convenziun da basa, la relazion da quella tar l'ulteriur dretg internaziunal ed ils raports periodics ch'ils stadis contractants han d'inoltrar. Ils champs d'appli-

ciani da la Convenziun da basa per propri èn reglads en las parts I (disposiziuns generales) e II (principi e singuls champs d'applicaziun). Questas duas parts da la Convenziun da basa vegnan preschentadas qua a moda integrala, ensemencun la declaranza finala, en la quala la Confederaziun expona co applitgar concretamain las disposiziuns da la Convenziun da basa sin las relaziuns en Svizra.

Part I

Art. 1: La protecziun da las minoritads naziunalas e dals dretgs e da las libertads dals commembers da questas minoritads è ina part integrala da la protecziun internaziunal dals dretgs umans ed è sco talia ina part da la collavuraziun internaziunal.

Art. 2: Questa Convenziun da basa è d'applitgar en buna fai, en il spiert da chapientscha e da toleranza ed en concordanza cun ils principi da la buna vischinanza, da las relaziuns amicablas e da la collavuraziun tranter ils stadiis.

Art. 3: 1) Mintga commember d'ina minoritad naziunala ha il dretg da decider libramain, sch'el vul vegnir tractà sco tala ubetg; da questa decisiu u da l'execuziun dals dretgs ch'èn colliads cun questa decisiu na dastgan resultar nagins dischavantatgs per el.

2) Commembers da las minoritads naziunalas pon exercitar e giudair ils dretgs e las libertads che resultan dals principi fixads en questa Convenziun da basa mintgin per sasez sco er en cumpagnia cun auters.

Part II

Art. 4: 1) Las parts contractantas s'obligheschan da garantir a mintga commember d'ina minoritad naziunala il dretg d'egalitat davant la lescha ed il dretg sin la medema protecziun tras la lescha. En quest regard è scumandada mintga discriminaziun per motivs da l'appartenenza ad ina minoritad naziunala. 2) Las parts contractantas s'obligheschan da prender – sche quai è necessari – mesiras adattadas per promover en tut ils secturs da la vita economica, sociala, politica e culturala l'egalitat completa ed effectiva tranter ils commembers d'ina minoritad naziunala ed ils commembers da la maioritad. En quest regard resguardan ellas commensuradament las condizioni spezialas dals commembers da las minoritads naziunalas.

3) Las mesiras prendidas en concordanza cun l'alinea 2 na vegnan betg resguardadas sco discriminaziun.

Art. 5: 1) Las parts contractantas s'obligheschan da promover las premissas che

Sedia dal Cussegli da l'Europa a Strasbourg.

FOTO PD

possibiliteschan als commembers da las minoritads naziunalas da tgirer e da sviluppar vinavant lur cultura e da manteignair las parts essenzialas da lur identitat, numnadament lur religiun, lur lingua, lur tradiziuns e lur patrimonio cultural.

2) Senza pregiudigar las mesiras che vegnan prendidas en il rom da lur politica d'integrazion generala, sa distanzieschan las parts contractantas da finamiras u da praticas ch'han l'intent d'assimilar ils commembers da las minoritads naziunalas cunter lur veglia, ed elles protegian questas personas cunter mintga mesira che vul ina tala assimilaziun.

Art. 6: 1) Las parts contractantas promovan il spiert da toleranza e dal dialog intercultural e prendan mesiras efficazias per promover il respect vicendaivel e la chapientscha vicendaivla sco er la collavuraziun tranter tut ils umans che vivan en lur territori suveran, independentament da lur identitat etnica, culturala, linguistica u religiosa, e però en spezial en ils secturs da la furmaziun, da la cultura e da las medias.

2) Las parts contractantas s'obligheschan da prender mesiras adattadas per proteger umans che pon esser exponids perva la lor identitat etnica, culturala, linguistica u religiosa ad acts discriminants, ostils u violents u a smanatschas da tals actos.

Art. 7: Las parts contractantas garanteschan ch'il dretg da tut ils commembers d'ina minoritad naziunala da sa radunar en moda paschaivla e da s'associer en moda libra, sco er lur dretg d'exprimer libramain l'opiniun e sin libertad da patract, da conscientia e da religiun vegnian respectadas.

Art. 8: Las parts contractantas s'obligheschan da renconuscher che mintga commember d'ina minoritad naziunala ha il dretg da manifestar sia religiun u sia ideologia sco er da fundar instituziuns, organisaziuns ed associaziuns religiusas.

Art. 9: 1) Las parts contractantas s'obligheschan da renconuscher ch'il dretg da mintga commember d'ina minoritad naziunala d'exprimer libramain l'opiniun cumpiglia la libertad da l'opiniun e la libertad da retschaiver e da communigtar novitads u ideas en la lingua minoritara senza intervenciuns da posts publics e senza resguardar ils cunfinis naziunals. Las parts contractantas garanteschan en il rom da lur urden giuridic ch'ils commembers d'ina minoritad naziunala na vegnian betg discriminads en quai che concerna lur access a las medias.

2) L'alinea 1 n'excluda betg che las parts contractantas suttamettan interpresas da radio, da televisiun e da kino ad ina procedura d'approvaziun senza discriminaziun e sin basa da criteris objectivs.

3) Las parts contractantas n'impedescan betg ils commembers da minori-

tads naziunalas da stgaffir e da duvrar medias stampadas. Entaifer il rom legal per radio e televisiun garanteschan ellas uschè bain sco pussaivel e resguardond l'alinea 1 che la pussaivlidad da stgaffir e da duvrar atgnas medias vegnia concedida a commembers da minoritads naziunalas.

4) En il rom da lur urden giuridic prendan las parts contractantas mesiras adequatas per facilitar als commembers da minoritads naziunalas l'access a las medias, sco er per promover la toleranza e per possibilizar il pluralism cultural.

Art. 10: 1) Las parts contractantas s'obligheschan da renconuscher che mintga commember d'ina minoritad naziunala ha il dretg da duvrar libramain e senza impediments sia lingua minoritara en ils conturns privats ed en la publicitat, e quai a bucca ed en scrit.

2) En regiuns, nua che commembers da minoritads naziunalas viven tradiziunalmain u en in dumber considerabel, sa stentan las parts contractantas, sch'ils commembers da questas minoritads pretendan quai e sche quest giavisch correspunda effectivamain ad in basegn, da stgaffir uschè bain sco pussaivel las premissas per che la lingua minoritara possia vegnir duvrada en il contact tranter ils commembers da questas minoritads e las autoritads administrativas.

3) Las parts contractantas s'obligheschan da garantir il dretg da mintga commember d'ina minoritad naziunala da vegnir infirmà, entaifer in termin uschè curt sco pussaivel ed en ina lingua ch'ella chapescha, davart ils motifs per sia arrestaziun e davart la natura ed il motif da l'accusaziun pertada cunter el sco er da sa pudair defender en questa lingua, sche necessari cun agid gratuit d'in interpret.

Art. 11: 1) Las parts contractantas s'obligheschan da renconuscher il fatg che mintga commember d'ina minoritad naziunala ha il dretg da duvrar ses num da famiglia (num dal bab) e ses prenums en la lingua minoritara, sco er il dretg che queste nums vegnian renconuschids uffizialmain sco che quai è previs tenor l'urden giuridic da la part contractanta respectiva.

2) Las parts contractantas s'obligheschan da renconuscher il fatg che mintga commember d'ina minoritad naziunala ha il dretg da montar tavlas, intitulaziuns ed inscripziuns ch'èn visiblas per la publicitat, sco er da duvrar autres communicaziuns da gener privat en sia lingua minoritara.

3) En regiuns, nua che commembers da minoritads naziunalas viven tradiziunalmain en in dumber considerabel, sa stentan las parts contractantas en il rom da lur urden giuridic, inclusiv eventualas convenziuns cun auters stadiis, e resguardond lur relaziuns spezialas, da montar ils numbs locals tradiziunals, ils numbs da vias ed autres indicaziuns topograficas

ch'èn destinadas a la publicitat er en la lingua minoritara, sche la dumonda per quai è gronda avunda.

Art. 12: 1) Las parts contractantas prendan sche necessari mesiras sin il champ da la furmaziun e da la perscrutaziun per promover l'enconuschiensch da la cultura, da l'istoria, da la lingua e da la religiun da lur minoritads naziunalas sco er da la maioritad.

2) En quest connex mettan las parts contractantas tranter auter a disposiziun pussaivladas adequatas per la scolaziun da personas d'instrucziun e per l'access a cudeschs d'instrucziun e faciliteschan ils contacts tranter ils scolars e las personas d'instrucziun da differentas gruppas da la populaziun.

3) Las parts contractantas s'obligheschan da promover l'egalitat da las schanzas da commembers da minoritads naziunalas per l'access a tut ils stgalims da furmaziun.

Art. 13: 1) En il rom da lur sistems da furmaziun respectivs renconuschan las parts contractantas ch'ils commembers d'ina minoritad naziunala han il dretg da fundar e da manar agens instituts da furmaziun e da scolaziun.

2) Tras l'execuziun da quest dretg na resutan naginas obligaziuns finanzialas per las parts contractantas.

Art. 14: 1) Las parts contractantas s'obligheschan da renconuscher che mintga commember d'ina minoritad naziunala ha il dretg d'emprender sia lingua minoritara.

2) En regiuns, nua che commembers da minoritads naziunalas viven tradiziunalmain u en in dumber considerabel, sa stentan las parts contractantas, sche la dumonda respectiva è gronda avunda, da garantir uschè bain sco pussaivel ed en il rom da lur sistem da furmaziun ch'ils commembers da questas minoritads han pussaivladas adequatas d'emprender la lingua minoritara u da vegnir instruidi in questa lingua.

3) L'alinea 2 vegn applitgà senza che l'emprender la lingua uffiziala u l'instrucziun in questa lingua vegnian pregiudigats da quai.

Art. 15: Las parts contractantas stgaffeschan las premissas necessarias per ch'ils commembers da minoritads naziunalas possian sa participar en moda efficacia a la vita sociala ed economica ed a fatschentas publicas, particularment a quellas ch'als pertutgan.

Art. 16: Las parts contractantas renuntian a mesiras che midan las relaziuns demograficas en regiuns che vegnan abitadas da commembers da minoritads naziunalas e ch'han l'intent da restrenschier ils dretgs e las libertads che resultan dals principi fixads en questa Convenziun da basa.

Art. 17: 1) Las parts contractantas s'obligheschan da betg intervegnir en il dretg da commembers da minoritads naziunalas da stabilir e da tgirar libramain e paschaivlamain contacts sur ils cunfins ora cun personas che vivan legalmain en auters stadiis, en spezial cun personas cun la medema identitat etnica, culturala, linguistica u religiosa ubain cun il medem patrimoni cultural.

2) Las parts contractantas s'obligheschan da betg intervegnir en il dretg da commembers da minoritads naziunalas da sa participar ad activitads d'organizaziuns nunguvernamentalas tant sin plaun naziunal sco er internaziunal.

Art. 18: 1) Las parts contractantas sa stentan da far, sche quai è necessari, convenziuns bilaterales e multilaterales cun auters stadiis, particularment cun stadiis vischins, per garantir la protecziun da commembers da las minoritads naziunalas pertutgadas.

2) Eventualment prendan las parts contractantas mesiras per promover la collavuraziun transconfinala.

Art. 19: Las parts contractantas s'obligheschan da respectar e da realizar ils principi fixads en questa Convenziun da basa e da far en quest connex restricziuns, limitaziuns u divergenzas, premess che talas sajan necessarias, mo uschè lunsch che talas èn previsas en convenziuns da dretg internaziunal, en spezial en la Convenziun per la protecziun dals dretgs umans e da las libertads fundamentalas ed en ils protocols respectivs, ed èn importantas per ils dretgs e per las libertads che resultan dals principi numnads.

Declaranza

La Svizra declara che las minoritads naziunalas en el senn da la Convenziun da basa èn en Svizra gruppas da personas ch'èn – en quai che reguarda il dumber da personas – pli pitschnas ch'il rest da la populaziun da la Svizra u d'in chantun, possedan la naziunalitat svizra, tigran cun la Svizra relaziuns fixas e duraivlas ch'existan già daditg ed èn animadas da mantegnair cuminavlamain quai che caratterisescha lur identitat communabla, en spezial lur cultura, lur tradiziuns, lur religioni e lur lingua.

La Svizra declara che las disposiziuns da la Convenziun da basa che reglan l'applicaziun da la lingua en la relaziun tranter personas singulas e las autoritads administrativas valian senza pregiudigat ils principi applitgads da la Confederaziun e dals chantuns cun fixar las lingus uffizialas.

La preschentaziun:

Dossier «Convenziun da basa per proteger las minoritads naziunalas».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4516
www.chatta.ch

Il Maister da Vuorz

Pictura murala gotica a l'autezza da ses temp

Il Maister da Vuorz è stà in pictur artist da provegientscha nunenconuscenta, il qual ha ornà en l'emprima mesadad dal 14avel tschientaner divers edifizis dal Grischun, surtut baselgias, cun maletgs murals. Ses temas preferids eran la Passiun ed ils Dudesch Apostels. Si'ovra stat en ina relaziun spiertala cun autres impurtants ovras da ses temp sco las miniaturas dal manuscrit da Manesse ubain las picturas sin vaider da Königsfelden. Il Maister da Vuorz tuga tar als impurtants artistas da la gotica. Questa preschentaziun porscha infurmaziuns generalas davart l'artist, ses stil e si'ovra ed aprofundescha silsuerter il program da maletgs da la baselgia parochiala da Vuorz. Il 2013 han ins er avert a Vuorz in'exposiziun permanenta davart l'ovra dal Maister da Vuorz. Quella sa lascha visitar visavi la baselgia en il museum local.

L'artist

Moda da lavurar

Il num Maister da Vuorz deriva dal fat che l'artist ha relaschà enturn il 1330 (tenor perscrutazius pli novas evtl. ils onns 1340) en la paraid dal nord da la baselgia da Vuorz ina da sias capodovoras: in ciclus

da la Passiun bain mantegni ed artistica-maintain d'auta qualitat. Sco ch'igl era usitâ da quel temp, vegn er il

Maister da Vuorz ad avair lavurâ cun giarsuns ch'execuvan las lavurs pli sim-plas. Al maister sez èn alura restadas re-servadas las parts pli pretensiusas sco per exemplu las fatschas.

I dat differents indizis, tant tar las fi-guras sco er tar ils animals ed ils orna-ments, ch'il maister haja lavurâ cun in cu-desch da models. Uschia sa basan per exemplu Cristus vi da la pitga da giaschlar e s. Bistgaun gist daspera sin il medem model; ed il discurs en la chasa da Simon a Dusch/Pasqual mussa la medema struc-tura cumpositorica sco la Sontga Tschai-na a Vuorz.

Derivanza

Tgi ch'il Maister da Vuorz era na san ins betg; i n'en avant maun naginas infurmaziuns areguard sia persuna. Medemai main n'e betg enconuschenet tge ch'al ha manà Vuorz e tgi ch'al pudess avair finanzià; ils simpels purs strusch. La per-scrutaziun pli nova suppona ch'el deriva-va da la regiun dal Lai da Constanza. Par-ticularitads da sia tecnicâ da malegier renvieschan ad influenzas dal sid; quellas pudessan però er esser vegnididas interme-diadas en il Grischun sur tradiziuns d'ateliers dal temp romanic tardiv. In'a-utra supposiziun è quella che l'artist deri-va da l'Austria e ch'ils Habsburgais al ha-jan emprestâ als baruns da Vaz, cun ils quals els vivevan en buna enclegentscha. L'emprima ovra dal maister sa chatta numnadamaain a Maiavilla en il chastè da Brandis, il qual è vegni preparâ enturn il 1320 per las nozzas da Donat de Vaz cun Guota dad Ochsenstein ch'era parentada cun ils Austriacs. Sper scenas dal Vegl Testament ha el er malegìa qua scenas mundanas (ustaria, vendemia).

Ovra

Il lavoratori ambulant dal Maister da Vuorz ha stgaffi en l'emprima mesadad dal 14avel tschientaner ina gruppa da frescos unica al nord da las Alps, dals quals èn sa mantegnids en il Grischun radund 15 picturas sacralas – tranter auter a Vuorz (ca. 1330/40) e S. Gieri/Razén (ca. 1350), Cuira (battisteri da la catedrala, ca. 1330), S. Martin, Glion, Pitasch, Lon, S. Martin/Ziràn (s. Cristoffel), Ca-sti, Dusch/Pasqual (chaplutta), Clugén, Lüen, S. Paul/Razén (segund quart dal 14avel tschientaner), Clastra, Curvalda

Ina part dal ciclus da la Passiun representantà en la baselgia da Vuorz.

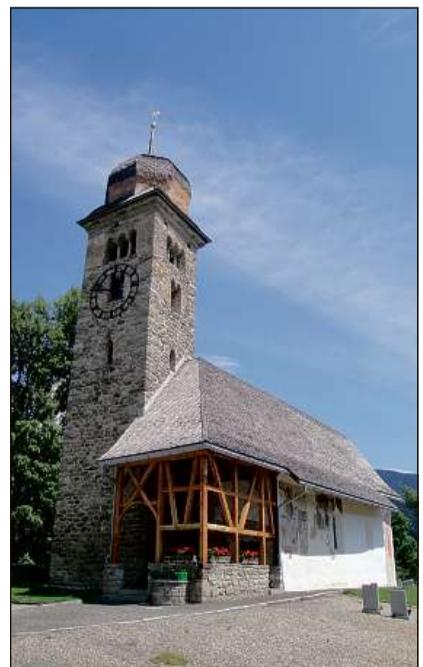
FOTOS PD

(clastra) – sco er diversas scenas davart epopeas d'eroxs medievalis (chastè da Brandis a Maiavilla, emprim terz dal 14avel tschientaner). Las picturas èn per part vegnididas surmalegiadas u cuvidas, suenter l'introducziun da la cretta refurmada, cun chaltschina e restauradas en il 20avel tschientaner, tranter auter quellas a Vuorz e Lüen.

Stil

La culminaziun da la pictura gotica en il 14avel tschientaner è segnada da l'intei-riurasiun dals temas da maletgs cristo-logics. Els sa basan sin influenzas teolo-gicas, sin pregias e scrittiras da Bernard de Clairvaux. A medem temp èn però er visiblas avischinaziuns plitost banalas, spiramain formalas, a generaziuns da picturas da pli baud, sco per exemplu il die-ver da la marmorisiun en la pictura dals piedestals u dals roms architectonics – tar il Maister da Vuorz dueva quai schizunt daventar ina sort signatura da l'artist.

La ritga ovra dal Maister da Vuorz furma ina culminaziun en l'art da la re-giun alpina suenter il 1300 en general; ed ella daventa spezialmain fascinanta sch'ins drizza l'interess sin l'aspect dals ciclus da maletgs: A Vuorz è avant maun ina pictura ciclica da tempora tut spezia-la, begt sulettamain ina seria da quadretts cun maletgs scenics, mabain ina cuntu-nuitad ciclica en dus registers che tan-schan quasi sur l'entira paraid da la nav vi. Damai ch'il Maister da Vuorz dumag-nava a moda suverana la tecnica al fre-sco, glischian sias picturas fin oz a moda impressiunanta.

Aspect extierur da la baselgia.

La baselgia parochiala da Vuorz

Survista

Perscrutaziuns dals onns suenter il 1970 mussan in bajetg precedent preroman. En il 12avel tschientaner è la tur vegnida bajegiada vidlonder ed adattada a la nova construcziun da la nav. L'onn 1330 han ins auza e picturâ la nav. Enturn il onns 1450/51 è l'artg dal chor vegnì schlari-gia, il chor ha obtegnì in arvieu de-corà cun maletgs. Il 1510 èn las fanestras cun ornamenti gotics vegnididas integra-das en il chor e la nav. La baselgia era de-ditgada als sontgs Desiderius e Leodegar. Il patrocinî è dentant attestâ pir l'onn 1493.

Las ovras dal Maister da Vuorz èn las pli veglias picturas en la baselgia da Vuorz (1330/40). Quellas cuvrano a l'exterior la part occidentala da la fatschada dal sid sco er a l'intern, en la nav, la paraid dal nord ed – en fragments – da l'ost e dal sidost. Pli tard è la baselgia vegnida orna-da trais giadas cun ulteriuras picturas: Dal 1380 è avant maun in ciclus da s. Margreta (fatschada exteriura occiden-tala, sur l'entrada) ed ina representaziun da l'eremit s. Antoni (a l'intern, paraid dal sid). Dal temp enturn il 1450/51 deri-van las picturas ch'orneschian l'entir-cor, en pli ina sedia da grazia, pia ina re-presentaziun da la trinitad divina, circum-dada d'evangelists (a l'intern, paraid dal sid) ed – abstrahà da s. Cristoffel – las picturas restantes a l'exterior. Questas picturas derivano da l'uschenumna Maister da 1451, il qual ha per part er ornà la chaplutta da s. Sievi a Breil. A la fin è la baselgia vegnida ornada a l'exterior, en la part orientala da la fatschada sid, cun in s. Cristoffel (ca. 1510). Ina survista cumplessiva e commentada da tut las pic-turas porscha per exemplu il portal kirchen-online.org.

Pauci onns suenter, cura che Vuorz ha adoptà la cretta refurmada (1527), èn las picturas vegnididas cuvertas cun ina fina stresa da chaltschina, sut la quala ellas èn restadas zuppadas e protegidas durant quatter tschientaners. Pir en rom da la re-novaziun da la baselgia l'onn 1932 èn ils maletgs pusplè vegnidis a la glisch; la gronda part da quels ha renovà Karl Wilhelm Lüthy (1874–1937) da Berna. Ils onns 1970–1977 èn ils maletgs vegnidis con-servads e restaurads supplementarmain tras Oskar Emmenegger da Zezras.

Fatschada exteriura

Considerond il stadi da la fin dal 14avel tschientaner, ves'ins che già ils maletgs exteriurs attiravan l'attenziun dal car-tent, l'emprim quel grond da s. Cristof-

na in effect fascinant che rinforza anc la ritmisaziun da las strivilas da maletgs. Sensibilisà da las picturas exteriuras, vegn l'egliada da l'aspettatur tratta sin la crucifi-caziun en il center. Grondas parts dal raquint èn reservadas a las painas da Cri-stus. En in decurs cuntinuant furman quellas in l'unitad narrativa spessa davent da la scena da Getsemane en il register su-perior en direcziun orientala e giusut en direcziun regressiva da l'ost al vest enfin a la sepultura sut l'empora. Sulettamain la Sontga Tschaina, ensemble cun la lava-da dals pes, è separada tras in rom verti-cal dals ulteriurs evenimenti. Las spaisas, ils vaschs, la pusada sco er ils apostels che mangian èn mussads fin en ils pli pit-schens detags: ina scena calma sco cun-trapaisa a la Passiun dramatica che sa prepara.

Vers l'ost è ina part da la paraid dal nord resalvada a figuras monumentalas da sontgs che tanschan fin vi sin la paraid dal sid. Giusut suondon il martiri da s. Bistgaun ed ina scena da s. Niclâ. Be la Passiun cumpara sco ciclus serrâ.

Ils picturs medievalis ed evidentamain er ils contempladers taxavan las picturas singulas sin la paraid sco maletgs da devoziun. Il Maister da Vuorz sez ha tscher-nì questa furma da pictura sper la dispo-zizioni ciclica. El integrescha dentant er sias scenas singulas en l'schema da paraid ch'el ha creà. Ses successura na fan betg quai. Il pictur dal ciclus da s. Margreta ha mess sin la paraid dal sid (enfin lura betg picturada) in maletg enramà da la tentaziun da s. Antoni. Il caracter da devoziun dal maletg sa mussa già en la figura da la donna che fa uraziun. È quai la donatu-ra? Ella sa chatta tranter il sontg ed il ten-tader en furma d'ina bellezza cun cornas. Muntoñas ed aua caracterischan la cuntrada.

Ils dus edifizis sumegliants a baselgias fan ordlonder ina cuntrada sacrala. Il center avert emplenà cun aua serva sco fo-lia, davant la quala resortan il sontg e ses mauns auzads per far uraziun. La Legenda aurea rapporta co che Antoni era sa re-tratg l'emprim en il desert libic e lura sin ina muntoña solitaria da l'autra vart dal Nil. Il maletg da Vuorz reproducescha questa situaziun. La figura da s. Antoni era fitg populara. La legenda accentue-scha si'impotanza; el era en contact cun Constantin il Grond e ses figli. El valeva sper s. Bistgaun sco gidanter encunter la pesta, quai ch'era spezialmain actual en il 14avel tschientaner. Tegnend quint da quai chapesch'ins meglier il senn d'in tal maletg. El è sco ch'i para vegnì regalà per modernizar l'effectiv da maletgs en la ba-selgia, eventualmain d'ina barunessa da Razén. Dapi il 1343 tutgava la collatura als signurs da Razén.

Ils onns 1450/51 vegn la baselgia da Vuorz pusplè actualizada, e quai tras il maister ch'aveva picturâ la chaplutta da S. Sievi a Breil. La paraid dal sid han ins cumplettà cun ina sedia da grazias, il chor schlari-gia è vegnì decorà dal tut cun maletgs. La paraid dal chor è ornada cun in'encurunaziun da Maria, circumdada dals evangelists cun alas, sco sch'i sa tractass d'ina Maiestas Domini. Sin la vart interiura da l'artg dal chor cumpa-ra il giuvenessendi, vi da las paraids l'i-storgia da l'incarnaziun, la naschien-tscha da Cristus. Uschia sa serra il tschertgel da l'istoria dal salit er en la pictura interiura. Il medem pictur ha la-vurà er dadora (t.a. Cristus da firà). Per finir è la baselgia vegnida munida vers l'onn 1510 a l'exterior cun in maletg da s. Cristoffel.

La preschentaziun:
Dossier «Maister da Vuorz».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=764
www.chatta.ch

«In trampolin per la musica moderna rumantscha»

Las emprimas 30 chanzuns dal Top Pop Rumantsch sin dus discs cumpacts

■ Il Top Pop Rumantsch è ina seria da produzioni da musica nova ed actuala, lantschada dal Radio Rumantsch l'onn 2005. Uschia duai vegnir promovida la musica moderna rumantscha. Il 2007 e 2012 èn las emprimas 30 chanzuns cumparidas sin dus discs cumpacts. E la serie cuntinuescha online sut www.rtr.ch/cultura/top-pop-rumantsch.

Vol. 1 (2005–2007)

Bainvegni en il grond mund dal show-business, dals musicstars, dals prinzis e da las madonnas, il mund da las vanaglorias, da las illusius e dals one-hit-wonders! Ma igl è er il mund da las melodias e dals ritmus, l'univers dals semperverds che sa foran en l'ureglia e s'implantan en ils cors

per restar là ina vita entira ed anc dipli. In univers ch'ans invada di per di, uschè ferm sco anc mai, tras internet,

televisiu e radio. Il Radio Rumantsch – incumbensà da promover la lingua rumantscha – è confruntà cun il fatig da betg pudair concurrenzar la gronda lavina da musica pop internaziunala cun songs equivalents chantads per rumantsch, la scena indigena è memia flavila e sparpagliada per furnir cun constanza material sonor da qualitat.

E qua vegn l'idea sugerida da Gion Fry e Manfred Zazzi dal studio Apart da Türitg: Pertge betg crear virtualmain in cunter-mund da pop rumantsch? Concret: Il Radio Rumantsch dat l'incumbensa ad in studio professional da producir cun regularità in nov pop-song rumantsch. Quel vegn lura mintgamai inseri en il program quotidian e pazzà ultra da quai sin l'atgna pagina d'internet, pront per il download. Interprets ed interpres vegnan rimmadas or dal vast stgazi da vuschs rumantschas – cun prevalenza quellas giuvnas, gîst scuvertas. E grazia a la «virtualität» dal project n'en il protagonisti betg succumbids a las solitas leschas da l'affar musical: nagi squitsch da venditas, náginas exposizioni medialas, náginas turnees da promozion. Be las melodias che cursescan e giran tras las undas dal radio quotidian. Ina grondiusa metoda da promover novas vuschs. E da regiuvinar quellas pli veglias!

L'emprim Top Pop Rumantsch è vegni lantschà il matg 2005, cun il «Sorry baby (quei vul dir perstgisa)» da Susanna Sabbadini. Il song ha fatg detg furori, Susanna ha tranter auter pudi participar lezza stad «playback» a la festa d'emprim d'avust da la Televisiu Svizra. A la fin da l'on ha «Sorry baby» pudi notar 780 stgariadas da l'internet, la chanzun successiva «Mias s-charpas» dals Bulais schizunt bundant 1200! Dus onns e mez pli tard è il Top Pop Rumantsch oramai arrivà a sia 12avla produziun. Il studio Apart è sa sviluppà ad ina pitschna fabrica da hits che marca in agen stil, sumegiant a las grondas chasas istoricas da la musica pop sco Motown, Stock Aitken Waterman e.u.v. Er quella l'avurond cun in staff fix da musicists-chasa, sco per exempl il ghitarrist Jean-Pierre von Dach u il bassist Danny Hertach. Integrond magari er inqual producent ospitant, assisti da Manfred Zazzi.

Qua damai la cumpilaziun da las emprimas dudesch chanzuns dal Top Pop Rumantsch; ella cumpiglia ultra da quai dus tocs bonus, naschids en il medem fratemps ordaifer la seria. In disc cumpact che segna la cronica da bunamain traus onns scena rumantscha. E che cuntegna l'ina u l'autra melodia oramai già daventada in semperverd, in evergreen da l'eter ultrarumantsch.

1. Susanna Sabbadini: «Sorry baby (quei vul dir perstgisa)»

In chavel ha mancà che Susanna, la frecha vendidra da Cavardiras, gudognia la con-

currence vusch04, il musicstar da la Sur-selva. In mez onn pli tard di ella il «vôr» al frech rappenz Jay – perquai ch'igl ei finiu cun tei». La melodia ha maister Manfi emprestâ d'in zambregiader da la Bassa.

2. Bulais: «Mias s-charpas»

E tuttenina erani mo pli en dus, ils famus e funky Bulais ladins. Tant pli vigurus è il groove che Olivier Pernet e Corsin Bisaz han, cun agid da producent Phil Erdin, inspirà a las bellas «s-charpas» universalas da onda Rut, ina poesia oramai fitg appreziada entaifer la scena rumantscha.

3. Simona Caminada: «Tuorna»

Tristeza per ina chara amia spartida – quai è stà l'emprim motiv per la ballada da la giuvna Simona Caminada da Castrisch. Producent Helge Dyk ha prendi il clavazin original e multipligâ el, sco antruras collega Spector, cun milli melodias, finind en ina catedrala da sentiments.

4. SIAT: «Sco glatsch»

Duas vuschs, dues ghitarras ed ina gronda fervur – quai è l'aritmética musicala che fa SIAT. E lura luar il glatsch. Tuns e pleuds avean Gion e Pascal gia pronts dapi mais, il studio da registraziun be gît enturn dus chantuns turitgais. Il resultat curra lunsch davent dal rock «ba-rock» d'antruras.

5. Olivia Spinatsch: «Dus pass cun me»

Ina spezia da chalonda-matg a la moda sursettra – «spondas tgi soltan» – ha Benedetto imponi a la giuvna cun-surmirana Olivia Spinatsch. Bain savend ch'i bastan er be vuschs u colurs per cuntanscher la bella sturnadira. La melodia era er questa giada dal zambregiader Hugelshofer.

6. Rezia Ladina: «Meis frar»

Dador Ftan chantan dialas en chor. Ma elles derivan d'ina unica vusch, noviza: Rezia «Ladina» Peer. Il rest è il misteri dal jazz. E magari er dal pult da reschia. Franc, in pau vegn da la scola, ma in pau er da l'atgna inspiraziun. E l'affinitat per la famiglia, per «meis frar amà»? Dal cor, clearamain.

7. AndaRojo: «Muond in mai»

Spagnols fallads, als pudess ins er numnar, ils quatter alleghers rockadurs grischiuns. Il num exot hani dals agens prenumis – Andi, Hans, Roli, Johi. Bass, battaria, ghitarra, orgla. Lur confessiun en atgna chaussa han els registrâ curt avant che partit en viadi «da studi», en America... spagnola.

8. Corin Curschellas: «Shaana (olma da valle)»

La cuntraversa da las caricaturas. Las fâschas veladas. Milli ed ina notg. Corin pareva – a Benedetto – la dretga vusch per envidar ad ina «sororisaziun» tranter las differentas culturas. E tge po la Shaana tut malegier u garegier? Be seguir las finezzas dal ghitarrist Jean-Pierre von Dach.

9. L_mar: «Adrenalin»

L_mar. el mar. Elmar. Tge ch'era ina giada il mund sutteran dal hades, tuna uss d'ina splagia patgifica. Senza ramurs da festas, senza disturbi da massas. L'adrenalin franà dals semi-veterans: In Rumantsch tras maridaglia. In benjamin. In schmetterding schizunt. Ed al chau l'Elmar, l'emigrà.

10. Notschtröm: «Proxima damonda»

«Mundart» è in bul fauss – en il rock è tut «art da bucca». Quella dals Notschtröm vegn da Cuira. In bel di però han ils tschintg realisâ che lur vusch, la Candy Candinas, è flot bilingua. E lura èsi lev da midar, sgulond, in «frogsch du di oppa» en ina «proxima damonda». Renitenta sco il beat.

11. Bianca Mayer: «Laschar ir»

Da bun'ura orgla en baselgia a Scoul e la saira battaria en il tschaler da rock a Tu-

Cuvertas dals dus discs cumpacts.

MAD

ritg: quai è il mund multifar da Bianca Mayer. E tranteren salidan, per il gaudi dal producent Zazzi, ils «eighties», ils famus onns d'argent e danza quadra. Lura bain, passan las uras, cun in bel schlantsch electrotènic.

12. Tartaruga: «Tgei? (la battida da miu cor)»

Bunamain 30 onns ha la melodia spetgà en in truclet dal veteran Benedetto. Per singular la finala sur mars e muntognas, vi en il lontan Mexico a cutizzar la vusch sensuala da Thomas la Tartaruga. Turnada è ina nunusitada battida en trois quartas, en in'atmosfera da westerns transalpins.

Bonus

«Il cavalut verd» da Luis Coray sco er «Sie-mis» da las Liricas analas (da l'album «analfabat»).

Vol. 2 (2008–2012)

La retscha musicala Top Pop ha il Radio Rumantsch lantschà cun l'intent da crear popsongs rumantschs che pon concurrer al tarpun radiofonic internaziunal. Sper tut il ristg ch'ina tala aventura sa er munter, dastgain nus oz dir che la retscha è daventada ina veritable marca da success. Trenta tocs dumbra ella en il fratemps, chanzuns ch'èn pli u main tuttas vegnidas registradas e producidas en la medema manufatura sonora – il studio Aquarium (antruras Apart) da Manfred Zazzi a Türitg – e che giran stediamain sin las undas dal Radio Rumantsch. Las pli recentas 18 perlas, naschidas tranter la primavaira 2008 e l'atun 2012, preschenta uss questa seconda cumpilaziun, documentond ina giada dipli ch'il Top Pop è in gieu da ballabaina tranter vuschs novas e fatschas enconuschentas, tranter tradiziun ed experiment. Anzi, questa rinnada demussa ch'il pass musical tanscha mintgatant sur la furmla standard da ghitarra, clavazin e battaria ora, nus entupain excurs en il mund da hiphop e dal reggae, gea perfin ina crutschada da jazz, pop e sturs da vischnanca. Nus scuntrain tant benjaminas sco er veterans da la chanzun, nus udin duets prominent e perfin ina chanzun da ballape intunada d'ina squadra dad otg differentas vuschs. Il Top Pop possibilitescha damai er il stgomti tranter diversas scenas e generaziuns, e promova a l'ur ulteriuras aventuras cuminaivlas sco per exempl la turnea interrumantscha da l'onn 2012, il famus «chant au tour». Ed il project n'avra betg be a giuvnas vuschs la porta dal studio da registraziun, mabain animescha er da cuntinuar l'aventura sut agen sforz, quai ch'illustreschan ils recents albums extendids da Theo Demund u da Caspar Nicca, da Tiz u da NAU/Cha da Fö, ubain

er las ovras da Bibi Vaplan/Bianca Mayer e Rezia Ladina, excellentas protagonistas da l'emprim volum. Il Top Pop – in trampolin per la musica moderna rumantscha.

13. Curdin Nicolay: «Niuglia da nouv»

Paua prescha per il palc e pluna passiun per la poesia. Quai marca la chanzun da Curdin, il nev da Paulin. Ina chanzun en la quala giran tut las auras engiadinasas ed i na capita tuttina nagut. Ma tranter las lingias fladan tuns da chantautur odiern, da surfader e da pendulant musical.

14. La Squadra 08: «Balla balla balla!»

L'Europeada, il campionadi da ballape da las minoritads, iniziò propi en la Rumantschia, dumandava suenter in'atgna chanzun en chaussa. Org vuschs da quatter generaziuns èn stadas prontas d'embellir quest imni che vibrescha tranter burlesca e chanzun d'uffants e che surpassa la fina de tuts cunfins.

15. Snook: «Buna not»

Las Liricas n'en betg las unicas – da l'atra vart da las vals rappegi er pulitamainia dapi onns e dapi «Cammillionerz». E Snook, il portaparola dal rap suttasnan, pastraccia gugent vallader cun schwyzerdütsch, reflectond uschia la realitat da ses pajais – senza vulair dir seriusamain «buna not».

16. Not Yet: «Bandunau»

Simona Caminada, ina da las lodolas da l'emprim volum, è sa regurdada da la vusch amia da Claudia Lombris, ed ensemble cun il sgrattacorda basilais Lorenz Aenis han ellas modellà in trio da tempra folkasta. E lura melodia tschancuna las melanconias muntagnardas ditg «betg an» emblidadas.

17. Conradin Klaiss: «Mund magic»

Cumenzâ hai cun il clavazin. In pau classica, in pau blues, mintgatant ina nozza, mintgatant ina vernissascha. E lura tuttenina ina scola da jazz en la lontana Nova Zelanda. La finizun è in imni che va dal miaivel al pompus, tutgond accords da regina e meds da magia. Klaissic, per uschè dir.

18. Casper Nicca & The Heavy Tools: «Pließgia tgòlda»

Ils idioms centrals han bregias da sa profil en la retscha. Tant dipli plascha questa truvaglia da Schons che scutina ina bell'atmosfera da stad, faschond ballabaina – sco che Casper di – «tranter inamurare e bandunar, tranter singular ed ir a pe», ed avra la finala portas ad «Arcas» pli grondas.

19. Theo Demund: «Adina uss, mai enza cu»

Pli tard ha Theo secundâ sia chanzun cun in entir album che porta il bel titel «Seis e claus». In mund «pastoral» pia en il qual refugi e fermanza sa scumbigliant. Ma tgi ch'ha perseveranza chatta magari ils ierts da frajas davos la poesia e melodia da l'antier battarist, daventà chantautur.

20. Mario Pacchioli & Michael von der Heide: «Lungat sans frontière»

Mario inscuntra Michael en in duet prominent per celebrar la ventgavla ediziun da la retscha. L'«ambassador» rumantsch ha er gît scrit sez la chanzun, oscillond cun verva eleganta tranter sursilvan e franzos, la lingua da sia dimora. E la visiun interlinguala è già projectada en il titel.

21. Braida Janett: «Schmetta cun quai»

Cun ses deschset onns è Braida stada la benjamina da la retscha. E cun ses num da famiglia ha ella auzà la tradiziun da Tschlin sin in nov stgalim, in stgalim pop-musical fitg odiern. Chantond «schmetta cun quai» serra ella il rudè vers il pli empirim top pop insumma – remember «sorry baby»!

22. Tiz I-tegrator: «Quai nu va»

Vibriuuns da reggae che vegnan dad Ardez e che culan or en il mund – sapristini che quai va, e quai co. Dreadlock Tiz enconuscha bain ils trics, e chorista Madeleine procura per la pel giaglina. Apropos mund: er il radio cusrin da la Bassa ha mess il trac en rotaziun, quasi en favur dals «quatter vents».

23. Gino Carigiet: «Viva tua veta»

Ed anc in benjamin! Er el deriva da familia musicala, «caridera» per uschè dir. Gino ha però er la benedicziun da vart d'in casting inizià dal Top Pop sez. Ed el garne-scha sia melodia patgifica cun in messadi genuin ch'in' autra mamma aveva ina giada exprimi cun «express yourself».

24. Ils Galots: «Pirats»

Mintgatant va la vusch als veterans! Per exempl a Flavio Huonder, anterier galion d'ina allegra band «victualica» sursilvana. Il num da ses nov vehichel ha el emprestâ d'in agen spazzastradas, l'intro da sia apocalipsa è ina veglia sentenza diabolica. Ma la frasaziun – impeccablamain sia.

25. P.I.A. feat. McOrange: «Stizzar»

Sin la fotografia furmavan Pamela, Isabelle ed Anita ina veritabla girl-group, frestga, empermettent. Ma igl è restâ in siemi d'ina mesa stad, «schluppu sco ina borla en il blau». Renzo, la Lirica tuatschina, gentila ma murdenta, ha la finala salvâ il trac, cundi da memia blers cuschinunz.

26. Benedetto Vigne & Paulin Nuotclà: «Trubadur»

La vusch als veterans, part dus! In palc litterar ed in bel anniversari radund han reunii ils dus trubadurs tempris pioniers. Cun ina tschegnada sa regardan els da protests litterals e metaforics, da schanzas manchentadas – e da las curvas melodicas ch'han lantschà l'istorgia da lur cultura.

27. Pascal Gamboni & Sun Gone Mad: «Il solegl a ruts»

Las chanzuns da Pascal, chantadas en purischem dialect tuatschin, èn in pledoyer per la diversitat colurada da nissa verva. Ed, en quest cas concret, sco ch'il trubadur passiunà di sez, «in'embratschada a la vita, als carstgauns, a l'univers». Intunada cun il gust dal «solegl daventà balurd».

28. Cha da Fö: «Cunfin»

Sin la lunga via tranter AndaRojo e NAU ha

Chagliom – il plaun mesaun dal guaud sut la marella (1. part)

■ Chaglias, chagliom, bostga, bostgam, bostgaglia... I dat pelvaira blers numbs per circumscriver il reginavel da las plantas ch'èn bain lainusas e creschan ad aut, ma che n'appartegnan betg a las plantas cun bist aut. Cum-bain che la gronda part da las chaglias sa preschenta a l'emprima egliada sco appartenchesas da pauc, sa zuppa qua in mund per sasez, plain variaziun e colurs, e betg il davos er ritg da coclas savuras per animals ed uman. Chattà preschenta intiginas da las chaglias indigenas las pli frequentas.

Atschisper

Tar l'atschisper sa tracti d'ina chaglia senza spinas, diromada fermamain e cun ina curuna fitg spessa, che cuntanscha autezzas tranter 1 e 4 meters. La feglia è da furma ovala e survegn l'atun ina colorazion caracteristica oranscha fin cotischen stgira.

L'avrige u matg, anc avant che la planta fa feglia, sa preschentan las flurs alvas en posiziun sidretg. Quellas veggan impollinadas d'insects. Tranter auter serva l'atschisper a diversas tgirallas sco impuranta planta da nectar.

Ils fritgs en furma da mail madiran l'atun. Quels èn da colur cotschen stgira

fin blau naira ed han in diameter da ca. 1 cm. Ils sems cuntegnids en ils fritgs èn pit-schen e dirs e veggan derasads tras animals ch'excreteschan quels puspè suenter avair maglià il fritg.

Ils fritgs han in gust farinus-dultschin e sa laschan elavurar a marmelada. Ils sems cuntegnan – sco dal reminent er ils minzs da maila – pit-schen quantitads da substanzas toxicas (glicosidas cianogenos) e na duessan perquai betg vegin mors en grondas quantitads; er il consun da fritgs malmadirs po manar a mal il magun u mal il venter.

Il territori da derasaziun da l'atschisper cumpiglia las regiuns muntagnardas da l'Europa Centrala, Europa dal Sid ed Europa da l'Ost, en pli parts da l'Asia Anteriura e da l'Africa dal Nord. En la part meridiunala da las Alps monta la spezia fin a 2000 m.

La planta crescha surt sin spundas sulegivals e sitgas, a l'ur da surfatschas da tschispet mez sitg ed en guauds clerds da ruvers e tieus. Ella ha er gugent terren gruppis e ritg da chaltschina.

Dapi il 16avel tschitainer vegn l'atschisper cultivà sco planta decorative in parcs e curtins. Savens veggan er fatg diever per quest intent da spezias americanas.

Clematis alva

La clematis alva è segnada da chatschs rampignants che davantan lainus e che pon cuntanscher in diameter da fin a 6 cm. Ella veggan perquai attribuida a las lianas. La planta crescha da bists siadora fin

Chapitscha da prers, clematis alva (sisum a dretga), chagliastretg simpel (giudim a sanestra), cornal cotschen.

FOTOS PD

en in'autezza tranter 1 e 10 meters. La stabilitad da questi chatschs veggan cuntanschida tras il tessi rinforzant central; caracteristicas èn las vastas tracheas da la part lainusa. La clematis alva raiva cun agid dals monis da la feglia e dals fis che sa serran enturn il bist da la planta ospitanta. Sumegliant a la vigna resulta er tar la clematis alva da la manada ina scorsa strivlada. Tras ses pais e cun retrair a la planta ospitanta glisch po la clematis alva donnegiar quella fin ch'ella pirescha.

Las flurs alvas, en furma da penels, èn ordinadas sco umbellas faussas. Quellas derasan ina savur plitost spizzanta (da pesch), sumegliant als chagliastretg; qui pervi dals amens cuntegnids che duain carmalar mustgas e baus.

Ils fritgs da cros madiran il settember, davantian blau nairs e cuntanschan in diamenter da 5 fin 8 millimeters. Sco atgnadat dal cornal cotschen ha magari lieu l'entschatta avust ina seconda flurizion; las flurs ed ils fritgs quasi madirs cumparan alura sin la medema planta. Ils fritgs sco tals n'en bain betg da tissi, ma na pon betg vegin mangiads crivs; els cuntegnan bler vitamin c e veggan magari elavurads a sucs da fritgs e marmelada. Surtut servan els però sco nutriment a beras differentas spezias d'utschels, ils quals procuran alura per la derasaziun dal sem. Per part ha lieu ina multiplicazion vegetativa nà da las ragischs u da roms che cuntanschan il terren.

Il territori da derasaziun natural dal cornal cotschen s'estenda sur l'Europa, l'Asia Minura e la regiun dal Caucasus fin en l'Asia Centrala. La spezia crescha en saivs vivas ed en la bostgaglia, pli darar er en guauds segnads d'ina gronda variazion da las spezias. Ella è surtut derasada en regiuns bassas, monta però er fin en autezzas da ca. 1500 meters.

Cornal cotschen

Questa spezia furma en l'Europa Centrala la chaglias d'in'autezza da 3 fin 4 meters. En l'Europa dal Sid po ella er sviluppar in bist e cuntanscher autezzas da 6 meters. Bists pli vegls han ina scorsa squamada; la scorsa da la roma giuvna è percun-

ter d'in cotschen glischant. Quella e la feglia che sa colorescha l'atun cotschen han dà il num a la planta. Suenter dus onns nè la roma betg pli pailusa e daven-ta brin-uliva.

Ils portaflurs sa chattan a la fin da la roma. Radund 20 fin 50 flurs èn ordinadas en furma d'in'umbrella paniclada da 4 fin 8 centimeters. La singula flur dispona da quatter fegls da la curuna alvs d'ina lunghezza da radund 5 millimeters. Il temp da flurizion dura dal matg fin il zercladur. Las flurs cun lur savur da pesch attiran insects pli gronds, surtut mustgas, aveuels selvadis e baus.

Ils fritgs da cros madiran il settember, davantian blau nairs e cuntanschan in diamenter da 5 fin 8 millimeters. Sco atgnadat dal cornal cotschen ha magari lieu l'entschatta avust ina seconda flurizion; las flurs ed ils fritgs quasi madirs cumparan alura sin la medema planta. Ils fritgs sco tals n'en bain betg da tissi, ma na pon betg vegin mangiads crivs; els cuntegnan bler vitamin c e veggan magari elavurads a sucs da fritgs e marmelada. Surtut servan els però sco nutriment a beras differentas spezias d'utschels, ils quals procuran alura per la derasaziun dal sem. Per part ha lieu ina multiplicazion vegetativa nà da las ragischs u da roms che cuntanschan il terren.

Il territori da derasaziun natural dal cornal cotschen s'estenda sur l'Europa, l'Asia Minura e la regiun dal Caucasus fin en l'Asia Centrala. La spezia crescha en saivs vivas ed en la bostgaglia, pli darar er en guauds segnads d'ina gronda variazion da las spezias. Ella è surtut derasada en regiuns bassas, monta però er fin en autezzas da ca. 1500 meters.

Sorber nanin

Il sorber nanin tutga tar il gener Sorbus, al qual appartegnan tranter auter er il fignicler ed il culaischen. En l'Europa Centrala è il sorber nanin la pli pitschna spezia entaifer quest gener. La planta na sa lascha strusch scumbigliar; la feglia sumeglia quella dal fignicler, ma il sorber nanin crescha per ordinari a moda sparpagliada e na furma nagan chagliom spess.

La planta cuntanscha in'autezza da 1 fin 1,5 meters, darar fin 3 meters. Ils fegls èn ovals-lunghents e veggan 3 fin 7 centimeters lungs; la vart sura è d'in verd glischant.

Ils portaflurs sa chattan a la fin da las frastgas giuvnas. Las singulas flurs èn fitg pitschnas, ma creschan en puschels che dattan en egl cun lur fegls da la curuna da colur rosa fin cotschnenta. La planta

Centrala; daspera cumpara el er en l'Africa dal Nord, l'Asia Anteriura ed en l'Afghanistan. La planta crescha en vischinanza da saivs vivas, bostgaglia, a l'ur da guauds e sin spundas grippusa. Ella cumpara en lieus sulegivals u en la mesa sumbriva; envers il terren è ella toleranta, ma preferescha terrens ritgs da chaltschina.

Savens vegg il chagliastretg simpel er emplantà. El è adattà tant sco planta decorative sco er per furmar saivs vivas, dama ch'el sa lascha tagliar bain. Pervi da sias spinas po il chagliastretg er vegin emplantà intenziunadament a favur da la protecziun dals utschels. Sco planta decorative èn enconuscentas diversas furmas cultivadas ed ibrids, tranter auter sorts cun flurs cotschnas enstagl alvas.

La feglia, ils fritgs e las flurs veggan er elavurads ad in med curativ che duai promover la circulazion dal sang e dar sustegn en cas d'ina flavezza dal cor. Pli baud serviva la feglia dal chagliastretg magari sco surrogat da té u da tubac, ils sems mulads sco surrogat da café. Setgentads veggan els maschadads en il pavel da las chauras, ubain veggan er mangiads en temp da crisa. A l'effect constipant dal fritg fa allusiu il num oriund rumantsch «chajastretg»; quel è pli tard vegg nobilisà en «chagliastretg», mantegnend però il genus masculin.

Sper il chagliastretg simpel è er derasà vastamain il chagliastretg dubel. Sco ch'il num di già, disponan las flurs da questa spezia però betg be dad in, mabain da dus u schizunt traïs stigmas. Correspondentamain cuntegnan er ils fritgs dus u traïs cros. Abstrahà da quai èsi grev da distinguere las duas spezias ina da l'autra. Il chagliastretg dubel è però be derasà en l'Europa.

Chapitscha da prers

Questa chaglia crescha fin 3 meters u po er avair la cumparsa d'ina planta da fin 6 meters. Ils roms giuvens èn verds ed han quatter chantuns. La feglia en posiziun opposta ha ina furma ovala u da lantschetta ed urs gulivs.

Il temp da flurizion dura dal matg fin il zercladur. Las flurs han quatter fegls da la curuna e na dattan betg en egl. Il nectar attira però beras spezias d'insects, surtut furniclas e mustgas.

Or da las flurs sa sviluppan fin il settember u october capsulas da fritg cotschen purpuris cun sems oransch mel-lens da tissi. La furma da las capsulas da fritgs ha dà il num a la chapitscha da prers. La planta vegg savens infestada da rasulaunas d'ina spezia da chamaulana da tailas specifica. La chaglia è lura enzagliada en ina spessa taila, en la quala las rasulaunas maglian la feglia. En cas d'in'infestium moderada nè la planta betg periclitada e po danovamain pruir.

La planta cumpara surtut en l'Europa Centrala, me er en vastas parts da l'ulti-teriura Europa; en l'Asia plinavant fin en la part settentrionala da l'Asia Minura ed en la regiun dal Caucasus.

La chapitscha da prers crescha surtut a l'ur da guaud, en la bostgaglia e sin spundas. Ella basegna terrens ritgs da substanzas nutritivas e da chaltschina, ma cun pauc sal.

La selvicultura apprezziescha la chapitscha da prers sco protecziun cunter erosione e per sanar rivas e scarpas. Pervi da sia bella coloraziun d'atun cun las flurs cotschnas e la furma insolita, chan-tunusa da la roma paradescha la planta savens en curtins e parcs.

La preschentaziun:

Dossier «Chagliom».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4518
www.chatta.ch

Las flurs (nectar) e las coclas da beras chaglias, sco qua l'atschisper, furman per beras insects in'impuranta funtauna da nutriment.

Chagliom – il plaun mesaun dal guaud sut la marella part 2

Liguster

Il liguster u liguster cumin è ina chaglia che cuntanscha in'autezza da 1,5 fin 4,5 meters. La planta crescha a moda ferma main diromada; sper roma elastica che star dretg si èn ils chatschs smuttads savens ordinads a moda verschlada. Frastgas giuvnas possedan ina scorsa da color verd uliva; tar roma pli veglia è la scorsa da color brin grischa e munida cun poras da corc cleras.

La feglia è ordinada a moda opposta u en puschels da trais ed ha monis fitg curts. Il plat dal fegl, d'ina consistenza sco tigrom, è da furma elliptica u da lantschetta. L'atun mida la color verd stgira dal fegl savens vera violet. En regiuns pli miaivlas, sco ch'ellas regian en l'Europa dal Sid, croda la feglia da l'onn avant pir la primavaira cur che la planta cumenza danovamain a far feglia.

Las flurs alvas sa chattan en paniclas lunghentas als pizs dals chatschs novs. Elles cuntengnan nectar e pollen e vegnan impollinadas d'avuels, mustgas e tgirallas. Da las flurs fructifitgadas sa furman coclas ovalas fin radundas da color naira. Quel-las vegnan surtut derasadas d'utschels e d'animals ruiders, e quai savens pir vers la fin da l'enviern. Per l'uman èn las coclas nunmangiablas e, sch'i vegnan consumadas quantitads pli grondas, toxicas.

Il liguster cumin è la sulletta spezia dal gener liguster ch'è derasada en l'Europa. La planta cumpana er en il nord-vest da l'Africa sco er en la regiun dal Caucasus e fin en l'Iran dal Nord. Ella preferescha terrens arschiglus mez sitgs en lieus chauds.

La planta vegn duvrada en curtins per furmar saivs vivas. Il lain è extraordinaria-main dir e vegniva duvrà pli baud per far claviglias e pals. Da las coclas vegniva er guadagnada ina color che sa laschava duvrar per colurar la launa blau stgir.

Chagliamorta cotschna

Questa chaglia na vegn betg pli auta che 1 fin 2 meters. Sias ragischs èn pauc profundas, la roma è chavorgia. La feglia ova-la en posiziun opposta ha pailins sin oma-duas varts.

Las flurs alv melnas creschan duas a du-as vi d'in fusti. Il temp da fluriziu dura dal matg fin il zercladur. Sco impollinaders cumparan surtut insects cun alas transparentas sco per exemplu tavauns da guaud.

Ils fitgs che creschan er dus a dus èn cotschen cleris e nunmangiabels. Cum-bain ch'il servetsch da toxicologia vegn sa-vens consultà pervi da las coclas cotschnas, èn quellas be levamain toxicas; emprims sintoms cumparan pir suenter avair man-già almain tschint coclas. Ils fitgs sa de-rasan ubain da sasez ubain ch'els ston, per pudair schermigliar endretg, passar il tract da la beglia da tschertas spezias d'animals. Ils sems cuntengnids en las coclas dovrán ultra da quai il fraid per pudair schermigliar.

Il territori da derasaziun da la chaglia-morta cotschna cumpiglia quasi l'entira Europa e parts da l'Asia (da la Turchia fin la Sibiria). La planta è frequenta en guauds da ruvers e da faus, ma cumpara er ense-men cun ulms, tigls ed en guauds ma-schadadas. En pli è ella derasada en saivs vi-vas e chagliom e vegn er plantada savens a l'ur da la via. La planta preferescha terrens ritgs da substanzas nutritivas e da chal-tschina en posiziuns sumbrivaunas u mez sumbrivaunas.

La chagliamorta cotschna ha in lain dir e resistent. Perquai vegniva quel duvrà pli baud per far scuas. La planta è resistentia-cunter sal da sdregiar e na vegn er betg morsa da la selvaschina.

Alausser

Lalausser è ina planta che crescha spert e che po furmar ina chaglia da fin a 10 me-

Liguster, franguler (sisum a dretga), salesch-chaura (giudim a sanestra), lantern pailus.

das, gravas e sin terrens arschiglus e crap-pus.

En bleras regiuns èsi usit da tagliar dal salesch-chaura la dumengia da palmas u la gievgia sontga roms cun minas. Quels vegnan tschentads a chasa en ina vasa e decorads la sonda sontga cun ovs colurads.

Lantern pailus

Tar il lantern pailus sa tracti d'ina chaglia robusta, cun roma che crescha dretg si e che cuntanscha autezzas da 1 fin 4 meters. La scorsa è da color brina e cuverta spessamain cun tricoms (ina structura da «chavels» funcziunala), pia betg pailusa.

La feglia sa chatta en posiziun opposta, ha in ur dentà e sin la vart sut pailins spess sco fieuter. Il plat dal fegl è oval e cuntanscha ina lunghezza da 5 fin 12 centimeters ed ina ladezza da fin 6 centimeters.

Il temp da fluriziu dura da l'avrigl fin il zercladur. Las flurs alvas furman umbel-las da 5 fin 10 centimeters che dattan en egl tranter la feglia stgira. Ils fitgs cun cros madiran a partir dal settember ed han la furma da coclas. Els èn l'emprim cotschens e davant an pli tard nairs. Savens pendan ils fitgs anc durant l'enviern vi da la roma.

Il territori da derasaziun dal lantern pailus cumpiglia l'Europa, da las Inslas Britaniccas fin la regiun da la Mar Medi-terrana, inclus l'Algeria ed il Maroc, e sur l'Europa dal Sidost fin en la regiun dal Caucasus, en la Turchia e l'Iran dal Nord.

La planta preferescha terrens ritgs da chaltschina e cumpara en guauds da feglia cleris, en la bostgaglia ed a l'ur da vias.

Or da la roma da la chaglia vegnan fatgas frizzas per il tir cun l'artg; gja las frizzas ch'ins ha chattà tar Ötzi, la mumia or dal glatscher d'ina vegliadetgna da 5300 onns, eran fatgas dal medem lain.

Lantagen cumin

Questa chaglia vegn auta 1,5 fin 6 meters. La roma è a l'entschatta da color brin ver-denta e daventa il segund onn melnenta fin brin cotschna. La feglia è ovala, 6 fin 12 centimeters lunga e 5 fin 10 centimeters lada. Quella è entagliada e verda dad omaduas varts. Ella n'ha betg pailins ed ils urs èn dentads malguliv.

Las flurs cumparan pli tard che la feglia e flureschan en China dal matg fin il zer-cladur ed en l'Europa Centrala dal matg fin l'avust. Las umbellas cuntanschan in diameter da 5 fin 12 centimeters. Las flurs a l'ur dal portaflurs èn nunfrigaiwas. Las flurs da curuna alvas attran ils impollinaders (insects da tut gener, ma surtut mu-stgas). En las flurs fertiles chattan quels il nectar giavischà.

Ils fitgs cun cros en furma da cocla madiran tranter l'avust ed il november. L'emprim sa colureschan els mellen, alura davant an cotschens; ins n'als po betg mangiar. Mintga fitg cuntegna be in cros. Savens restan els l'enviern sin la planta e vegnan alura magliads e derasads d'u-tsches.

Il lantagen cumin è derasà en tut l'Europa sco er en l'Asia dal Vest e dal Nord. En l'Europa Centrala cumpara la planta da la bassa fin en autezzas da ca. 1000 meters. Ella crescha surtut en chaglioms umids, a la riva da dutgs, flums e lais sco er a l'ur da guauds e vegn er em-plantada en curtins e parcs (surtut la furma cultivada).

Davart la toxicidad da las coclas diver-geschans las indicaziuns, quellas tanschan da levamain toxic fin toxic. Cun laschar ils fitgs ditg vi da la planta resp. cun als coier sa laschan quels però tutavia elavur a confitura u diversas bavrondas; quai vegn surtut fatg en l'Europa dal Sidost ed en l'Asia Minura.

La preschentaziun:

Dossier «Chagliom».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4518

www.chatta.ch

Il federalissem svizzer – Confederaziun, chantuns e vischnancas

■ La Svizra è in stadi federalistic. Quai vul dir: La pussanza è repartida sin la Confederaziun, ils chantuns e las vischnancas. Mintga plau ha si'atgna incumbensa. Il federalissem è vegnì introduì en Svizra l'onn 1848. El possibilitescha da viver la diversitat en in'unidad. Per la Svizra cun sias quatter linguis naziunalas e sias grondas differenzas geograficas è il federalissem ina premissa impurtanta per la convivenza. La Constituzion federala fixescha, tge incumbensas che la Confederaziun ed ils chantuns ston ademplir. Ils chantuns fixeschan da lur vart las cumpetenças per las vischnancas sin lor territori.

Noziuns da base

La separaziun da las pussanzas
Per evitare l'abus da la pussanza attribue scha la Svizra la legislativa (elavuraziun da las leschas), l'executiva (execuziun da las leschas) e la giudicativa (administraziun giudiziala) a trais autoritads differentas ed independentas ina da l'autra. Quai vul dir che nagin na dastga appar tegnair a medem temp a pli ch'ina da las trais autoritads federalas – al parlament, a la regenza u a la dretgira suprema. Ma mintgina da las trais autoritads ademplexa per motivs pratics er incumbensas che stann atgnamain en la cumpetença d'in'autra autoritad.

La separaziun da la legislativa, da l'executiva e da la giudicativa na vala betg mo sin plau federal, mabain e sin il

plau chantunal e communal. Er qua duai vegnir impedita la concentratzion da la pussanza tar singulas persunas u instituziuns e duai vegnir evitare l'abus da la pussanza.

Federalissem u separaziun da las pussanzas verticala

Ultra da la separaziun orizontala da las cumpetenças legalas (en legislativa, executiva e giudicativa) disponan divers stadiis d'ina repartiziun verticala da las cumpetenças legalas – ins discurre en quest connex da federalissem resp. da stadiis federales (p.ex. Stadis Unids, Germania, Svizra).

Gist en Svizra è la separaziun da las pussanzas verticala tranter Confederaziun, chantuns e vischnancas (ed en chantuns pli gronds er anc en regiuns u districts) da fitg gronda muntada. Las cumpetenças dals singuls niveis s'orientesch an tenor il princip da subsidiarität.

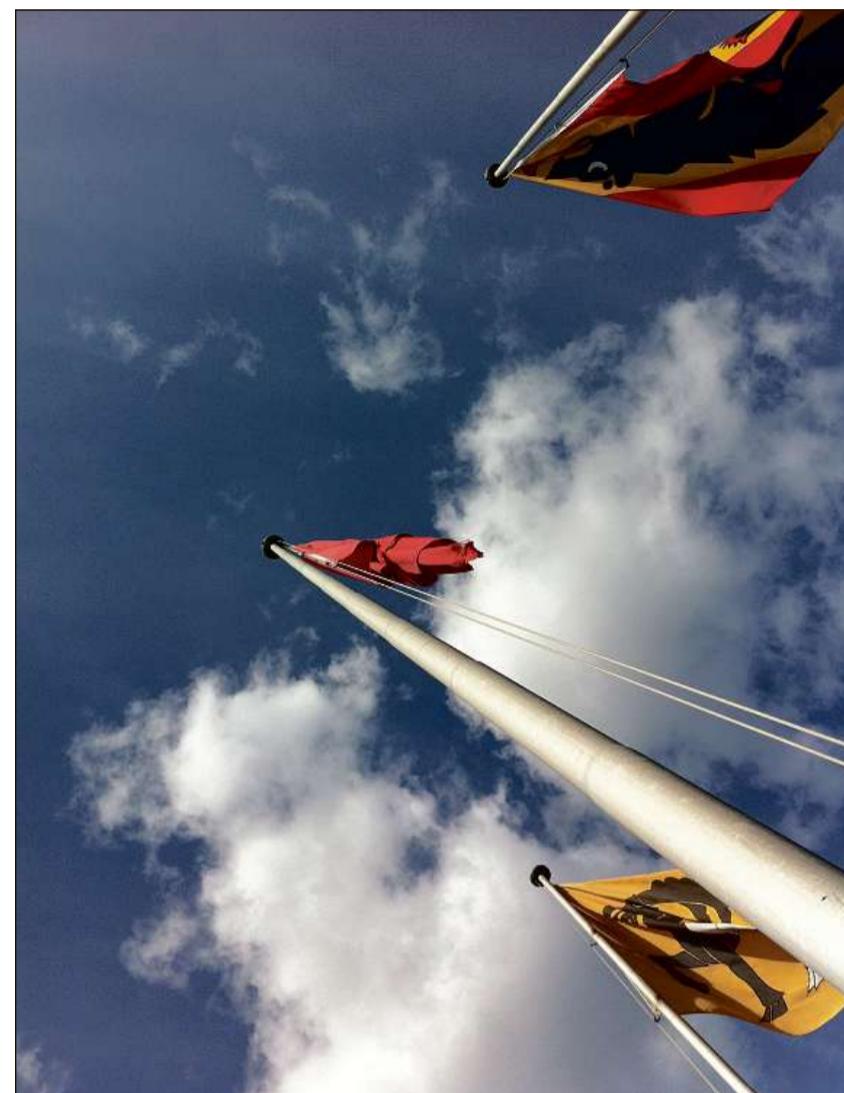
Stadi federativ e stadi federal

Stadi federativ: Allianza da stadiis nua ch'cls singuls stadiis mantegnan cumplinamain la pussanza independenta dal stadi. Igl existan però instituziuns cumnaiylas che fixeschan ina politica comunabla obliganta per tut il stadiis commembres. Questas instituziuns centralas èn dentant plitost flaiylas en cumparegliazion cun la pussanza dals singuls stadiis u er cumpareglia cun il stadi federal. Exempels per in stadi federativ èn il Stadis Unids da 1776–1787, la Svizra avant il 1848 e l'Allianza tudestga 1815–1866.

Stadi federal: Stadi cumplessiv che sa cumpona da singuls stadiis. Quels transfereschan ina part da lor dretgs en la legislaziun ed en l'administraziun al stadi cumplessiv, per exemplu la politica da l'exterior, da defensiun e da finanzas, retegnan però ina part dals dretgs, per exemplu la politica da scola e da cultura. Ins numna quest princip da furmar in stadi federalissem (p.ex. Stadis Unids, Republica Federala Tudestga, Svizra).

Princip da subsidiarität

Las cumpetenças en Svizra sco stadi federal èn repartidas tenor il princip da subsidiarität sin la Confederaziun, ils chantuns e las vischnancas. La Confederaziun

Il federalissem reparta las cumpetenças politicas sin differentis niveis statals.

Visualisaziun dal federalissem svizzer tenor la broschura d'informazion «La Confederaziun en forma concisa».

FOTO: PD
MAD

surpiglia mo las incumbensas che surpasan las pussaivladdas dals chantuns u che dovran ina regulaziun unitara tras la Confederaziun.

Tenor quest princip na dastga in'instanza sin il plau politic pli aut betg surpigliar in'incumbensa, sche quella po vegnir liquidada sin il stgalim pli bass. E viceversa: Sche in'incumbensa surstrapscha la forza d'ina vischnanca, duess il stgalim surordinà – pia il chantun – sustegnair la vischnanca.

La Confederaziun

La Confederaziun è cumpetenta en tut il secturs affidads ad ella tras la Constituzion federala: la politica exteriura e la politica da segirezza, la duana, il sistem monetar, la legislaziun appligtabla sin champ naziunal e la defensiun. Las cumpetenças che n'en betg attribuidas expressivamain a la Confederaziun stann en la cumpetença dals chantuns. En tscherts secturs, sco sin il champ da las scolas superiuras, partan els las cumpetenças.

Ils chantuns

La Svizra consista da 26 chantuns. Els èn il stadiis oriunds ch'èn sa reunids il 1848 a la Confederaziun ed han delegà a quella ina part da lor suveranitat. In'exceptiun represchenta il chantun Giura, l'unic ch'è vegni fundà pir en il 20avel tschientaner: il 1979 è el sa separà dal chantun Berna.

Tenor la Constituzion federala han tut ilas chantuns ils medems dretgs, ed en la cumparegliazion internaziunala disponan els d'ina gronda suveranitat en plirs secturs. La sanadad publica, la furmaziun e la cultura èn intgins da quels champs politics, en ils quals els han ina gronda libertad d'agir.

Mintga chantun ha in'atgna constituzion, in agen parlament, in'atgna regenza ed atgnas dretgiras. La democrazia directa en furma dal cumun exista anc en il chantun Appenzell Dadens e Glaruna. En tut ilas auters chantuns votescha il pievel per correspundenza u a l'urna.

Parlament chantunal

Uschia sco sin plau federal vegnan exequidas er sin plau chantunal las trais pussanzas – legislativa, executiva, giudicativa – da trais differentas autoritads. La pussanza legislativa ha il parlament chantunal.

Cuntrari al parlament federal che consista da duas chombras, numnada main il Cussegli naziunal ed il Cussegli dals chantuns, han tut ilas parlaments chantunals mo ina chombra. Il dumber da commembres e commembres dals singuls parlaments chantunals variescha. En la gronda part dals cas dependa el dal dumber d'abitantas e d'abitants. Sco il parlament federal èn tut ilas parlaments chantunals parlaments da milissa. Quai vul dir ch'ils commembres pon pratitar sper lor activitat parlamentara anc in'atura activitat da gudogn.

In parlament chantunal ha en emprima lingua l'incumbensa da decider (acceptar, refusar u midar) davant las leschas chantunals e da prender posiziun tar iniziativas e petiziuns che vegnan inoltradas da burgaisas e burgais, da vischnancas u d'in u da plirs deputads. Ultra da quai decideva il parlament chantunal davant il preventiv che la regenza chantunala preschenta ed approvescha l'incassament da taxas e taglias. La finala surveglia il parlament l'activitat da la regenza.

Ils deputads sa scuntran regularmain – circa ina giada il mais – tenor in chalender fix. Questas sesidas èn – tant sco ils protocols da quellas – per regla publicas. Els sa radunan plinavant en cumisiuns ad hoc (per exemplu cumissiun da traffic, cumissiun d'economia), analise-schan dumondas specificas e preparan fatschentas che vegnan alura tractadas en il parlament (plenum) u suttamessas a la regenza.

Mintg'onn vegn in commember dal parlament elegi sco president. La persuna respectiva ha en spezial l'incumbensa da manar las sesidas dal parlament.

Sco sin plau federal vegnan elegids er las commembres ed ils commembres dals 26 parlaments chantunals directamain dal pievel. Per regla han las elecziuns lieu mintga 4 onns. Las elecziuns han per ordinari lieu tenor il sistem da proporz; il chantun Grischun percuter enconuscha l'elecziun da maiorz.

Regenza chantunala

La pussanza executiva sin plau chantunal ha la regenza chantunala. Quella sa cumpona tut tenor chantun da 5 fin 7 commembres e commembres. Per regla maina mintga commember da la regenza in departament (per exemplu il departament da finanzas, il departament da sanadad, il departament d'edu-

caziun e.u.v.) gis tuttina sco sin plau federal.

La regenza chantunala maina en emprima lingua las fatschentas dal chantun. En pli planisescha e realisescha ella projects ed activitads. La regenza chantunala exequescha las leschas e las disposiziuns da la Confederaziun sco er quellas dal chantun. Ella maina e coordinescha ultra da quai l'administraziun chantunala. La regenza chantunala ha er l'incumbensa impurtanta da preparar il plan da finanzas dal chantun e da gestir las finanzas dal chantun.

Per liquidar las fatschentas da la regenza salvan ils commembres regularmain sesidas, e quai tenor in chalender predefini. Questas sesidas han lieu per regla davos portas serradas. Tut ilas conclus che pertutgan la guvernanza statala vegnan prendids en il collegi. Mintga commembra e commember da la regenza è pia dumandà da defender quella opiniun ch'è sa fatga valair en il collegi, e quai independentain da si'opiniun personala. La presidente u il president da la regenza mida per regla ina giada per onn u, tut tenor chantun, en in ritmus da dus onns tenor il princip d'anzianitat (dumber d'onns en la regenza).

Cuntrari a la regenza svizra, il Cussegli federal, vegnan elegidas las regenzas dals 26 chantuns directamain dal pievel. Per ordinari han questas elecziuns lieu mintga 4 onns; per gronda part sa tracti d'elecziuns da maiorz.

La giudicativa

Sin plau federal represchenta il Tribunal federal la giudicativa: El è la dretgira suprema da la Svizra. Ultra da quai existan sin plau federal il Tribunal penal federal, il Tribunal administrativ federal ed il Tribunal federal da patentes. Mintga chantun ha sias atgnas dretgiras. Ellas idigitgeschan en emprima instance ilas que pertutgan l'agen territori chantunal.

Las vischnancas

L'unitat politica la pli pitschna en Svizra è la vischnanca. Actualmain datti circa 2300 vischnancas. Lur dumber sa redusche dentant cuntinuadament, perquai che surt las pli pitschnas fusiuneschan per pudair ademplir meglier las incumbensas.

Circa in tschintgavel da las vischnancas ha in agen parlament, oravant tut las

citads. Ils quatter tschintgavels restants enconuschan percuter la decisio directdemocratica a la radunanza communal, a la quala tut las abitantas e tut ils abitantas cun dretg da votar pon sa participar. Quai vul dir ch'il pievel na la lascha betg represchentar da deputadas e deputads, mabain prenda sez ils conclus ed elegia sez l'executiva (regenza).

La Confederaziun ed il chantun attrubueschan a la vischnanca tschertas incumbensas, per exemplu la gestiu dal register d'abitants u la protezioni civila. Daspera han las vischnancas er atgnas competenzas, per exemplu concernent la scola ed il champ social, il provediment d'energia, la construcziun da vias, la planisaziun communal, las taglias e.u.v. Questas competenzas regleschan elllas per gronda part autonomain. Mintga chantun definescha sez il grad d'autonomia da las vischnancas e perquai po quel variar fitg d'in chantun a l'auter.

Il pli important en forma concisa

Il stadi federal: La Svizra è ina nazion tras voluntad politica. Ella na forma nagiun'unita etnica, linguistica u religiosa. Dapi il 1848 è la Svizra in stadi federal. La struttura statala da la Svizra è federalistica e sa cumpona dals trais stgalims politics Confederaziun, chantuns e vischnancas.

Confederaziun: La Confederaziun è la designaziun svizra per il stadi. En la Confederaziun svizra existan trais differentas pussanzas: l'executiva (Cussegli federal), la legislativa (Assamblea federala) e la giudicativa (Tribunal federal).

Chantun: La Svizra consista da 26 chantuns. Els èn il stadiis oriunds ch'èn sa reunids il 1848 a la Confederaziun e ch'han cedi ina part da lor suveranitat a quella.

Vischnancas: Las vischnancas èn il stgalim il pli bass da l'urden dal stadi. Tut ilas chantuns èn dividits en vischnancas politicas. Ultra da las incumbensas che las vegnan attribuidas da lor chantun e da la Confederaziun, surpigliaj las vischnancas en tscherts secturs er atgnas competenzas.

La preschentaziun:
Dossier «Federalissem svizzer».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=4522
www.chatta.ch

ONOMA – viadis filmics tras las vischnancas da la Svizra e lur nums

■ La varietad da las vischnancas svizras che furman en lur summa la Conferderaziun – quest simbol ha ina lunga tradiziun a las exposiziuns naziunalas svizras: A la «Landi» 39 a Turitg ha la Via auta represententà las citads e vischnancas dal pajais. Ed a l'Expo 64 a Losanna ha la piramida da bandieras da las vischnancas svizras furmà in important lieu d'identificaziun. A l'Expo.02 dueva l'exposiziun Onoma cuntinuar cun questa tradiziun, en ina forma moderna e multimedia. A basa da relaziuns linguisticas tranter divers numbs da vischnancas han ins crèa 143 viadis cinematografics, ils quals cumpigliant raud 600 intervistas ch'en vegnidas fatgas en los singuls vitgs. In project pia che collia la scienza cun impressiuns mutamentanas da l'esser helvetic.

Questas istorias localas ed ils purtrets che vegnan raquintadas a moda artistica cun il medium film furman ina basa da datas singulara, ina collecziun da datas multimediala voluminusa da l'istoria contemporana davart las vischnancas e

las citads svizras. Passa 15 uras da film cumpiglia la banca da datas. Suerter la fin da l'Expo.02 è cumparì in set da 6 DVDs che cuntenga tuti ils films. Ed Onoma – tant a l'Expo.02 sco er sin DVD – munta sa chapescha er plurilinguitad e cumpiglia perquai tut las quatter linguas naziunalas.

La perscrutaziun dals nums locals

Da l'onomastica ad Onoma

L'onomastica («scienza dals nums», dal grec onoma, «il num») è la sparta da la linguistica che perscrutescha ils nums propri. Quels han ina funcziun particula in el sistem linguistic.

Entant ch'ils nums generics (via, lai, splagia) servan a categorisar objects e definir lur trats communabels, lubeschans numbs propri (Marietta, Gian, Losanna, Lucerna, Lugano) d'identifitgar individus u objects singulars, senza stuair descriver els pli exactamain.

Ils champs principals da la perscrutaziun onomastica èn la toponomastica (scienza dals nums locals) e l'antroponomastica (scienza dals nums da persunas). Er sch'il num Onoma lascha pensar a la perscrutaziun onomastica en sia totalitat, sa concentrescha quest project da l'Expo.02 sin ils nums locals u – pli precis – sin ils nums da las vischnancas politicas da la Svizra l'onn 2002.

La toponomastica cumpiglia blers secturs parzials. Ella pretenda ina vasta savida da l'istoria da la lingua ed encouschientschas solidas da tuttas linguas e dialects che vegnan u vegnivan curridurs en la regiun da perscrutaziun. Latiers dovrà encouschientschas da l'istoria, da la geografia e mintgatant er da la biologia. Toponomastica vul er dir perscrutar al lieu. In'interpretaziun che sa basa sin in'analisa linguistica scientifica sto adina anc vegnir confermada cun fatgs geografics e da l'istoria locala, e sch'ella surpassa ils strengs cunfins d'ina regiun, pretenda ina perscrutaziun toponomastica seriusa lavur da team.

Er il project Onoma ha pudì vegnir realisà cun success be grazia a l'engaschi d'ina squadra plurilingua cun representants dals divers territoris linguistics da la Svizra. La finamira era d'elavurar ina sintesa da las perscrutaziuns toponomasticas dals davos tschient onns en las quatter regiuns linguisticas, da reunir ils resultats parzials da numerus retschertgas punctualas, d'eruir contradicziuns eventualas e dumondas nun-scleridas e d'augmentar uschè lunsch sco pussaivel la savida davart la toponimia da la Svizra. Pelvair han ins chattà en il decurs da la lavur per il project Onoma in'emprima interpretaziun resp. ina nova declaraziun – refatga – per circa in terz dals numbs da las vischnancas retschertgadas.

Pavigliun da l'exposiziun Onoma a l'Expo.02 ad Yverdon-les-Bains.

FOTOS MAD

Caracteristicas dals nums locals

Caracteristic per la pluralitat dals numbs locals è lur stabilitad extraordinaria en il decurs da l'istoria. En general mantegna in lieu durant millenns l'emprim num ch'ins ha dà ad el, er sche quest è sa chapescha exponi a las casualitads da la transformaziun linguistica. Perquai ans dat la perscrutaziun dals numbs locals in'invista en las pli veglias parts da l'istoria da la lingua e cultura da noss pajais. Cun ses agid èsi pussaivel d'eruir, cura e qual dals pievels sa chasads successivamain en ina regiun ha fundà in lieu. Ella

scuvra relaziuns da parentella protoistoricas – da temps ch'ins discurriva anc la medema lingua en il nord ed en il sid da las Alps. Ella revelescha ils divers moviments demografics en il decurs da l'istoria e mussa er cleramaín il barat d'ideas e tendenzas linguisticas tranter ils pievels da l'Europa. La retschertga dals numbs locals lubescha da scuvrir, quant streng ch'ins singuls territoris èn entretschads in cun l'auter e colliads cun las regiuns europeicas vischinas: ultra da quai renda ella er conscient, quant giuvens e bain er quant provisorics ch'en ius cunfins actuals politics e linguistics. Ma la toponomastica sco ch'ella vegn chapida ozendi n'è betg sulettamain ina disciplina istorica.

Il project Onoma considerescha pia la toponomastica en si'entira cumplexitat: El mussa la vaira derivanza e significaziun dals numbs locals – tant sco che la linguistica istorica po determinar quella. Ma el preschenta er la reinterpretaziun moderna sco expressiun da la rolla im-

portanta dal num local per nossa vista dal mund, quai ch'exprima er il fatg che la lingua è dapli che be in sistem da comunicaziun per il diever quotidien. La toponomastica, in secur parzial da la linguistica, contribuescha uschia er ad ina meglia chapientscha da l'esser uman e da sia creativitat linguistica tant caratteristica per el.

En il mument ch'in lieu retschaiva in num è quest num motivà: el ha in senn. In exempl: Oriundamain è Faoug (VD) in num generic romand che denominiescha il fau. In vegl num da funs cun la significaziun «sper il fau» è daventà qua il num da la vischnanca. En il diever effecit da la lingua sa perda la motivaziun primara d'in tal num local dentant bain-spert. Schizunt quels ch'han dà il num sez han la tendenza d'emblidar sia vaira munitada, er sche quella è totalmain transparenta.

En il cas normal perdan pia numbs pro-

pis oriundamain «pledads» spert lur si-

gnificaziun. Ma sco sch'ella savess ch'in

num local sto esser motivà, emprova la

cuminanza linguistica da puspè dar in senn al num local daventà nuntransparen, uschespert che la munitada origina-la n'è betg pli enconuschenta. En il cas da Faoug han ins identifitgà il num sco «pa-on», quai che vul dir «pavun» (tud, «Pfauen») tenor la veglia pronunzia dialectala en questa part da la Svizra romanda. La vopna da la vischnanca – creada pir bler pli tard –, che mussa sper ina planta stilisada in pavun, dat a questa nova interpretaziun per uschè dir ina conferma uf-

fiziala. Uschia ha la toponomastica da far tar numerus numbs locals cun duas interpretaziuns: la significaziun originala ed ina nova interpretaziun ch'ha d'engraziar si'existenza a l'activitat linguistica permanenta dal spiert uman. Sin questa basa ha er il project Onoma dus divers puncts da partenza. I na fiss betg stà inditgà da confruntar il vast public d'in'expozisiun nazionala sulettamain cun ils resultats scientifics da la linguistica isto-rica pura. Perquai preschentan ils viadis divertents tras ils numbs locals fitg savens interpretaziuns libras dals numbs locals tras il cineasts e las persunas intervistadas. Naturalmain vegnan er intermedia-das infurmaziuns linguisticas strictamain scientificas.

Il project Onoma considerescha pia la toponomastica en si'entira cumplexitat: El mussa la vaira derivanza e significaziun dals numbs locals – tant sco che la linguistica istorica po determinar quella. Ma el preschenta er la reinterpretaziun moderna sco expressiun da la rolla im-

portanta dal num local per nossa vista dal mund, quai ch'exprima er il fatg che la

lingua è dapli che be in sistem da

comunicaziun per il diever quotidien. La

toponomastica, in secur parzial da la lin-

guistica, contribuescha uschia er ad ina

meglia chapientscha da l'esser uman e da

sia creativitat linguistica tant caracteri-

stica per el.

Da l'Expo.02 al set da 6 DVDs

Il pavigliun

A l'Expo.02, ad Yverdon-les-Bains, è Onoma sa preschentà sco suonda: Sco in grond carussel stat il pavigliun radund

sin il plaz da gera e sveglia en il visitador associazions cun citads da tendas e cun «festas cuminaivas». Tut tenor la posiziun dal sulegli glischan ils numbs da las 2897 vischnancas da la Svizra a moda differenta en la fatschada da lain argientada e faudada. Numbs locals enconuschents e nunenconuschents paradechan en successiun alfabetica enturn il pavigliun sco ina cartoteca girabla vieuta enturn. Ils numbs da differenta lunghetza mess en cumposiziun a stgala disegnan in profil da untrada «tipografic» che regorda ad in panorama vieut vers anora.

Tranter la furma radunda da la cuverta externa e la furma libra inscritta da la cuverta interna è il foyer. Là vegn mussà in film (teaser) ch'introducescha ils visitaders cun malets impressiunants en il tema e declera l'applicaziun tecnica da las stelas.

Suerter questi preparaziun per il tema s'avra la tenda. Ins tschiffa in'empri-ma egliada en l'intern. Malets da las di-versas untradas svizras reflecteschan dals moniturs. Ina cuverta da taila che glischia en mellen derasa en il spazi – ina spezia da «stiva-svizra» – in atmosfera decenta, chauda ed empernaiyla. Sutgas pulstradas e stelas da film èn plazzadas sin 11 rudels verds sco sin inslas en il palantschieu. Ins sa senta protegi e ruauissa gugent in mument. Cun la famiglia u cun nunenconuschents guard'ins ils films e discutescha davart la parentella da numbs gis scuverta.

Ils films

Cumbar l'onomastica istorica preparada ed intervistas actualas cun abitants dals divers lieus en viadis linguisticos cinematografics ha tschentà autas preten-siuns tematicas e tecnicas a la soluziun d'infotainment.

Tut en tut èn vegnids realisads 143 films. Ils singuls films preschentan traiss fin tschintg vischnancas. Il tema dal singul viadi linguistic è vegni visualisà en tut ils lieus, senza dentant daventar illus-trativ. Il tema e las infurmaziuns sci-entificas han plitost furmà funtaunas d'in-furmaziun per ils singuls films. Ils crite-riis per reparter las vischnancas èn stads la maschaida da las regiuns, la grondezza, l'interess istoric-linguistic ed il potenzial dramaturgic.

Ils films da 4 fin 7 minutas sa diffe-rencieschan en lur realisaziun cinematogra-fica, perquai ch'ins è entrà en ils pur-trets da las vischnancas specificamain sin ils cuntegns da las ragischs dals pleads resp. sin ils temas dal viadi. Il maletg da mintga vischnanca vegn preschentà ci-nematograficamain a moda differenta. Ina part impurtanta dals purtrets da las vischnancas furman las contribuziuns oralas spontanas da las abitantas e dals abitants. Ils partenaris d'intervista dis-curran en la lingua da lur vischnanca. Persunas estras pon duvrar lur lingua materna.

Mintga vischnanca preschentada è vegnida registrada visualmain uschia che la surfatscha architectonica e topografi-

Exempel d'in dals viadis filmic-linguistics tras la Svizra.

ca è er vegnida raquintada en il maletg. Ultra da quai figuresha mintgamai in''icona dal vitg u da la citad en il film. Quai è il lieu «il pli impurtant» da la vischnanca: la baselgia, la fortezza, la claustra, ina punt, la funtauna dal vitg, il santeri, la gronda fabrica... Igl è num-nadamaín stà ina finamira dal project e dal viadi linguistic da guidar l'aspectatur tras la Svizra plurilingua e da far a medem temp cun el – quasi senza ch'el sentia – ina «spassegiada architectonica» tras il pajais.

Cuntegno

(Reduci als viadis filmics che resguardan vischnancas grischunas)

DVD I

- 5 Ils puntgs da vista (Guarda)
- 7 Portas e martgads (Zizers)
- 16 Ils minis (Celerina/Schlargina)
- 17 Las grottas (Splügen)
- 19 Il ruver (Leggia)

DVD II

- 1 Las cruschadas ed ils plazs (Bivio)
- 4 La «dunna» (Santa Maria i.C.)
- 8 Mes vitg (Sumvitg)
- 9 Il davos ruaus (Tumegl/Tomils)
- 14 Las coniferas (Pigniu)
- 15 Ils numbs en viadi (Avers)
- 16 Ils përs bilings parentads (Flem)
- 20 Las installaziuns artisanales (Mu-legns)
- 23 Ils përs bilings independents (Pagig)

DVD III

- 2 Ils simbols biblics (Grüschi)
- 3 Ils numbs da pievels sparids (Zernez)
- 4 Ils materials da construcziun (Parpan)
- 5 Ils clavads (Tschlin)
- 10 Ils Sontgs senza cunfins (Morissen)
- 14 Las runcadas en general (Rodels)
- 18 Ils enclars (Tersnaus)
- 21 Ils albierts e las tavernas (Lostallo)

DVD IV

- 1 Las sbuvadas (Rueun)
- 4 Ils sontgs patrunis (San Murezzan)
- 5 Las collinas e fortezzas (Brienz/Brin-zauls)
- 7 Las pastgiras (Paspels)
- 11 Las autezzas (Surcuolm)
- 14 Ils prenumis cristians (Jenins)
- 16 Ils casturs (Bever)
- 18 L'inexpligtabel (Castasegna)
- 19 Dal puz al lai (Fläsch)
- 22 La villa (Vella)
- 24 A l'ur dal precipizi (Brusio)

DVD V

- 10 La posiziun relativa (Zuoz)
- 12 Ils cunfins (Cuira)
- 17 La grondezza (Sils im Domleschg)
- 19 Ils OSNI (prelatins) (S-chanf, Tenna)
- 20 Las chavorias (Poschiavo)
- 23 Ils tschiervs e las vatgas-tschierv (Tschierv)

DVD VI

- 1 Las pastgiras d'alp (Samedan)
- 4 Ils dunum (Razén)
- 6 Punts e puntetas (La Punt-Chamues-ch)
- 9 Ils përs translatads e translatads mal (Savognin)
- 11 Ils cotschens (Rossa, Rothenbrunnen)
- 13 L'ischi (Schiers)
- 14 Chaglias e plantas cun nuschs (Casta-neda)
- 15 Las clasiras (Portein)
- 19 Il metal (Innerferrera)
- 20 Las ovras idrograficas (Buseno)
- 21 Las untradas plattas (Soglio)
- 24 Ils numbs sparids (Maienfeld)

La preschentaziun:

Div. autur(a)s. Onoma – il pajais da numbs e lieus. 6 DVDs e booklet accampagnant. 2002.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?iid=4523
www.chatta.ch

Las relaziuns nord-sid

Ils raports ambivalents tranter ils stadis industrials ed ils pajais en svilup

Durant la revoluziun industriala en il 19avel tschientaner èn l'Europa e l'America dal Nord sa sviluppadas massivamain. Lur colonias, situadas per gronda part en l'emisfera meridiunala, èn restadas oravant tut agriculas. Enturn la mesadat dal 20avel tschientaner ha la decolonisaziun permess a numerus stadis da sa far independents. Ma lur economias han gi difficultads da s'adattar.

Ils pajais sviluppads han emprestà grondas summas da daners als pajais dal sid per permetter a quels da sviluppar lur economias. A l'entschatta dals onns 1980 ha dentant la crisa da debits mussà che blets pajais eran incapabes da restituir questi emprests.

Oz è il foss tranter ils pajais ritgs ed ils pajais povers fitg grond. Ina bona part da la populaziun mundiala sto viver cun paucs dollars il di. Il svilup dals pajais po-

vers è perquai ina da las sfidas principales da l'economia mundiala. Ma co che quest svilup duaja avair lieu, sut

tge cundiziuns da basa e vers tge finamiras vegn discutà a moda cuntraversa. Ed il sustegn da vart dals stadis industrials e d'organisaziuns internaziunalas sco la Banca mundiala e l'Organisaziun mundiala da commerzi n'è betg adina liber d'agens interess.

Tge è in pajais en svilup?

Ils pajais economicamain e socialmain sutsviluppads, surtut en l'Africa, l'Asia e l'America Latina, vegnan numnads pajais en svilup en cumparegliazion cun ils stadis industrials fitg sviluppads. I vegn er duvrada per quels la noziun Terz Mund.

In pajais en svilup – en il senn classic, tradicional – mussa ils sustants tratgs caracteristics: El è savens in'antierira colonia; el è fermamain dependent dals stadis industrials; entaifer il pajais exista ina gronda discrepanza tranter il svilup en ils centers industrials e la champagna; ina gronda massa da glieud senza possess sa confrunta cun ina pitschna minoritad da possessurs che defendan savens lur privilegis cun tut ils meds (p.ex. dictatures militares); la producziun sa concentrescha unilateralmain sin l'agricultura e l'explozaziun da minieras e savens be sin paucs productus d'export (monoculturas); igl exista ina gronda dischoccupaziun collida cun ina dischlocaziun en las citads che creschan rasantamain (furmazion da slums); la populaziun crescha «explosivamain»; l'entrada per chau da la populaziun è extremamain bassa; ina gronda part da la populaziun è sutnutrida, da quai resulta in'alta mortalitat dals uffants ed ina bassa media da vegliadetgna probabla; ina gronda part da la populaziun è analfabet.

Tge è l'agid al svilup?

Ils fatgs menziunads mainan ad in circul vizius da miseria. D'interrumper questi circul è la finamira da la collauraziun da

La furmazion – qua a Myanmar – è ina da las mesiras las pli effizientas per megliorar lunga vista las relaziuns en ils pajais en svilup.

FOTOS PD

l'agid al svilup. «Dà al fomentà in pesch ed el mangia in di; mussa ad el da pestgar ed el mangia mintga di.» Quest proverbi chinali mussa la differenza tranter l'agid en cas urgents e da catastrofas d'ina vart e l'agid al svilup da l'autra vart. L'agid al svilup na vul betg be sminuir la miseria cun donaziuns, mabain emprova da render capabels ils retschaviders da gidar sazez a lunga vista.

Svilup vul dir, dismetter la povradad cun contentar ils basegns fundamentals, munta però er process da liberaziun e da repartiziun gista da pussanza e ritgezza. Pli baud vegniva il sutsvilup considerà sco stadi da povradad che vegniva mesura cun il product social per abitant.

Oz vul sutsvilup dir che las gruppas povras da la populaziun e las regiuns sjan dependentas dals centers industrials e ch'i resultia da quai in svilup dischequilibrà. Ils centers dals pajais en svilup però èn puspe dependents dals gronds centers dals stadis industrials.

Las dependenzas vegnan chaschunas predomianatamain dals gronds concerns e da las societads kommerzialas multinaziunalas. Quellas promovan ils centers en ils pajais en svilup ed uschia er il dischequilibri crescent.

Ils partenaris da l'agid al svilup n'èn perquai savens ni ils pajais en svilup sezni iis centers da quels, mabain las regiuns pregiuditigadas, pia ils povers dals povers en ils pajais en svilup.

La collauraziun da svilup sostegna ils pajais en svilup en lur sforz da megliorar las cundiziuns da viver da lur populaziun. Ella duai gidar quels pajais uschia ch'els pon diriger sezs lur svilup. Ella ha la finamira da cuntanscher relaziuns pli equilibradas tranter ils pievles.

Ella sostegna en emprima lingia ils pajais en svilup, las regiuns e las gruppas da la populaziun ch'en pli povers. Ella promova numnadamain: il svilup dals territoris rurals; la meglieraziun da la situaziun da nutriment, particularmain tras la producziun agrara per l'agen provediment; il mastergn e l'industria pitschna locala; la creaziun da pazzas da lavour; la

realisaziun ed il mantegniment da l'equilibre ecologic e demografic.

Ils agens interess dals stadis industrials

Il foss tranter pover e ritg maina ad inschesqueilibre che dat da pensar als pajais bainstante ed als regordia al duair umana da gidar ils povers. Ils pajais sviluppads intervegnan uschia en ils pajais dal sid cun programs d'agid ed er bleras organisaziuns betg statalas s'occupan cun il problema da l'agid al svilup.

Ma ils stadis industrials n'ageschan betg simplamain a moda altruistica, mabain persequiteschan tuttavia er agens interess: Els vulan promover la creschiantscha e garantir la pasch, ma er defender lur agens interess geopoliticos. Motivs per l'agid al svilup pon pia esser da tempa umanitaria (smuinir la fomaz, agid rat catastrofas, eriger l'infrastructura), economica (ils pajais en svilup èn savens furniturs da materias primas per ils stadis industrials, pussaivladdats d'investir) u er politica (influenzar la structura politica dal pajais en svilup a favor da la democrazia e dals dretgs umans, ubain ch'il pajais en svilup è da gronda montada militara). In exempl per in engaschament lià stretgamain ad interess politics: Durant la Guerra fraida han ils Stadis Unids sustegnì massivamain tscherts stadis africans en furma d'«agid al svilup» per far da quels bastiuns cunter il comunismem.

Terms impurtants

Imperialism

Tenor la chaptscha dal temp modern signifitgescha imperialismem per l'ina l'expansiun da la pussanza d'in stadi sur auters pajais tras conquista, annexiu o penetraziun; ina da sias furmas è il colonialismem. Per il temp dapi l'auto industrialisaziun signifitgescha imperialismem ina relaziun exprimida d'explozaziun e da dependenza tant economica sco politica che sa manifestescha en differentas furmas tranter stadis autamain industrialisads e stadis e regiuns economicamain main avanzads (cunzunt en l'Africa e l'Asia). Oravant tut il temp tranter il 1880 ed il 1918 vala sco epoca da l'imperialismem.

Colonialism

Stabiliment da centers kommerziali e colonials en pajais politicamain e militar main pli flaives (surtut en l'Asia, l'Africa e l'America) e l'appropriaziun da questi pajais tras stadis pli pussants (surtut da l'Europa) dapi il 16avel tschientaner. Ils stadis colonials avevan oravant tut finamiras economicas e militaras.

Terz Mund

Il Terz Mund sa cumpona dals stadis industrialmain pauc sviluppads en l'Africa, l'Asia e l'America dal Sid. La repartiziun en l'emprim, il segund ed il Terz Mund

In provvidement d'aua adequat – en bleras regiuns anc adina ina chaussa che na sa cha-pescha betg da sasez (foto: Etiopia).

parta dal svilup istoric da l'industrialisaziun. Ils pajais chapitalistic firmavan l'emprim mund, entant ch'ils anterius pajais socialistic dal bloc da l'ost, industrialisads pli tard, vegnivan numnads se-gund mund.

La discrepanza tranter ils stadis industrials ritgs ed ils pajais en svilup dals continents dal sid provocchescha disputas, en las qualas las naziuns dal Terz Mund pretendan ina meglra posiziun ed equalitat dals dretgs sin il martgà mundial.

Pajais en svilup

Tar quels sa tracti da stadis dal Terz Mund ch'en «utsviluppads» economicamain e tecnicamain en cumparegliazion cun ils stadis industrials. Trais quarti da la populaziun mundiala vivan en ils pajais en svilup da l'Africa, Asia ed America dal Sid ed èn smanatschads constantamain da paupradad, malsogna, fomina e mort. Ils motivs ed ils segns tipics: 50% da la populaziun lavura en l'agricultura, in'alta rata d'analfabetismem, in bass standard da viver, savens furmas socialas cun tratgs feudals, dependenza da naziuns industrialas, pauca industrialisaziun, gronds debits a l'exterior e mancanza da chapital.

Martgà mundial

Sin fundament da lur dominanza economica e lur cumpart principala al martgà mundial pon ils stadis industrials dal vest definir per tge pretschs ch'ils products agrars e primars (surtut dals pajais dal Terz Mund) ston vegnir vendids sin il martgà mundial (terms of trade). Tut las tentativas internaziunalas da stabilir ina structura pli gista dal commerzi mundial n'hau betg pudi retegnair la scrudada dals pretschs per materias primas e l'indebitament dals pajais en svilup.

Terms of trade

La noziun serva a descriver las relaziuns da barat realas tranter ils bains primars (materias primas) ed ils bains industrials. La «teoria dal pegiurament secular dals terms of trade» da R. Prebisch argumen-tescha, sa basond sin ina cumparegliazion a lung termin dals pretschs da las duas gruppas da bains, che la relaziun da barat saja sa midada a lung termin a favor dals stadis industrials ed a donn dals bains primars. Per pudair valitar endretg its effects dals terms of trade ston ins far la differenza tranter ses differentes tips e sias modas da calculaziun.

Monocultura / monostructura

La concentraciun da l'agricultura/economia publica sin principalmain in sulet product (da materia prima) che determinescha l'export vegn designada sco monocultura u monostructura. Blers pajais en svilup han monoculturas, per part perquai ch'els eran vegnids sfurzads da las pussanzas colonialas ad ina partizion da la lavour coloniala. La dependenza d'in

sulet product primar sa fa valair sco in impediment da svilup en vista a las cundi-zions da la repartiziun da lavour internaziunalas dals terms of trade (cf. sur-vart).

Banca mundiala

La Banca mundiala è vegnida concepida il 1944 per la restrukturaziun dals pajais destruids da la guerra e fundada il 1945 a Washington. La vischinanza geografi-ca al center da pussanza dals Stadis Unids è restada simbolica per la vischinanza als interess dals Stadis Unids. La «banca dals paupers» è sa sviluppada oz al creditur multilateral principal dal Terz Mund.

La Banca mundiala finanziescha sias operaziuns: 1. tras contribuzions da ses commembors, 2. tras credits sin il martgà da chapital internaziunal, surtut en furma d'obligaziuni visavi bancas stata-las e privatas, 3. d'entradas da las atgnas fatschentas da credit. Ella dat credits per cundi-zions kommerzialas che ststattan sut la controlla permanenta da la crediti-vidlad e rentabilitad. Ella è plinavant prepensadra programmatica da la politica da svilup internaziunal e dapi ils onns 1980 – ensemble cun il Fond monetar internaziunal – manadra da la politica d'adattaziun structurala.

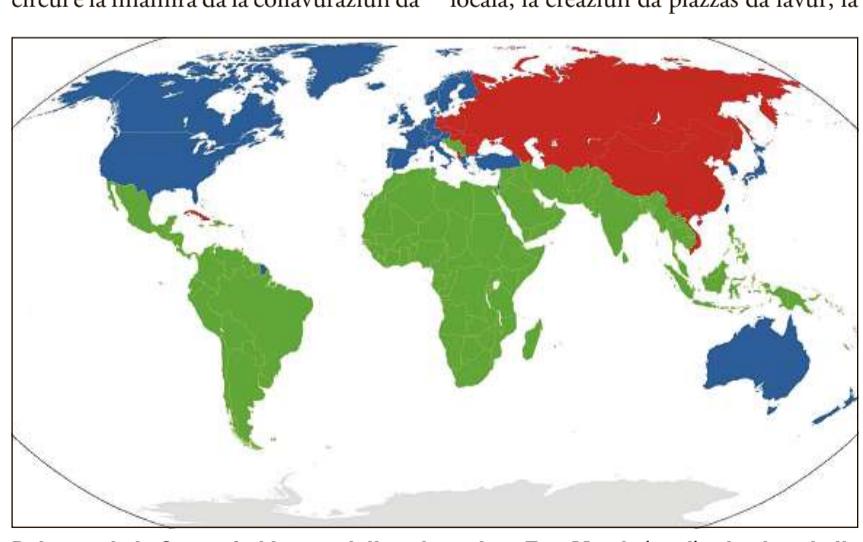
Organisaziun mundiala da commerzi

L'Organisaziun mundiala da commerzi (OMC) è in'organisaziun internaziunal da cun-sedia a Geneva che regla relaziuns economicas e da commerzi internaziunalas. Quella è vegnida fundada il 15 d'avrigl 1994 or dal General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) en la Runda dad Uruguay suenter in temp da tractar da set onns. L'OMC furma sper il Fond monetar internaziunal e la Banca mundiala ina da las organisaziuns internaziunalas centralas che s'occupan da la politica economica e da commerzi a nivel internaziunal e global.

L'OMC sa chatta en in conflict d'interess tranter ils pajais dal Terz Mund ed ils pajais sviluppads. Ils pajais ritgs pretendan l'avertura dals martgads dal sid a lur products e servetschs, ma els mante-gnan barrieras ch'impedeschan da lur vart als pajais en svilup d'exportar ils products agriculs. Tschertsas gruppas antiglobalisticas èn da l'avis che l'OMC saja in instrument en servetschs dals pajais sviluppads. Autras pensan ch'ina liberalisaziun dal traffic commercial internaziunal permetta als pajais dal sid da profitar cun exportar lur products.

La preschentaziun:
Dossier «Pajais en svilup».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=622
www.chatta.ch

Dal temp da la Guerra fraida cumpigliava la noziun «Terz Mund» (verd) oriundamain ils pajais che na tutgavan betg tar ils blocs dal vest e da l'ost (blau resp. cotschen). En il fra-temp è la mutata da la noziun sa midada.

Cumportament envers l'urs

L'Uffizi da chatscha e pestga infurmescha

Dapi l'onn 2005 vegnan puspè ob-servads singuls urs en il Grischun, su-enter che quai n'è betg pli stà il cas durant passa tschient onns. Ils ani-mals derivan dal Trentin, d'ina popu-laziun dad urs ch'è daventada pli e pli gronda ils ultims onns. Sch'ils urs han mo pauca tema dals umans, ston ins dar spezialmain adatg. Da princip èn ils urs animals da rapina, dals quals ins sto te-gnair distanza. La probabilitad da scun-trar in urs è però fitg pitschna.

Reglas da cumportament generalas
Tge far sche jau sun en in territori dad urs? As infurmai davart la probabla pre-schientscha dad urs. Restai sin las sendas da viandar. Evitai las spessas chaglias da pumaraida u lieus da chat da bulieus giud via. As faschai udir cun discurrer u cun far canera senza agitaziun. Na laschai betg enavos vanzadiras u ruments. Pren-dai Voss chaun a la tschinta.

Tge far sche jau scuntr in urs?
Stai airi e restai calm ed empruvi d'ana-lisar la situaziun. As faschai udir cun di-scurred uschè normal sco pussaivel. N'empruvi betg d'As avischinat a l'urs. As retirai plauet (mai currer, ils urs èn blier pli svelts che nus). Evitai tut quai che l'urs pudess chaper sco sma-natscha (gesti-cular cun fists en l'aria, bittar crappa, sbragir e.u.v.). Na car-malai mai cun

pavel urs che vivan al liber. Renunziai da far ina fotografia da l'urs, a favor da la se-girezza. Na persequitai mai in urs che sa retira. Ils urs sa drizzan magari si per ob-servar la situaziun – quai n'è betg in segn da smanatscha.

Scumandà da pavlar!
Sch'ils urs han chapì che l'uman è in fur-nitur da nutriment, n'hant betg pli tema dad el. L'urs tschertga cun cleras fina-miras la vischinanza da l'uman e provo-chescha uschia situaziuns privlusas. Per-quai vali: Na pavlai mai in urs. Na laschai betg enavos ruments u vanzadiras sin Vos-sa spassegiada. Er mantuns da cumpost e canisters che cuntengnan ieli da ravun pon esser pavel per urs.

Situaziuns spezialmain privlusas
Sco situaziuns spezialmain privlusas pon valair in'ursa cun urs, in urs blessà, in urs che vegg disturbà cur ch'el maglia u in urs, al qual in chaun s'avischina me-mia fitg.

Urs e rument
Urs che cumbineschan la proximitad da l'uman cun nutriment, vegnan designads da la perscrutaziun dal cumportament sco urs cundizionads dal pavel. Quests animals tschertgan cun il temp intenziu-nadamain la vischinanza da l'uman per arrivar a pavel: Els rumpan si containers da rument, stgarpan animals da chasa, penetreschan en stallas. I basta d'esser intignas paucas giadas en la proximitad d'abitadis e da chattar pavel, per provo-car in tal cumportament. Cunzunt ils ani-mals giuvens èn sensibels per quai. Urs cundizionads dal pavel èn fitg stinads e mulestus. L'experimentscha mussa ch'igl è fitg difficult – er un acziuns da spaventav intensivas – da curreger puspè in tal cum-portament sbaglià dals urs. In urs cundi-zionà dal pavel po daventiar in factur da ristga per l'uman. Savens na resti pli na-gut auter che d'al sajettar. Per che l'uman e l'urs possian exister paschaivlamain in sper l'auter, èsi necessari che tut il pavel da derivanza umana saja inaccessible per l'urs.

Rument e cumpost
En il territori da l'urs duain vitgs pli pi-tschen, fraczuns u singuls bains ed ac-las duvrar containers da rument ch'en

Tavla d'infuraziun davart il cumportament da l'urs.

Tge ston ins far en cas d'in donn?
Ils animals morts na duain betg vegnir tutgads ed ils fastizs na duain betg ve-gnir eliminads. Il donn sto vegnir an-nunzià immediatamain al guardiaselva-china competent. Il guardiaselvaschina fa in rapport dal donn e trametta vina-vant quel a l'Uffizi da chatscha e pestga. Sche l'expertisa na po betg vegnir fatga immediatamain, ston ins proteger il ca-daver cunter selvaschina da rapina. Ani-mals blessads ston vegnir tgirads direc-tamain dal veterinari. En cas da dubi po vegnir dumandada in'ulteriura experti-sa (Institut per patologia d'animals, Universitat da Berna).

Indemnisazion

Il proprietari resp. il personal d'alp dat tut las infurmaziuns davart l'animal per pudair stimar il donn. Indemnisads vegnan mo ils animals annunziads e chattads, per ils quals è vegnì fatg in protocol dal donn tras l'organ da sur-veglianza da chatscha. Per las indemni-saziuns dals animals vala la valor da martgà (nursas: la tabella da stimaziun). Cur ch'il donn è vegnì constatà e discutà cun il possessur, vegnan ils animals indemnisads dal chantun. La Confede-raziun surpiglia 80 % dal donn.

Urs ed avieulers

Là, nua ch'ils urs sa mussan, poi dar conflicts considerabels: Ils animals da rapina gronds sblundregian patgnas in-clusiv lur cuaditsch e demoleschan uschia savens entiras rischlas. Ils pievls d'avieuls na sa revegan strusch pli d'ina tala attatga. Sch'ils avieulers na vegnan betg protegids, als visitan ils urs savens pliras giadas.

En regiuns periclitadas dovràn ils ap-i-culturs in sistem cumprovà da saivs elec-tricas per evitar donns. Ina moda da construczion stabila ed in bun mante-niment èn la premissa per ina proteczi-un effectiva. Ils custs per circumdar l'areal professionalmain cun ina saiv de-pendan da la grondezza e dal lieu da l'avieuler. En Svizra sostegna la Confede-raziun projects da protecziun.

Saiv da protecziun

Las suandantas recumandaziuns èn sa cumprovadas: Autezza da la saiv: ca. 150 cm. Pitgas da lain cun in diameter da sis fin otg cm e cun ina lunghezza d'almain 160 cm (da ruver u impregnadas totalmain e cun ina cuvrida), dis-tanza tranter las pitgas: 2,5 fin 3,5 m. Bindel electric en colur da diesch fin 20 mm ladezza, fixà in distanzas regularas sin tsching differentas autezzas. Bindel giusum almain 15 cm davent dal terren. Il bindel electric po vegnir tendi senza interrupziun. Ils isolators ston vegnir montads da la vart dadora. Ina cuvrida da sternim da 0,8 fin in 1 m sut la saiv ubain segar regularmain l'erva sut la saiv impedescha ch'il current sa collia cun la terra. Apparat electric cun ina tensiun d'almain 5000 volts (p.ex. battaria cun unitad da chargiar solaris). Saiv cun al-main in m distanza dals magasins. Ina distanza pli gronda permetta da lavurar senza incaps tranteren. Sin spundas sto la saiv vers il munt vegnir augmentada, per impedir che l'urs possia siglir su-rova. Urs san rampignar sur ina saiv. Sch'i dat plantas u sche l'avieuler sa chatta a l'ur dal guaud ston ins resigar giu la ro-ma che penda ora ubain circumdar las plantas cun la saiv. Betg laschar enturn rument organic e nutriment ubain ca-nisters cun ieli da chadaina.

Tge chaussas èsi anc d'obsevar?
Il dadens d'in animal na duai betg vegnir deponi en la vischinanza da cha-monas e da chasas abitadas u da sendas da viandar. En lieus, nua ch'igl è en-co-nuschenet ch'in animal è vegnì sbutta-tschià, èsi inditgà da far attenzion spe-ziala. L'urs ha adina fom ed ha in nas ex-cellent. L'urs na dastga en nagn cas veg-nir pavlà u carmalà cun pavel. Na de-poni nagnas vanzadiras enturn la cha-mona da chatscha.

ston vegnir prendidas immediatamain mesiras da protecziun.

Campar en il territori da l'urs

Per campadis ordaifer las plazzas da campar survegliadas u circumdadas d'ina saiv, ston vegnir resguardadas in-tiginas mesiras da precauzion.

Reglas da cumportament

Plazzar la tenda en in lieu survesaivel. Endrizzar la cuschina u il gril almain 50 meters davent da la tenda. Cuschinai sche pussaivel tratgas senza grass e sen-za odur. Na durmi betg en la vestigadira che Vus avais duvrà per cuschinar. Na tegnai betg en salv nutritment en la ten-da u en la vischinanza da la tenda. Con-servai tut ils products alimentars en ina moda ch'è segira cunter l'urs (en in edi-fizi, en in vehichel, en in chascha da metal). Vanzadiras ston vegnir dismes-sas en ina moda ch'è segira cunter l'urs (dismetter en in container da rument seguir cunter l'urs en la proxima visch-nanca). Ils urs han medemamain ina preferenza per materias cun in'odur in-tensiva sco pasta da dents u parfum. Er cun tals products pon ins svegliar l'inte-ress da l'urs. Betg laschar enavos ru-ment! Sche l'interess da l'urs per il ru-ment è sveglià ina giada, sa disan ils urs svelt a quest nov nutritment. Savens cu-menza uschia la fin d'ina carriera d'urs.

Ir a chatscha en il territori da l'urs

Da princip èn ils urs timids ed evite-schan ils umans. Sin ina chatscha mitta u sin in post quiet poi dentant dar scun-tradas nunspetgadas cun l'urs. Cun lur nas excellent chattan ils urs savens er selvaschina blessada ed il dadens d'in animal ch'els dovràn gugent sco nutritment. Chatschaders che giran en in ter-ritori da l'urs duain observar intignas chaussas.

Tge far sche jau ves fastizs dad urs?

Tut las observaziuns e tut las cumprova-s indirectas dad urs (excrements, fastizs, predas u pail) duain vegnir annunziadas directamain al guardiaselvaschina cum-petent. As nudai il lieu exact, nua che Vus avais chattà il fastiz e documentai sche pussaivel l'observaziun (telefonin). Na suundai mai fastizs da l'urs.

Co ma cumport jau sin ina tschertga pos-teriura?

In animal blessà è in nutritment bain-vegni per l'urs. Tut tenor la situaziun de-fenda l'urs «sia» preda. Perquai sto ina tschertga posteriura vegnir exequida cun precauzion speciata e suenter ch'igl è vegnì stgir sto ella vegnir interrutt. Na faschai mai ina tschertga posteriura senza chaun. Il chaun As po avertir da la preschientcha d'in urs. Sche Vus scun-trais in urs cur che Vus tutgais u chatta-las l'animal sajettà, As retirai plauet. Il gu-ar-diaselvaschina sto vegnir infurmà im-mediata main davart quest fatg.

Tge chaussas èsi anc d'obsevar?

Il dadens d'in animal na duai betg vegnir deponi en la vischinanza da cha-monas e da chasas abitadas u da sendas da viandar. En lieus, nua ch'igl è en-co-nuschenet ch'in animal è vegnì sbutta-tschià, èsi inditgà da far attenzion spe-ziala. L'urs ha adina fom ed ha in nas ex-cellent. L'urs na dastga en nagn cas veg-nir pavlà u carmalà cun pavel. Na de-poni nagnas vanzadiras enturn la cha-mona da chatscha.

La preschentaziun:

Dossier «Urs brin».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3217
www.chatta.ch

Mes emprim cudesch da pleds

Scuvenir a moda ludica 1000 pleds da la vita da mintgadi

Tar «Mes emprim cudesch da pleds»
sa tracti d'in cudesch d'uffants cun ilustraziuns e cun ils pleds dasperas en rumantsch grischun, sursilvan, surmiran e ladin. Quel cuntenga 60 paginas ilustradas cun il stgazi da pleds fundamental dals divers secturs da la vita da l'uffant. Il cedesch preschenta ils pleds cun purtrets en ina furma fitg ludica. Ils uffants pon emprender pleds, cumbinar, repeter, construir e giugar. Tar il cedesch exista er in document «Ideas per l'instrucziun creativa» cun diesch propostas per projects didactisads.

La versiun originala englaisa è cumpresa rida l'onn 1991 tar la chasa editura Dorling Kindersley a Londra. Text: Angela Wilkes; fotografias: Dave King e Tim Ridley; illustraziuns: Pat Thorne. La versiun rumantscha ha l'Uniun Rumantsch Grischun realisà il 1992 e restampà l'onn 2000. Igl è quai stà l'emprim tom da la collavuraziun cun Dorling Kindersley, da la quala duevan resortir fin il 2003 en tut set cudeschs illustrads en versiun rumantscha.

Text da la cuverta

Cuntegna circa 1000 pleds da la vita da mintgadi per uffants da trais fin otg onns. Cun bellas fotografias en color e bleras ilustraziuns per uffants. Ordinà tenor tema sin paginas dublas. Gida ad emprender a leger ed a scriver. Adattà a la moda e maniera co ch'in uffant emprenda la lingua. Prepara l'uffant per la scola.

Cuntegna

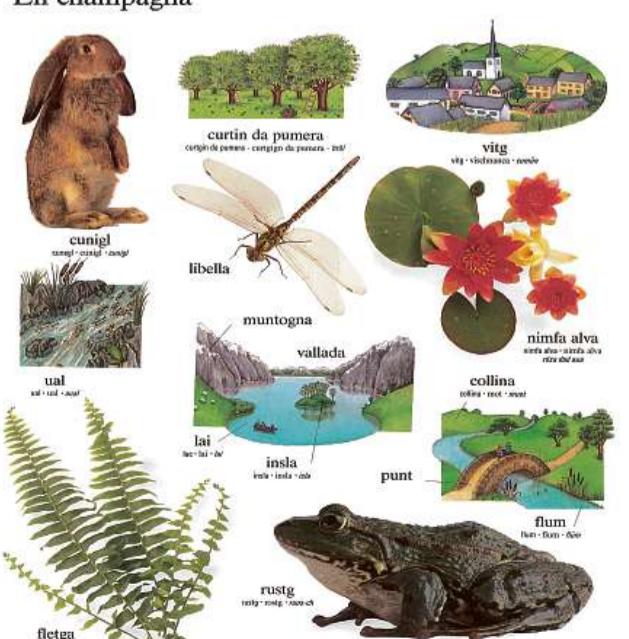
Tut sur da mai; Mia vestgadira; A chasa, Chaussas en chasa; En cuschina; Vivendas e bavrondas; En il bogn; En iert; En il lavatori; Per via; En il parc; En il supermargà; Autos; Chaussas che sa movan; En champagna; En il guaud; Sin il bain puril; Animals da chasa; En il zoo; Giugarets; A scola; A la riva; Temp, aura e stagius; Sport; Pleds d'acziun; Gieus; Or dal cedesch da paraulas; Colurs, furmas e cifras; Sura, sut, davos, davant; Cuntraris.

Dus pleds per ils geniturs

Pleds èn per uffants qua per far termagls: repeter, volver, cumbinar, metter ensemble e prender dapart. L'uffant gioga cun pleds ed emprenda giugond.

«Mes emprim cedesch da pleds» è in cedesch per giugar ensemne cun l'uffant, damai in giugaret tut spezial. Bellas ilustraziuns e bleras fotografias en color rendan mintga pagina ina scuverta unica e divertaiyla. Cun l'agid dal creschi emprenda uschia l'uffant pitschen a numnar tut quai ch'el vesa enturn el, entant che l'uffant pli grond po far qua sias emprimas emprovas da leger.

En champagna

Sguard a l'intern.

Ils pleds èn scrits en rumantsch grischun ed en trais idioms (sursilvan, surmiran, ladin). Ch'il rumantsch ha ina gronda varietad da pleds sa mintgin: blers pleds che sa sumeglian, ma er pleds ch'en fitg differents. Cun quest cedesch avais vus l'occasiun unica da chattar quels pleds ch'ins dovrà il pli savens tuts ensemne en trais idioms (mintgin en in'autra scrittura) ed anc cun il rumantsch grischun en lettras grondas survart.

Ils geniturs u las persunas che s'occupan ensemne cun ils uffants cun quest cedesch pon vesair, quant organicamain ch'il rumantsch grischun stat sper ils idioms e crescha or da quels. Ina part dals pleds è en tut ils idioms tuttina sco en rumantsch grischun. In'autra gronda part dals pleds sa distinguia d'in idiom a l'auter e dal rumantsch grischun be tras ina u paucas letras. Sulettamain fitg paucs pleds èn cumplettamain differenti d'in idiom a l'auter ed en rumantsch grischun. Pelvaira, in cedesch d'engiavine ras rumantschas! Per uffants pli gronds er ina bona moda d'inscuntrar ils idioms ch'els audan già al radio ed a la televisiun, e pli tard er da consolaras e collegas.

Ideas per l'instrucziun creativa

Il cedesch «Mes emprim cedesch da pleds» sa lascha er integrar bain en scoliana e sin il stgalim bass (surtut 1. e 2. clasa) per elavurar singuls temas dal mintgadi. Qua intginas propostas per projects a basa dal cedesch:

Gieu da detectiv

L'uffant survegn dudesch maletgs da diférents temas (kopias) senza numbs or dal cedesch. Tgi chatta l'emprim tut quels en il cedesch cun nudar la pagina e/u ils numbs dal objects?

Lavur da partenari: In uffant malegia sez diesch differents objects or dal cedesch ed als dat a ses consolar per tschertgar latiers la pagina resp. il num. L'uffant survegn mintgamai trais objects cun numbs d'in tema specific. El sto chattar il term general da questas chaussas (p.ex.: frajas, schambun, turta = vivondas e bavrondas).

Lavur en gruppa: Trais uffants furman ina gruppa. Mintga gruppa sto ademplir treis pensums. La scolasta dictescha a l'emprim uffant tschintg pleds da diférents temas. Quel prelegia ils numbs al second uffant. Quel tschertga ils maletgs, noda il numer da la pagina ed il terz uffant sto malegiar ils objects. Tge gruppa cuntanscha il meglier resultat punto spertadad e correctedad?

Referat, gasettina, cedesch persunal

Mintga uffant tschertga en il cedesch ses tema preferi, per exemplu «En il parc», «Sport», «Animals da chasa» etc. Cun ina copia (en color) fa el ina collasca e scriva tar mintga maletg ina pitschna frasa: «Mes giat ha num Biscot», «Jau vuless gugent in papagag!» etc. Evtl.

Cuverta da la publicaziun.

FOTOS MAD

tschertga el anc dapli infurmaziuns en auters cudeschs. Quai preschenta el als auters uffants en furma da referat, gasettina, cedesch persunal. Evtl. laschar engiavinar ils uffants l'emprim tge ch'è da tgi. Quant bain enconuschan els in l'auter?

Tadlar e leger

La scolasta pachetescha il stgazi da pleds d'in tema specific en ina pitschna istorgia. Ils uffants avran il cedesch sin la pagina correspondenta, audan il text, taidan ils pleds e mussan cun il det ils pleds udids (evt. tatgar ils objects copiads sin cartinas, uschia ch'els uffants pon sa concentrar meglier).

Ils uffants prelegian in a l'auter l'istorgia, laschan or in pled ed il consolar sto tschertgar il pled correspondent e dir el. In istorgia tar il tema «A scola» pudess per exemplu tunar uschia: «Marianna ha zambregiar. Ella prenda la ... per tagliar il palpiti colurà. Quest palpiti tatga ella sin in fegl dal ...». Igl è il fegl dal mais da matg.»

Gieu

Ils uffants survegnan schablonas per malegiar e scriver memoris (maletg e maletg, maletg e pled), dominos (maletg e maletg, maletg e pled) e quartets (mintgamai quatter cartas tutgan tar in term general: velo, taxi, helicopter, racheta = chaussas che sa movan).

Scriver pleds

Ils uffants emprendan a scriver ils pleds d'in tema specific: en furma da dictat animà e dictat sfruschà, text da largias ed engiavins da tuttas sorts.

Cudeschs da la chasa editura Dorling Kindersley cumparids en rumantsch

1992: Angela Wilkes: Mes emprim cedesch da pleds. (Reediziun 2000).

1995: Barbara Taylor: Atlas dals animals.

1999: Steve Parker: Mammals.

(Egls averts 1).

2000: Michael Tambini: Futur. (Egls averts 2). Barry Clarke: Amfibis. (Egls averts 3).

2001: David Burnie: Utschels. (Egls averts 4).

2003: David Burnie: Flurs. (Egls averts 5).

mantscha, Societad Retorumantscha) – edi set cudeschs da la chasa editura Dorling Kindersley. La collavuraziun cun questa gronda chasa editura cun sedia a Londra è in bun exempl per las schanzas ch'il svilup tecnologic dals ultims deccennis porscha gist er a linguis minoritaras. En ina contribuziun da l'Agentura da novitads rumantscha (anr), fatga l'onn 2000, rapportan ils responsabels davart ils singuls pass d'elavuraziun d'ina nova publicaziun:

La chasa editura Dorling Kindersley trametta in disc cumpact cun si il cedesch cumples cun maletgs, fotografias, tabellas, skizzas e textxs. Cun agid d'in program che sa leger las datas da basa sa laschan alura avrir las singulas paginas e remplazzar il text englais (u tudestg) cun la versiun rumantscha. Il spazi che stat a disposiziun, la grondezza da la scrittura, ses format e la structura – tut quai è già definì da la versiun originala e po vegnir surpiglià. Ins vesa uschia directamain sch'il text rumantsch ha plaz u sch'el è memia lung; er sbags pon ins curreger immediat.

Suenter avair terminà tut las translazioni e correcturas han ins laschà far la Südostschweiz Print in film dals texts rumantschs e returnà quels a Londra; e davent da là en las clischas vegnidias furnidas ad ina da las stamparias cun las qualas la chasa editura collavura. Cundizion da basa da vart da Dorling Kindersley, a la quala er la realisaziun da la versiun rumantscha è stada liada: edir in dumber d'almain 2000 exemplars da mintga tom.

Damai che Dorling Kindersley è ina da las grondas chasas edituras insumma, cun ina rait da collavuratur e da firmas associate en tut il mund, ha er la realisaziun da la pitschna ediziun rumantscha cuntaschì dimensiuns globalas: Entant che las duas emprimas produzioni («Mes emprim cedesch da pleds» ed «Atlas dals animals») eran anc vegnidias stampadas en l'Italia, èn ils singuls toms da la collezioni «Egls averts» vegnidis realisads a Singapur resp. Hongkong tras l'interpresa da stampa giapunaisa Toppan.

Englais sco lingua preferida

Singuls toms da la chasa editura Dorling Kindersley han ins translata directamain da l'englais en rumantsch. En la contribuziun menziunada, realisada da l'anr durant la fasa d'elavuraziun dal tom «Futur» or da la retscha «Egls averts», hai num en quest connex:

Er sch'ins pudess prender la versiun da basa tudestga, taliana u franzosa, preferecha Felix Giger – ina da las persunas responsablas per l'ediziun rumantscha – la versiun englaisa. «L'englais ha per mai divers gronds avantatgs. L'in è che l'englais ha sin il champ tecnic bleras expressiuns latinis. E quellas èn naturalmain pli daspera al rumantsch. In auter avantatg è che cun translatar da l'englais vegn jau da guntgir las structuras tudestgas ed arriv uschia ad in rumantsch cun structuras propri rumantschas. Ed in auter punct è quel da l'encletga. Avant che jau pos translatar in sulet pled englais, al stoss jau avair chapì. Quai dovra seguir in sic dapi temp, ma i vala la paina. L'englais – perquai ch'el è savens pli lontan dal rumantsch ch'il talian u franzos – ma sforza da far ponderaziuns pli grondas. Il tudestg fa in dretg fim stilistic enturn sai, il franzos dal rest er. L'englais percuter betg. El è pli concis e quai è d'avantatg per translatar.»

La preschentaziun:

Angela Wilkes: Mes emprim cedesch da pleds. Cuira 1992.

Dapii infurmaziuns:

chatta.ch/?id=1338&chiid=354
www.chatta.ch

Claustra da Mustér – istorgia da la construcziun da l'abazia e da las baselgias claustralas

Cuntrari ad auters pass alpins ha il Lucmagn furmà da vegl ennà ina traversada da las Alps pauc privlusa. Cumbain ch'igl era necessari da percurrer valladas d'access che prolungavan il viadì, è il pass già vegnì frequentà durant il temp da bronz. E suenter il declin da l'Imperi roman dueva el daventar in impurtant traject da commerzi tranter la Rezia e l'Italia Superiura sut domini langobard. A la cruschada da la via dal Lucmagn cun la val dal Rain Anterior, sin la spunda sid en in'autezza da 1100 meters, è sa stabili vers l'onn 700 il muntg ambulant francon Sigisbert da la claustra da Luxeuil cun intgins cumpogns da viadi. La cuntrada nunabitada sisum la Surselva sto avair fatg sin ils fundaturs da la claustra in'impresiun solitaria e deserta – els l'han numnà «Desertina».

Ils edifizis medievals

Or da la cuminanza da muntgs è bainbaud sa sviluppada ina claustra cun reglas benedictinas, la qualà è vegnida promovida en il 8avel tschientaner tras grondas donaziuns. Già l'onn 765 sa chattava a l'est da la claustra traiss baselgias en posiziun parallela: s. Martin, s. Peder e s. Maria. Tut las baselgias èn vegnidas rem

plazzadas vers l'onn 800 tras edifizis novs. Ina ritga stucatura carolingica ornescha la nova baselgia da s. Martin a traiss apsidas. Parallel tar quella, amunt, sa chattan la chaplutta da s. Peder e la seconda baselgia carolingica, s. Maria, er ella a traiss apsidas. Questa famiglia da baselgias ha existi fin la construziun da la baselgia baroccia.

Dapi il 10avel tschientaner ha il convent furmà ina claustra imperiala. Il stadi claustral cumpigliava radund 715 kilometers quadrat. Las possessiuns tanschevan fin en la Lombardia. L'imperatur Otto, en viadi sur il Lucmagn, duai esser sa fermà l'onn 965 a Mustér; Friedrich Barbarossa plirias giadas tranter ils onns 1163 e 1186. En il 13avel tschientaner è la pussanza secularia da l'abazia imperiala plaunsieu ida da rendi. En il 16avel tschientaner è ella stada cumpigliada en ils scumbigls da la refurmaziun ed ha pers per gronda part ils dretgs feudals dal stadi claustral. L'onn 1617 è la claustra da Mustér entrada en in stadi vaira labil en la Congregaziun da benedictins svizra, la qualha ha immediat mess ad ir ina refurma da la claustra. Cun agid da l'abazia vitala da Muri ha la claustra da Mustér survegnì nova vita. Il domini sur il stadi claustral han ils avats pers definitivamain vers la mesedad dal 17avel tschientaner. Il titel da prinzi-avat han els però anc duvrà fin la Revoluziun franzosa.

Il nov stabiliment claustral baroc, 1685–1694

Ils edifizis medievals da la claustra eran da quel temp, suenter dus decennis da declin, en in nausch stadi. Sulettamain traiss stanze sa laschavan stgaudar per la cuminanza da muntgs ch'era uss puspè creschida sin bundant ventg, e las cellas stuevan vegnir occupadas dublament. L'onn 1675 ha l'avat Adalbert II de Medell (1655–1696) fatg vegnir il maister constructur Daniel Glattburger da Son Gagl a Mustér. Glattburger aveva gist construi per l'avat da Son Gagl l'ala orientala da l'abazia. El ha elavurà plans per in nov stabiliment a Mustér. Probablamain n'en queste plans betg vegnids sviluppads vienavant pervi da la situaziun finanziaria; e forsa ha la planisaziun er cuntinùa cun auters maisters constructurs.

En tutta cas ha avat Adalbert cumenzà a demolir l'onn 1683 ils vegls edifizis dal convent, malgrà che la situaziun finanziaria era vinavant manglusa. Il me-

Intern da la baselgia claustral.

FOTOS PD

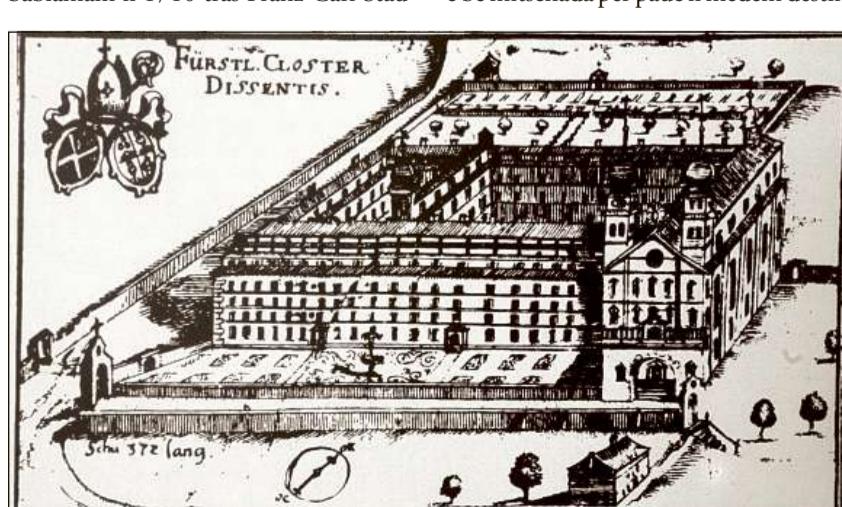
dem onn è er il frater Caspar Moosbrugger da Nossadunna – ch'era oriund dal Vorarlberg ed aveva da quel temp 27 onns – stà l'emprima giada a Mustér, nua ch'el ha preschentà «etliche Riss» per ina nova construziun. L'onn 1685, suenter avair disfatg la baselgia da s. Martin medievals, han cumenzà las lavurs da construziun da la nova claustra. Danovamain ha la Congregaziun da benedictins svizra stùi intervegnir: per motivi finanziars ha qualli lubi be la construziun da la part meridiunala da l'edifizi planisà. L'onn 1694 è l'edifizi imposant stà terminà; el ha custà dipli che 20 000 flurins.

Construziun da la nova baselgia da son Martin 1696–1712

L'onn 1695 è Caspar Moosbrugger sa strategi d'us mais a Mustér ed ha fatg skizzas e plans da construziun per la baselgia en planisaziun. Quai è anc succedit Adalbert II ch'è mort il 1696, anc avant il cumenzament da las lavurs da construziun. Ses successor avat Adalbert III de Funs (1696–1716) ha cuntinuà cun la planisaziun e mess la finala ad in la construziun tenor la planisaziun da ses antecessur e cun agid da frater Caspar Moosbrugger sco planisader. Sco «Operum Praefectus» vegn numnà Christian Giger, la direcziun generala è stada en ils mauns da pader prefect Martin Hunder. La baselgia ha pudi vegnir benedida il 1704; il 1712 l'ha consecrà il nunzi Giacomo Caracciolo. Ils custs da construziun han muntà a 90 000 flurins.

Ils altars pompus cun ovras da Johannes Ritz da Selkingen furman donaziuns dals avats bainstants da las claustras da Muri e Rheinau. Las picturas da quels derivan da Francesco Antonio Giorgioli e Franz Carl Stauder. Las stuccaturas originalas (stuc da Wessobrunn), fatgas probablamain il 1710 tras Franz Carl Stauder.

En 1710 ha il chantun Grischun tschienta la claustra daventada povra sut controla statala. Il medem onn è la claustra puspè brischada dal tuttafatg. L'onn 1847 han ins cumenzà cun la reconstruziun. Al lieu dal tett da mansarda han ins muni las alas da l'abazia cun ina tschintgavla auzada. Las architecturas d'attrappa vi da las fatschadas han ins allontanà. L'onn 1848 ha il convent danovamain pudì ir a star en ils edifizis restaurads. Il medem onn han ils chantuns Turgovia e Lucerna exproprià lur claustras – in svilup ch'aveva già cumenzà il 1841 en il chantun Argovia. La claustra da Mustér è be mitschada per pauc il medem destin.

La claustra baroccia tenor il stadi final previs (illustraziun dal 1698).

der, èn oz sa mantegnidà be pli sut las emporas laterales e vi da l'artg dal chor. Abstrahà dals altars ston ins s'imaginar l'edifizi sacrà en alv, damai ch'ins na sa nagut da frescos sin il palantschieu sura che derivassan già dal 18avel tschientaner (cun excepiun da la vart suten da l'empora). L'avat Gallus Deflorin (1716–1724) ha cumplèttà l'ornament da baselgia cun la scantschala construida da frater Petrus Solèr e cun la giatrera da chor en perspectiva apparenta che deriva da frater Josef Báz.

Incendis da la claustra e lavurs da (re-)construziun

L'onn 1799, suenter che la populaziun indigena aveva mazzacrà ina part da las truppas d'occupaziun da general Masséna, han ils Franzos dà per vendetga fieu a la claustra. Grazia als arvieuts massivs da la baselgia è la nav per gronda part restaurada preservada dal fieu; en il chor n'ha l'arvieut il pli davant percuter betg pudì purtar la tettaglia ch'era dada ensenem, uschia che l'altar grond è vegnì destrui. Il convent spoglià dals Franzos e quasi senza medios finanziars ha tuttina ristgà da reconstruir las parts destruidas.

L'onn 1846 ha il chantun Grischun tschienta la claustra daventada povra sut controla statala. Il medem onn è la claustra puspè brischada dal tuttafatg. L'onn 1847 han ins cumenzà cun la reconstruziun. Al lieu dal tett da mansarda han ins muni las alas da l'abazia cun ina tschintgavla auzada. Las architecturas d'attrappa vi da las fatschadas han ins allontanà. L'onn 1848 ha il convent danovamain pudì ir a star en ils edifizis restaurads. Il medem onn han ils chantuns Turgovia e Lucerna exproprià lur claustras – in svilup ch'aveva già cumenzà il 1841 en il chantun Argovia. La claustra da Mustér è be mitschada per pauc il medem destin.

Vers la fin dal 19avel tschientaner, suenter la restauraziun, è la claustra puspè daventada pli independenta e ferma, quai ch'è sa manifestà en la construziun dal tract dal nordost, realisà ils onns 1895–1899 dad August Hardegger. En quel han ins integrà la construziun nova da la baselgia da s. Maria, e quai cun far diever da las traiss apsidas romanas da ca. 980. Remartgabla è la stgala da rusari che maina vers la baselgia da s. Maria (1899); tar quella sa tracti d'in'imitaziun da la Scala regia a Roma. L'interior da la baselgia da s. Maria, endrizzada en il stil neobaroc, è la finala vegnì transfurmà cun integrar elements moderns il 1981–1984.

Lala ed il tract en il nordwest (collegi) derivan da Walther Sulser (1937–1940). Il project oriund, che preveseva dus quadrats da bajets claustral, è stà decisiv per las lavurs da construziun dal 19avel e 20avel tschientaner, uschia che la claustra correspunda oz exteriuramain a las intenziuns dal patrun da construziun baroc. Tenor plans da Venantius Maisen èn suandadas enturn il 1950 ulterioras cumplettazzis a l'intern, tranter auter il revestgiment dal reectori cun tavlegià da schember e palantschieu sura cun cassetas sco er la transfurmaziun da la chaplutta dals avats, en la qualha sa chatta in altar da s. Michael (archanghel) cun il maletg central da Nossadunna tenor ina gravura d'arom dad Albrecht Dürer; tar questa donaziun da Sebastian von Castelberg dal 1572 sa tracti d'in'ovra da la renaschientscha tempriv ordvart preiusa. A sanestra l'altar da s. Catarina dal 1652 cun maletgs dals sontgs Placi e Sigisbert da Georg Wilhelm Graesner. I suondan ils altars da s. Josef (ca. 1712) e da s. Teofil cun maletg dal 1680. E per finir ils altars da la mater dolorosa da stuc (1735) e da s. Peder (baroc, ma redigi da nov cun maletg da Fritz Kunz, 1930). La chaplutta da l'immaculata cunegnà in altar, ina statua da Nossadunna e bists reliquiaris dal 17avel e 18avel tschientaner.

La scantschala datescha dal baroc tempriv (frater Peter Solèr, 1717). L'orgia è vegnida installada il 1933 e renovada ed extendida ils onns 1955/1960 cun far diever da la chasca da la balustrada stgaffida il 1802 tras Sylvester Walpen. Sutgart èn plazzadas sutgas da chor dal biedermeier cun la vopna da l'avat Adelgott Waller (1826–1846). En la chaplutta da la sacristia sa chatta in altar dal roccoco cun ina copia dal maletg da Nossadunna bizantin a Roma (San Benedetto in Piscinula).

Museum claustral

Il Museum claustral, accessibel davent dal corridor che maina vers la baselgia da Nossadunna, cumpiglia tranter auter fragments da stuc dal temp medieval tempriv, ina ritga collezioni da plasticas medievalas e da textilias da diversas epoqas (t.a. ina mitra da la fin dal 14avel tschientaner) sco er utensils liturgics e da la cultura populara.

La preschentaziun:
Dossier «Claustra da Mustér».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=2346
www.chatta.ch

Ils differents sistems politics

Terms fundamentals da l'instrucziun cívica

Il stadi designescha l'urden politic che regia en in territori definì. El cumpiglia tant la furma da stadi constituzionala (de jure) sco er l'execuizion da la pussanza effectiva (de facto). Quest'ultima s'effectuescha sin ils dretgs e las pussaivladads da sa sviluppar tant dal singul sco er da la societad en general.

Il stadi

In pievel s'unescha entaifer in tschert territori e fixescha reglas per la convivenza. Trais elements caracteriseschan in stadi: il territori dal stadi, la populaziun dal stadi e la pussanza dal stadi. Dals trais elements dal stadi è la pussanza dal stadi l'element il pli decisiv. Qua vegin fixà, sch'in pievel ha dretgs, sch'el po sa sentir liber u sch'el vegin supprimi ed explotà.

Souveranitad

La nozun creada da Jean Bodin en il 16avel tschientaner inditgescha la pussanza statala suprema ed independenta a l'intern e vers l'exterior. En l'absolutismem era il prinzi il suveran. En stadias democratis vala percuter il princip da la suoveranitat dal pievel. L'entira pussanza vegin dal pievel che fa valair sia voluntad en moda directa u indirecta tras depu-tads. La suoveranitat dal pievel vegin restrenschida sulettamain tras ils dretgs umans fixads en la constituziun.

Tenor dretg internazional, vul dir vers l'exterior, vala in stadi sco suveran, sch'el na vegin betg occupà d'ina pussanza estra e sch'el po agir independentamain d'auters stadias (suoveranitat statala).

Separaziun da las pussanzas

La separaziun da las pussanzas signifitga che las pussanzas dal stadi èn repartidas en ina pussanza che fa las leschas (legislativa), ina ch'execuizion da stadi (stadi federativi) ed ina che giuditgescha quellas (giudicativa). L'idea da la separaziun da las pussanzas deriva dal temp da l'illuminismem e duai impedir la concentratzion da la pussanza statala en ils mauns d'ina suletta persuna. Ils organs constituiziunals sviluppads dal princip da la separaziun da las pussanzas èn il parlament, la regenza ed ina giurisdicziun independenta.

Stadi da dretg

En in stadi da dretg èn la pussanza statala cun tut ils organs statals, ils dretgs fundamentals e la segirezza dals dretgs individuals fixads, controllads e garantids tras la constituziun e l'urden giuridic independent. In stadi da dretg sa basa sin la pussaivlidad da controllar tuttas pussanzas statalas tras dretgiras (giurisdicziun administrativa) ed a basa d'ina giurisdicziun liada a la constituziun.

Furmaz da stadi

Sa basond sin la teoria politica dad Aristoteles pon ins differenziar las furmas da stadi tenor il dumber dals purtaders da la pussanza statala: monarchia (in), aristocrazia (paucs), democrazia (blers). Dapi il 19avel tschientaner vegin ils stadias per ordinari subdividits tenor lur furma constituzionala (de jure) en monarchias e republicas. La nozun republica cum-piglia furmas da stadi che sa cumpont – danor cun la monarchia e la despotia/dictatura – cun differentas furmas da regenza/governamentalas.

En el recurs dal temp è la differenziun en monarchias e republicas però daventada adina main clera, damai che bleras monarchias vegin regidas a moda democratica (monarchia parlementara) e che republicas pon tuttavia avair trats autoritars. Sper la furma da stadi è perquai la nozun da la furma governativa daventada adina pli impurtanta;

Survart: statua a chaval da reteg Richard I a Londra.

Sutwart: cupla da vaider da l'edifizi dal parlament tudestg a Berlin.

incumbensas economicas); envers ils stadi che na fan betg part da la federaziun da stadias pon ins sa preschentiar en moda pli ferma.

Dischavantatgs: Las decisiuns n'èn betg liantas per ils singuls stadias – malgrà la federaziun pon perquai restar schliaziuns betg unitaras; per chattar schliaziuns acceptablas, s'accordan ins savens sin il numnader cuminalivel il pli pitschen – uschia vegin schliads ils problems mo plau.

Furmaz guvernativas

La furma guvernativa (u governamentala) caracterisecha la repartiziun da la pussanza sco che quella sa preschenta effectivamain en in stadi (de facto). Uschia po per exempl il monarchia sa manifestar en la pratica en furma absoluta, constituzionala ni parlamentara – quai che munta ina gronda differenza ord vista dals dretgs politics che cumpetan min-tgamai als singuls burgais.

Monarchia

Il destin dal stadi vegin dirigi d'in monarchia (monarchia sco tala) ubain ch'in monarchia surpiglia funcziuns representativas sco scheff da stadi. La curuna vegin acquistada ubain tras il dretg d'ierta entaifer ina tscherta schlattaina (monarchia ereditaria) ubain tras l'elecziun entaifer in tschert circul da persunas (monarchia electorala); la pussanza vegin per ordinari exequida per vita duranta; la pussanza vegin legitimada tras in «dretg concedi da Dieu».

Monarchia absoluta: Il monarch regia en moda illimitada, quai vul dir en moda absoluta. En tut ils secturs èl l'instanza da decisiuns suprema dal stadi. Exempels: Arabia Saudita, Katar, Brunei, Oman.

Monarchia constituzionala: La pussanza dal monarch è limitada tras la constituziun dal stadi. Quella fixescha che la pussanza vegin partida tranter il monarch d'ina vart e tranter la regenza ed il parlament da l'autra vart. Questa constituziun è ubain veginida relaschada dal monarch sulet ubain veginida fixada tranter il parlament ed il monarch. Exempels: Liechtenstein, Monaco, Luxemburg.

Monarchia parlamentara: Sco scheff u sco scheff dal stadi surpiglia il monarch mo pli funcziuns representativas. La pussanza dal stadi è en maun dal parlament ch'è vegni elegi dal pievel. Il parlament nominescha en la regenza. Exempels: Belgia, Danemarc, Gronda Britannia, Pajais Bass, Norvegia, Svezia, Spagna.

Dictatura

Questa furma guvernativa sa basa sin la tirannia. La pussanza en il stadi vegin exequida d'ina persuna singula («president», «dictator», «general» e.u.v.) u d'ina pit-schna gruppa da persunas.

Caracteristicas: Il pievel na po betg sa participar al process da decisiun politica; ina separaziun da las pussanzas sin il parlament, sin la regenza e sin las dretgiras n'exista betg; las leschas vegin surpassadas, relaschadas en moda arbitrara u mes-sas ord vigur; ils dretgs fundamentali – cunzunt la libertad d'expressiun e la libertad da reunion – èn per gronda part restrenchids; il pievel vegin supprimi tras censura da pressa, tras spiuinascha, tras arrestaziuns arbitraras, tras tortura, tras in'armada omnipreschenta e tras ina polizia secreta; las medias èn exclusivamain en maun da la dictatura; i vegin pratigà in cult da persunas; elecziuns fictivas duain far anoravers la parita d'ina democrazia.

Dictatura militara: La pussanza è exclusivamain en maun d'in dictatur militar (che sa preschenta per ordinari en unifurma militar) u vegin exequida d'in corp d'uffiziers. Exempel: Spagna (1939–1975), Grezia (1967–1974), Chile (1973–1990), Myanmar (1962–2011).

Dictatura d'ina partida: En in stadi è permessa mo ina suletta partida. Las exponentas ed ils exponents da questa partida han a medem temp er la pussanza. Exempels: China, Cuba, Corea dal Nord.

Teocrazia: Manaders religius exequischon la pussanza; sco scheff da stadi suprem controlleschan els l'executiva, las forzas armadas e la giustiza. Grazia a lur legitimaziun religiosa disponan els da pussanza quasi illimitada. Exempel: L'Iran.

La preschentaziun:

Dossier «Furmaz da stadi».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4486
www.chatta.ch

Bulieus mangiabels

Ruschla, murachel, tschiainder e co.

■ En l'Europa creschan radund 6000 differentas spezias da bulieus. Ma be var 200 da quellas èn mangiablas.

Tranter ils bulieus indigens enumerescha Men Bisaz en sia publicaziun «Bulieus da noss guauds» (2005) radund 90 spezias ch'en ubain «mangiablas» u schiunt «fitg bunas». Chatta preschenta intiginas da quellas en successiun alfabetica. Divers generis (schampignuns, ruschlas, bovists, murachels, chastagnins, chantarelles e.a.) cumpigliant sper la spezia preschentada er autras ch'en mangiablas. Ma attenzion: Tar ina gronda part dals bulieus mangiabels exista il privel d'als scumbiglier cun autras spezias, nun mangiablas u schiunt da tissi. I vala perquai la regla da cleger be bulieus ch'ins enconuscha precis ubain da laschar examinar la racolta d'in controllader da bulieus.

Barber brin

Chapè: 6–30 cm, 2–5 cm gross, combel fin plat, amez in umbli, grisch brin, pli tard brin fin grisch da tschendra, surfatscha da giuven cun flochets, pli tard tragliischanta cun stgaglias concentricas che daventan pli stgiras vers l'intern, ur levamain ondulà. Pe: curt e gross, per part vid. Charn: brin alventa, brin fin grisch clera, fitg dira, savur da spe-

Chastagnin u bulieu-tschepp, chantarel u bulieu mellen (sisum a dretga), bovist (giudim a sanestra), parasol gigantic.

FOTO PD

zarias, tar exemplars gronds però penetranta ed amara, gust plitost amar. Barba: fitg plaina, crescha giu dal pe, brin clera, quasi grischia. Sporas: pulvra quasi alva. Lieus preferids e stagiu: en guauds da guglias, fitg derasà, stad ed atun. I vegn cusseglià da duvrar da questa spezia bulieus pitschens sco spezaria.

Bovist-lieur

Fitg: 7–15 cm, quasi furma da culla u furma da pair, ma er in pau plat, alv, pli tard brin stgir, la surfatscha dal fitg è curta da variclas en furma da piramida, ellas daventan cun il temp plattas. Il fitg madir dat liber las sporas en furma d'ina pulvra brina, uschia resta vi dal pe fitg curt anc ina pel en furma da curuna. Pulpa dal fitg: alva, mellen verdenta fin colur brin d'uliva, pervi da las sporas madiras, las sporas sortan dal fitg tras ina forta sisum da quel. Sporas: pulvra brin stgira. Lieus preferids e stagiu: en guauds e sin pastgiras, en rotschas, zercladur fin october. Mangiabel fin che la pulpa dal fitg resta alva, quai vala da rest per tut ils bovists e tut las toffas.

Chalamer pelus

Chapè: 5–8 cm, l'emprim quasi cilindric, pli tard furma da brunsina, resta en la medema furma, be a l'ur sa volva el ensi, da colur alva, daventa pli tard rosa, alura nair. Il chapè è cuvert da stgaglia. Pe: vid, fermamain fibrà, resistent, a la basa furma da tschagula, culier fitg deli-

cat che sa schlia svet. Charn: senza savur e gust, alva, colur rosa sblatga, pli tard naira. Lamellas: l'emprim fitg spessas, da differenta lunghezza, libras dal pe, l'emprim alvas, pli tard rosa per daveniar finalmain nairas. Sporas: pulvra naira. Lieus preferids e stagiu: sin terren nair, prada, pastgiras, sper vias, fitg derasà, stad e surtut atun. Il bulieu è mangiabel, ma far attenzion che las lamellas na sajan betg rosa.

Chantarel mellen

Chapè: 1–12 cm, ferm, charnus, combel, ur vicut fermamain suten, pli tard plat, ferm ondulà, grisch, betg tragliischanta, mellen d'ov fin mellen oransch, darar alvent. Pe: plain, dir, blut, vers la basa pli satigl, er cilindric. Charn: alva u er in pau melnenta, resta fin l'ultim uschia, savur tipica, gust frestg, savura in pau da paiver cur ch'el è cotg endretg. Avainas: furma da furtga, creschan ferm giu dal pe, colur sco il chapè. Sporas: pulvra levamain melna. Lieus preferids e stagiu: en guauds da feglia e da guglias, er sin prads, stad ed atun.

Chastagnin nobel

Chapè: 5–25 cm, resistent e charnus, da giuven mesa culla, pli tard radund fin plat, brin cler, a l'ur in pau sblatg; la pel dal chapè è grischia, savens er in pau mutschignusa tras l'umiditat, mai da fierter, fermamain faudagliata. Las poras èn fitg stretgas, alvas ubain grischentas, pli tard er in pau melnentas. Pe: fitg gross e resistent, da giuven surt il chapè in pau pli satigl, giudim a la basa ventrus, resta però amez plitost cilindric. Sblatg, daventa alura però brin cler, surt il chapè ina

raig alva bain visibla. Charn: savur e gust agreabel da nusch, alva. Spungia: grossa, betg tatgada vi dal pe, sa lascha trair giu facilmain dal chapè, colur alva, pli tard melnenta. Sporas: pulvra colur brin d'uliva. Lieus preferids e stagiu: en guauds da feglia e da guglias, stad, ma surtut atun. Attenzion: Privel da scumbiglier cun il tgirun dal diavel u cun il tgirun da fel.

Chavalier blut

Chapè: 6–15 cm, combel, quasi plat, grisch, umid, da giuven ur vicut anen e levamain farinus, da colur brin violetta fin ferm violetta, ma adina restanzas da colur brina, surtut vers l'intern. Pe: empleni, mai vid, cilindric, fitg elastic, da colur lila u grisch lila, fibrà ma er cun pitschinas stgaglias. La basa è pli grossa e surtratga d'in fiester. Charn: savur e gust agreables, violet alventa. Lamellas: fitg spessas, satiglias, creschidas pli u main giu dal pe, da giuvenas colur violetta, pli tard violet brinente. Sporas: pulvra lila cotschenta. Lieus preferids e stagiu: en guauds, per il solit surt plantas da guglia, savens settembre fin october, darar er la primavaira.

Craterel-corn

Chapè: 5–12 cm, furma da trumbetta, dratguir, avert fin a la basa, grisch da tschendra, singuls exemplars er cun pitschinas stgaglias, ur irregularmain ondulà, satigl ed elastic. Pe: fitg elastic, cun avainas irregularas, colur sco il chapè, la surfatscha è l'emprim grischia, pli tard sgrufignada. Charn: satiglia, fitg dira, savur e gust agreabel. Avainas: da differenta grossezza, colur levamain violetta. Sporas: pulvra alva. Lieus preferids e stagiu: sin terren umid, en guauds da feglia, en rotschas, stad ed atun.

pitschinas foppas. Charn: levamain oranscha, surt la pel dal chapè colur sco rischmelnas, en cas da blessuras verdenta, pli u main dira fin fragila. Savur aschina da fitg, gust particular. Latg: fermamain cotschen oransch fin cotschen da rischmelnas. Lamellas: strengas, satiglias, da differenta lunghezza, creschan giu dal pe, oranschas fin cotschen oranschas, en cas da blessuras daventan ellas verdas. Sporas: pulvra alva da crema. Lieus preferids e stagius: en guauds da guglias, surtut sper ginaivers, stad tardiva ed atun.

Latger morin

Chapè: 2–7 cm, charnus, mesa culla, pli tard fitg plat cun ina goba, grisch, umid, igrofan, malnet, brin da chanella, pli tard er sblatg, ur satigl, fibrà, ondulà, cun pitschinas stgaglias. Pe: fitg satigl, plain, pli tard vid, gross e dir, colur sco il chapè, a la basa nairent, sur l'anè levamain stgaglià, cun culier che sa schlia levamain. Charn: alventa, savur e gust da bulieu agreabel. Lamellas: fitg strengas, creschan vi dal pe, mellen brinentas. Sporas: pulvra ocher melnenta. Lieus preferids e stagius: sin mutagls, en gronds puschels, stad.

Ruschla da palì

Chapè: 8–20 cm, fitg charnus, pli u main plat, surtut tar fritgs giuvens, savens cun ina goba a l'intern dal plat, da colur cotschena, tragliischanta, vers amez cotschen stgir cun flatgs da colur da crema. La pel sa lascha trair davent facilmain, il chapè è grisch sco tgirom. Pe: fitg charnus, ferm e dir, cilindric ubain in pau pli satigl surt il chapè, a la basa fitg gross. La surfatscha è fibrida. Da colur alva fin levamain cotschenta. Charn: senza savur, gust agreabel, alva, pli tard grischenta, dira. Lamellas: l'emprim spessas, pli tard dapart, creschidas vi da la pel, lunghezzas irregulares, adina lamellas pli curtas tranter las lungas ch'han la furma da furtgas, da colur alventa, plitost da crema. Sporas: pulvra da colur ocher brinente. Lieus preferids e stagiu: en guauds da guglias, savens ensemble cun izuns, atun.

Schampignun da prà

Chapè: 6–10 cm. Furma da mesa culla, pli tard plat, colur alva, brin cotschenta. Charnus, cun pitschinas stgaglias, sin funs rosa brinent. Pe: cilindric, grisch, alv, a la basa in pau pli gross. Il culier è simpel, cun ina pel e da colur alva, pendia giu dal pe. Charn: savur e gust fitg agreabel, en cas da blessuras davent ella cotschenta a la basa. Lamellas: l'emprim da colur rosa, alura cotschinas sco la charn, brinas sco tschigullata, pli tard nairas. Libras dal chapè, spessas. Sporas: pulvra brin purpura. Lieus preferids e stagiu: sin terren nair, en prada, culturas, ierts e pastgiras, stad ed atun. Attenzion: Privel da scumbiglier cun l'amaniata alva.

Stgagliel da tschepp

Chapè: 6–8 cm, charnus, mesa culla, pli tard fitg plat cun ina goba, grisch, umid, igrofan, malnet, brin da chanella, pli tard er sblatg, ur satigl, fibrà, ondulà, cun pitschinas stgaglias. Pe: fitg satigl, plain, pli tard vid, gross e dir, colur sco il chapè, a la basa nairent, sur l'anè levamain stgaglià, cun culier che sa schlia levamain. Charn: alventa, savur e gust da bulieu agreabel. Lamellas: fitg strengas, creschan vi dal pe, mellen brinentas. Sporas: pulvra ocher melnenta. Lieus preferids e stagius: sin mutagls, en gronds puschels, stad.

Tgirun d'aur

Chapè: 4–13 cm lartg, sco giuven furma da mesa culla, pli tard lartg fin plat, mellen oransch, sblatg. Pel dal chapè umida e fitg glittusa. Las poras dals exemplars giuvens èn protegidus d'ina pellina che stgappa cun crescer e furma in culier vi dal pe. Pe: charnus, plain, mai vid, cun culier. Sur il culier mellen, sur brinent. Charn: savur dultschina agreable, gust da paintg, melnenta. Spungia: melna, poras be pitschinas. Sporas: pulvra brin stgira. Lieus preferids e stagiu: sur lareschs, zercladur fin settembre.

Tschiainder

Chapè: 6–15 cm, fitg charnus, l'emprim furma da brunsina, ma er dad ov, mesa culla, pli tard sblatg, radials; tragliischanta, brin cler, melnent, cuvernà sco cun prugina, fermamain ondulà. Pe: cilindric, plain, fitg fibrà, sur il culier fariñus, a la basa surtratg cun restanzas dal vel, anè magari resistent, strivlà. Charn: alventa, pli tard era mellen brinente, loma. Lamellas: creschan vi dal pe, ur dentà, melnas, sblatgas, ma per part er brinentas. Sporas: pulvra brin cotschenta. Lieus preferids e stagiu: be en guauds, tranter mistgel ed en l'erva, stad ed atun.

Glista dals nums

- Barber brin
- Bovist-lieur
- Chalamer pelus
- Chantarel mellen
- Chastagnin nobel
- Chavalier blut
- Craterel-corn
- Cresta da cot
- Latger cotschen
- Latger morin
- Murachel ordinari
- Parasol gigante
- Ruschla da palì
- Schampignun da prà
- Stgagliel da tschepp
- Tgirun d'aur
- Tschiainder
- Habichtspilz / Hydnus imbricatum
- Hasen-Bovist, Getäfelter Stäubling / Calvatia utriformis
- Schopftintling / Coprinus comatus
- Echter Pfifferling, Eierschwamm / Cantharellus cibarius
- (Fichten)-Steinpilz / Boletus edulis
- Violetter Rötelritterling / Lepista nuda
- Herbsttrompete / Craterellus cornucopioides
- Hahnenkamm / Ramaria botritis
- Echter ni Kiefern-Reizker / Lactarius deliciosus
- Mohrenkopf-Milchling / Lactarius lignyotus
- Speise-Morchsel / Morchella esculenta
- Riesenschirmling / Macrolepiota procera
- Apfel-Täubling / Russula paludosa
- Wiesen-Champignon / Agaricus campestris
- Stockschwämmlchen / Kuehneromyces mutabilis
- Goldröhrling / Boletus grevillei
- Reifpilz / Rozites caperata

Cresta da cot

Frig: fitg blers roms gronds che stadtan sidretg, in pau stortigliads, furma da culas, alv melnents, cun pizs cotschentas che daventan ochers. Mutagl: 3–8 cm aut e lartg, ils pizs cotschentas. Pe: fitg elastic, cun avainas irregularas, colur sco il chapè, la surfatscha è l'emprim grischia, pli tard sgrufignada. Charn: satiglia, fitg dira, savur e gust agreabel. Avainas: da differenta grossezza, colur levamain violetta. Sporas: pulvra alva. Lieus preferids e stagiu: sin terren umid, en guauds da feglia, en rotschas, stad ed atun.

Latger cotschen

Chapè: 4,5–12 cm, pli u main charnus, combel, pli tard plat, cun ina foppa, cotschen oransch, oransch malnet cun rintgs pli u main verdents, plitost mutschignus che sitg, singulas poras, ur endrudla. Pe: cilindric, vers la basa pli satigl, vid, fitg fibrà, dir, a la basa in barlun, cuvernà cun bleras stgaglias brin stgiras, anè grond e movibel che na penda mai giu dal pe. Charn: savur e gust da nitschola, alva, daventa levamain rosa al liber. Lamellas: fitg spessas, irregularas, l'emprim alvas u melnents, pli tard levamain brinas. Sporas: pulvra alva. Lieus preferids e stagiu: en guauds, e sin la prada, stad ed atun.

Parasol gigante

Chapè: 10–25 cm, furma dad ov fin mesa culla, pli tard cun ina varicla, plat, da colur brinenta fin brin grischentas; cun grondas stgaglias irregularas, levamain sbaraffadas, brin stgiras, la varicla amez il chapè resta grischia, colur sco las stgaglias. Pe: gross sco in der dal maun, lung, cilindric, vid, fitg fibrà, dir, a la basa in barlun, cuvernà cun bleras stgaglias brin stgiras, anè grond e movibel che na penda mai giu dal pe. Charn: savur e gust da nitschola, alva, daventa levamain rosa al liber. Lamellas: fitg spessas, irregularas, l'emprim alvas u melnents, pli tard levamain brinas. Sporas: pulvra alva. Lieus preferids e stagiu: en guauds, e sin la prada, stad ed atun.

La preschentaziun:

Dossier «Bulieus mangiabels».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2270

www.chatta.ch

«Gnochergnar», «arsuc» e «flutgets» – il pled rumantsch da l'onn

Dapi il 2004 tscherna Radioteleviun Sviza Rumantscha mintgamai il november/december il pled rumantsch da l'onn. Or da las propostas che mintgina e mintgin po inoltrar fa la giuria ina preselecziun; silsuenter elegia per ordinari il public il pled victur. Chatta preschenta il pled rumantsch dals onns 2004 fin 2018 e dat in sguard a las diversas suctcategorias ch'han existì da temp en temp.

2004: «mesiras da spargn»

Per la giuria èn las mesiras da spargn il pled ch'ha muventà il 2004 il pli fitg la vita publica. Quai betg sulettamain en la politica e l'economia, mabain er il pensar ed agir da mintga singul. Uschia influenzeschan ed accelerereshan mesiras da spargn per exemplar er las discussiuns da fusiuns da vischnancas e regiuns, las reorganisaziuns en il sectur da sanadad e schizunt la politica da lingua.

«Giratotona», la versiun rumantscha dal pled tudestg «Wendehals», è il pled che merita l'onn 2004 il predicat «il pli bel pled rumantsch». Sper l'aspect fonetic che dat al pled melodya, tun e sun,

simbolisescha quel er ina tenuta pauc sincera e malsegira che regia ozendi in pau dapertut en nossa societat.

Er sche «far cun» è in germanissem che tutga già dapi onns tar il stgazi da pleds da l'entira Rumantschia, fa el anc adina mal a las ureglas rumantschas e perquai merita questa nozioin dad ir cun la plima en la categoria «pled il pli trid».

2005: «Porta alpina»

Per la giuria è la Porta alpina – dal reminent ina proposta ch'è vegnida inoltrada da persunas da l'entir territori rumantsch – il pled ch'ha muventà l'onn 2005 il pli fitg la vita publica. Quai betg mo sin champ politic, mabain er en ils discurs a la maisa radunda e sco idea d'ina regiun perifera – e rumantscha – che cumbatta da cuminanza per ina finamira, per ina visiun. Ultra da quai porscha la Porta alpina indirectamain er ina plattaforma per il rumantsch che veggia uschia transpò viadora en il mund.

«Arcunar» è il pled che merita tenor la giuria il predicat «il pli bel pled rumantsch 2005». L'arcun sco term or da la vita purila da pli bau – per exemplar l'arcun sco trucla per magasinlar graun – fiss stà destinà per svanir en las profunditads da la memoria da la generaziun pli veglia. En il mund da la tecnologia moderna ha l'arcun dentant survegnì ina nova munntada. Na tuna «arcunar las datas» betg bler meglier che «far il speichern»?

Ils pli paucs pleds èn vegnids inoltrads per la categoria «il pli trid pled rumantsch». Intiginas participantas e partcipants han gù l'impressiun ch'en spezial pleds englais/moderns – per exemplar «cool» u «super» – che vegnan ozendi er duvrads en il mintgadi rumantsch aves- san merità quel predicat. Er sche la giuria è da l'opiniun ch'ins pudess senz'au- ter evitar tals anglicismes e remplazzar quels cun pleds rumantschs sco «grondi- us», «magnific» u «famus», è ella vegnida a la conclusiun da renunziar quest onn sin la nominaziun dal «pli trid pled rumantsch». Per l'ina na sa tracti tar las no- minaziuns betg explicitamain da pleds rumantschs e per l'autra èn els qua e veggia duvrads – sche nus vulain u betg.

2006: «Sessiun»

La Sessiun ha sveglià avant, durant e suenter la dimora dal parlament federal a Flem l'interess naziunal per la Rumantschia. Grazia a la Sessiun è la Rumantschia stada durant mais en il focus da la publicidad. Inscunders personals – per

exemplar cun ils voluntaris ch'han fatg a Flem grondiusa lavur sco ambassadurs rumantschs – ed occurrentas simpaticas han mussà a la Sviza in auter maletg che quel da las «subvenziuns» e dals «ca- puns».

Er il salid ladin melodius «Allegra», il pli bel pled da l'onn, ha gù l'ultim temp ina preschientscha fitg prominenta en la publicidad. «Allegra a Berna» han ins pu- di leger sin in transparent vi da la fatschada da la Chasa federala a Berna. Allegra sa sviluppessa er pli e pli dal salid ladin al salid rumantsch. Allegra aud'ins ozendi da Mustér fin a Müstair, ina chaussa vairamain allegraiva.

Las pli grondas difficultads ha la giuria gù tar l'eleciun dal pli trid pled da l'onn. La finala ha ina votaziun stuì decider, ed uschia ha il pled «gailira» l'onur da purtar il titel sco pli trid pled rumantsch da l'onn 2006. Il pled resplenda d'ina vart bain er la forza integrativa da nossa lingua, da l'altra vart è la plipart da la giuria dentant da l'avis che la lingua rumantscha n'è betg obligada d'assimilar per tut pretsch mintga pled ester. Insuma: En il Pledari grond chat'tins sut il chavazzin «geil» differentas expressiuns rumantschas: «chalirà», «lasciv», «libidin», «schlaschà», «super» e «fantastic».

2007: «elecziuns»

Da las passa 200 propostas inoltradas ha la giuria tschernì il pled «elecziuns» sco pled rumantsch da l'onn. Elecziuns han muventà il 2007 la Svizra, il Grischun ed er la Sviza rumantscha. Il punct culminant ha segiramain furmà l'eleciun dad Eveline Widmer-Schlumpf sco cussieglieria federala.

Il pli bel pled da l'onn èn las «gianellas». Ir cun gianellas era pli bau da ina necessitat pratica per cuntanscher aclas ed uigls e per ir a chatscha, e furma oz in sport ed in'occupaziun da temp liber che chatta adina dapli amatur. Quest vegl pled rumantsch ha la schanza da remplazzar la nozioin tudestga «Schneeschuh» ch'existia en la furma rumantscha sco «chalzers da naiv». Per la persuna che va cun gianellas è cuntognida en il Pledari grond l'expressiun «gianellader/gianelladra» e per far gitas/turas cun gianellas pon ins er dir «far gianelladas».

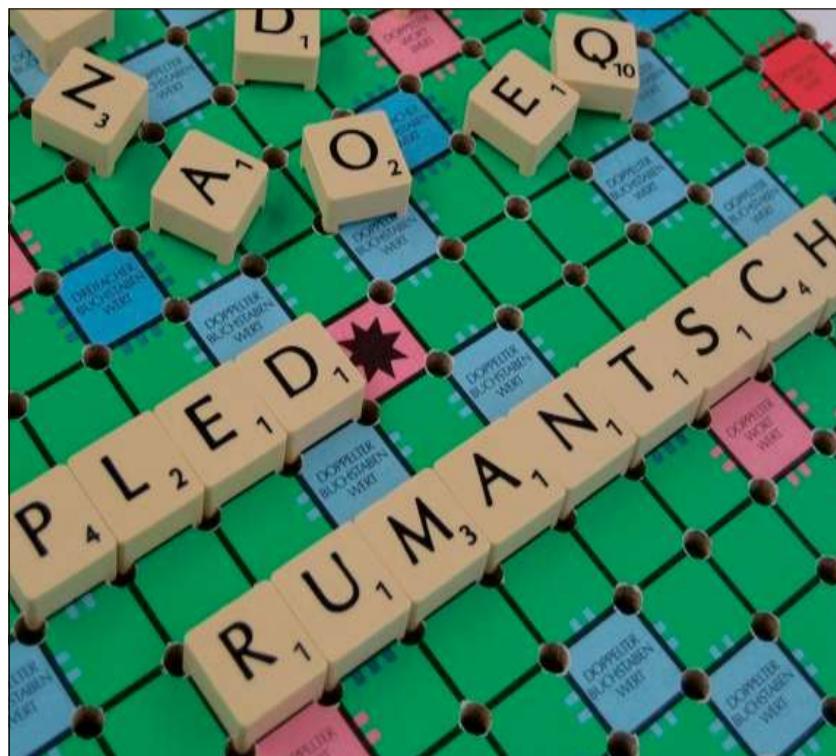
2008: «Europeada»

La giuria dal pled rumantsch è vegnida infectada dal virus sportiv da l'onn 2008. Dentant betg l'«Euro» – il campionadi europeic da ballape ch'ha gù lieu en Sviza ed en l'Austria – ed er betg ies gieus olimpics èn la finala stads sisum il podium: la medaglia d'aur va a l'«Europeada». La festa da ballape per las minoritads linguisticas da l'Europa ch'ha gù lieu en il Grischun, en spezial en Surselva, ha demonstrà il spiert avert, innovativ e creativ da la Sviza rumantscha.

En la categoria «il pli bel pled da l'onn» è la giuria sa decidida per il pled puter «papardet» («avair la papardet»), per tudestg «Hungerast». La giuria è da l'avis che l'originalitat e genuinadad dal pled ha in tschert potenzial da far il pass da l'Engiadina en las autres valladas rumantschas.

2009: «vaccinaziun»

Begit il virus da la «malsogna da la lieunga blaua», betg quel da la «grippa da portgs» ed er betg la «pandemia» han la finala gedagnà la cursa per la tscherna dal pled rumantsch 2009, mabain la «vaccinaziun» che stat quasi sco tetg sur tut questas smanatschas ch'han occupà e tutgà l'ultim temp tant l'uman sco l'animal. En la categoria «il pli bel pled rumantsch» è la giuria sa decidida per il pled sursilvan «fifferlotta». En il Dicziunari Rumantsch Grischun chatt'ins la suandanta explicaziun tudestga per questa expressiun: «leichtsinniges, putzsüchtiges Mädelchen». En il decurs dal temp è la mutta-

Dapi il 2004 vegn tschernì mintg'onn il pled rumantsch.

pressiun «d'aura fa linlogn» (l'aura fa tge ch'ella vul) l'onn meteorologic 2014. Ultra da quai tuna il pled tenor il quintet da la giuria fitg bain e funciona en tut ils idioms – er sch'el n'è betg enconuschent en mintga regiun.

2015: «schischuri»

Dals 127 pleds ch'il public ha inoltrà è vegnì tschernì «schischuri» sco pled da l'onn 2015. Quel saja actual e descrivia «il stadi sin l'entir mund pli quader che radund», argumentescha la giuria.

Sper il pled da l'onn ha la giuria er menziunà traiss ulteriurs pleds, perquai ch'els «tunam bain»: «stgavo» per reactivar in bel vegl bainvegni rumantsch; «fluppa» per introducir in slang surmiran per la marusa; «bitscharola» – in neologissem per quai che resta sch'il stgavo cun la fluppa è memia intensiv («Knutschfleck»).

2016: «barbagiat»

Il pled rumantsch da l'onn 2016 è «barbagiat» (per tudestg «Muskelkater» ubain «Katzenjammer»). Il pled descriva il mal ch'ins ha suenter avair fatg memia bler sport, suenter ina notg cum memia bler alcohol, ma era pervi d'ina dischillusun suenter avair pers – per exemplar – ina votaziun u elecziun.

La giuria argumentescha sia schelta cum il fatg che bleras e blers han gù quest onn in barbagiat suenter la votaziun davant il Parc Adula e l'eleciun dal nov president dals Stadis Unids da l'America. Che quai è stà in grond tema sa mussa er en las propostas inoltradas: Il public ha inoltrà passa 30 propostas cun il pled «Trump» e passa 10 cun «Adula». Important per la giuria è er stà il fatg ch'il pled da l'onn è chapibel en tut ils tschintg idioms rumantschs.

2017: «flutgets»

Entant che la giuria aveva dà la preferenza al pled «toffarias», ha il public votà clearamain per ils «flutgets». Quest pled po signifitgar flocs d'ensolver, bizochels, ina furma da niveis specifica (altocumulus) u flocs da naiv.

«Flutgets» è in vegl pled emprestà dal tudestg (da «Flocke», cun diminutiv «-et») ch'è s'integrà fitg bain en la lingua rumantscha. El exista già daditg ed è in pled fitg productiv – ins chatta adina pu-spè novas significaziuns. Plinavant pon ins duvrar il pled en tut las regiuns rumantschas.

2018: «derschalet»

Il «derschalet», il «palpader», «lindornar», «scornar» ed il «chüsatof» – questi tschintg pleds ha la giuria preselecziunà a chaschun dal pled rumantsch 2018. Il «derschalet» ha alura ramassà 42% da las vuschs dal public, sin il segund plaz è suandà cun 27 % il «chüsatoff», ina versiun rumantscha per il «whistleblower».

Tar il «derschalet» (sinonim: «dischiariel») sa tracti da la furma sursilvana per in nausch siemi che derscha ins quasi or da letg (tudestg: «Albraum», «Alldrücken»). En surmiran exista la furma «darschalet»; en ladin è en diever il pled «dischöhl» ed en rumantsch grischun la furma «dischariel». Il pled è – tenor il Niev Vocabulari sursilvan – sa sviluppà dal galic «dusius», ina sort demuni, cun aggiuntar la finiziun «-let» e sut influenza dal verb rumantsch «derscher». Er il pled tudestg «Alb» designescha dal remient ina sort fulet u demuni.

La preschentaziun:

Dossier «Pled rumantsch da l'onn».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?iid=4525
www.chatta.ch

Muntognas magicas – barlots, baubuzis e bagiaunas striunadas

Il cedesch «Muntognas magicas», cumpari l'onn 2011 envida ad in'excusiun cultura variada tras il Grischun. La publicaziun mussa quant fascinants ch'ils raquints populars dal Grischun rumantsch èn anc oz e co che sias tradiziuns unicas vegnan tgiradas cun grond entusiassem. «Muntognas magicas» – in cedesch ch'ha bler da porscher: ditgas, usits, recepts e preziosas linguisticas rumantschas da nossas regiuns muntagnardas. Indesch auturas ed auturs giuveni èn sa laschads inspirar da ditgas da lur valladas nativas ed han scrit novas ditgas rumantschas. Cuschiniers che derivan da la Rumantschia han interpretà da nov recepts indigens. «Muntognas magicas» è ina coediziun da la chasa editura Südostschweiz Buchverlag e da la Lia Rumantscha. Il cedesch è biling, rumantsch e tudestg.

Sin via

Pensain nus a temps daditg passads, sche nus udin ditgas e paraulas, sche nus vesain u participain ad usits? Probablamain. Ans imaginain nus il temp medieval fustg u temps anc pli vegls e stgirs, cur ch'ils abitants da nossas cuintradas encou-

nuschevan ils numbs dals spierti e da las dialas da mintga dutg e da mintga alp? Forsa. Pensain nus a noss babs ch'enconuschevan las strias per num e savean ils numbs funsils dals enclaras, nua ch'ellas sautavan?

Sin via è l'entir'istorgia da l'umanitat che sa regiuvinchesa cunituadament. Quest'istorgia consista da nundumbravels evenimenti. Intgins restan en memoria e vegnan duds vinavant ed influenzeschan uschia ils umans ed ils evenimenti che suonand. Adina han decis ils umans sezs da tge ch'ins duai relatar en l'avegnir; da tge incendis dals vitgs, da tge resultats da la perscrutaziun, da tge guerres da confessiun e da tge istorias d'amur. Els han decis da tge ch'ins duai discurrer en l'avegnir e tge che duai ir en emblidanza.

Questa varietat che sa splega en i spazi geografic relativamain pitschen ha per consequenza che las singulas cuminanzas linguistic-culturalas rumantschas èn pit-schnas. Tant pli important ès per questas cuminanzas ch'ellas dovrian lur lingua e vivian lur tradiziuns uschia ch'ellas pon vegnir dadas vinavant. Quest cedesch dat il pled ad umans giuvens ed er a pli vegls che sa deditgeschan cun engaschament als usits da lur vischnanca, che cuschinan tenor recepts indigens, che raquint paraulas e che scrivan novas ditgas.

Introduzion

In cedesch cun paraulas, ditgas ed usits – quai tuna, manegais Vus, da temps passads, da lectura plain pulvra? Nus spe-

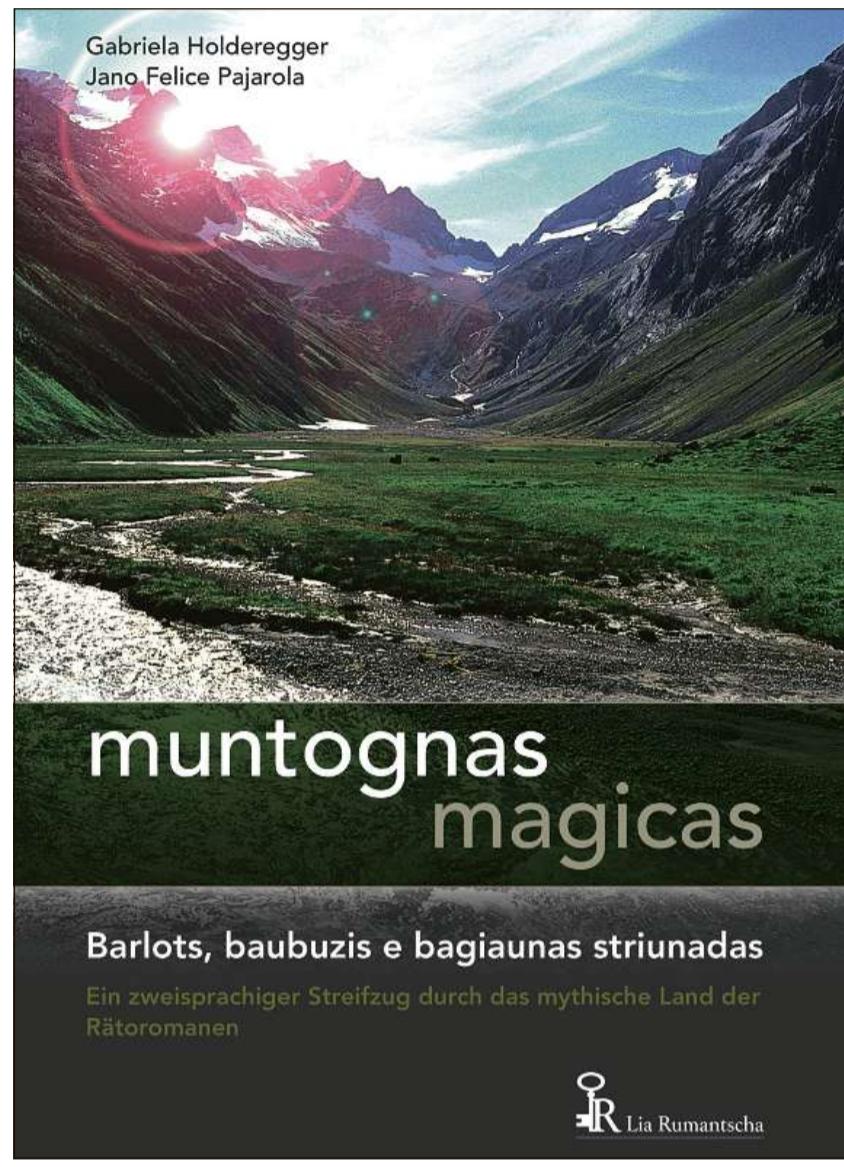
rain da pudair cumprovar il cuntrari. Cun mussar ch'il Grischun rumantsch è ina cuintrada litterara e culturala multifa-va, ch'el posseda in grond stgazi da paraulas e ditgas veglias divertentas e spezialas ch'en per part anc pauc enconuscentas e ch'el tgira sisum la Surselva fin giudim l'Engiadina numerus bels usits ch'i vala la paina da mantegnair.

En il cas ideal vuless la publicaziun cuntanscher traiss finamiras. D'ina vart duess ella dar a las lecturas ed als lecturs in'invista en dus munds litterars fascinants: quel da las paraulas e ditgas da la Crestomazia e d'autras funtaunas veglias e quel da las ditgas modernas scrittas da giuvnas auturas e giuvens auturs rumantschs apostas per questa publicaziun. Da l'autra vart vuless ella preschentiar al public ina schelta dals numerus usits che vegnan anc pratitgads oz en il Grischun rumantsch, e quai cun laschar vegnir a pled las acturas ed ils acturs. Uschia èn naschids purtrets oravant tut da giuvnas e giuvens che dattan perdita da las numerus tradiziuns vividas en las vi-schnancas rumantschas. Ina terza finamira – igl è ina sort d'experiment – è da far ina punt tranter il mund rumantsch e quel tudestg. Il cedeschet è biling, ma na cuntegna betg sco usità ina translaziun parallela, mabain tscherts texts en rumantsch ed auters en tudestg. Tut las personas interessadas da lingua tudestga e rumantscha duain uschia avair access al cuntegna dal cedeschet.

Quai che concerna la tscherna da las ditgas e paraulas avain nus decis da publitgar unicamain texts cun ina funtauna rumantscha. Quests texts idiomatics avain nus alura transponi en rumantsch grischun per als render accessibels a tut las lecturas ed ils lecturs rumantschs. Natiralmain ch'ins vegn er a cunfins tscher-gond funtaunas rumantschas: en l'Engiadina/Ota per exempli datti strusch pli ditgas originalas en puter. Motivs per questa mancanza da texts originals en l'idiom èn trantier auter il svilup turistic, il regress da l'agricultura e l'emigraciun dals indigens. Ni ils contacts cun numerus persunas dal fatg ni la tschertga en bibliotecas n'hant purtò il success giavischà. Sfegliond en veglias collezioni da gasettas avain nus alura tuttina anc chattà in, dus texts originals rumantschs; els èn uss cuntegndis en il chapitel «Engiadina/Ota», ensemble cun il raquint da las cullas da Segl – tar quel n'ansèsi restà na-gut auter che da translatar el dal tudestg en rumantsch. Tut auter sa preschenta la situaziun en las ulteriuras regiuns dal Grischun rumantsch, betg il davos grazia a la Crestomazia da Caspar Decurtins. La publicaziun avain nus er vuli nizzegiar per render pli enconuscenta ad in vast public ina – natiralmain pitschna – part dal ritg fundus da ditgas e paraulas cun-tegndis en questa collezioni da texts rumantschs la pli voluminusa.

«Muntognas magicas» cumpiglia ultra dals elements numnads sura anc nuschevan ils numbs dals spierti e da las dialas da mintga dutg e da mintga alp? Forsa. Pensain nus a noss babs ch'enconuschevan las strias per num e savean ils numbs funsils dals enclaras, nua ch'ellas sautavan?

«Muntognas magicas» cumpiglia ultra dals elements numnads sura anc nuschevan ils numbs dals spierti e da las dialas da mintga dutg e da mintga alp? Forsa. Pensain nus a noss babs ch'enconuschevan las strias per num e savean ils numbs funsils dals enclaras, nua ch'ellas sautavan?

Frontispizi dal cedesch.

MAD

Barlots, baubuzis e bagiaunas striunadas

Ein zweisprachiger Streifzug durch das mythische Land der Rätoromanen

Las singulas parts dal cedesch

Usits

Las contribuiuns davart usits ed isanzas focusseschan sin usits che vegnan pratitgads anc oz e che sa distinguant tras in'atgnad ch'ins na chatta betg en auters lieus. A pled vegnan cunzunt giuvens acturs che tgiran vinavant questa tradiziun, magari cun adattar ils cuntegns, uschia i protagonisti da la Dertgira nauscha a Mustér, da la Processiun da Lumbrein, da la stgariada dal Crap da Flem, dal gieu da mazza-cula a Masein, da las scuas liadas dals mats d'Andeer, da las Minti-nadas da Riom/Parsonz, dal Di da san Gian a Zuoz, dal Bal da la schocka cotschna ad Ardez e da l'Hom Strom a Scuol.

Ditgas/paraulas

Or dal ritg stgazi da ditgas e paraulas rumantschas han ils auturs selezioni per «Muntognas magicas» 26 texts enconuscenti e main enconuscenti. Exempels furman: «La dunna sper il dutg», «La platta da Caschlè», «L'alp devastada», «Hans Nar», «Las violas da Faller», «La signura da Morteratsch» e «Co ch'il diavel ha inventà il vinars».

Ditgas modernas

Ils auturs ed editurs han gudagnà dus auturs ospitants e nov auturas ospitants da scriver apostas per l'ediziun «Muntognas magicas» ditgas modernas, laschond a lur auturas ed auturs cumplaina libertad. Cooperà han Arno Camenisch cun «Il Grep digl Ochli», Silvana Derungs cun «Igl um dalla buola», Sina-Mara-Merta Hasser cun «Igl spiert d'Anarosa», Madalena Semadeni cun «Barlot sin l'Alp Durnàn», Gianna Sonder cun «La flour da Mateias», Chatrina Josty cun «Il mi-

steri en il Lai da Palpuogna», Chatrina Waldegg cun «La merlotscha da l'Alp Pra Miez», Flurina e Curdin Urech-Bazzell cun «Las impromischius», Fadrina Hofmann Estrada cun «Il misteri da la Pradella» ed Anetta Zini cun «La fluor magica».

Interviewas curtas

Cun Hubert Giger han ils auturs discutà davart la persecuziun da las strias en Surselva, cun Antoinette Quinter davart l'alp en la ditga, cun Edith Trepp-Crotogini davart il raquintar paraulas, cun Ursula Brunold-Bigler davart las figurines femininas en la paraula, cun Kurt De-rungs davart ils mitus da l'aua e lur transpozisiun en la tradiziun cristiana e cun Clà Riatsch davart ils motivs da la ditga en la litteratura rumantscha.

Explicaziun da pleuds

Sin lur girs tras il mund da ditgas e paraulas èn ils auturs adina puspè fruntads sin pleuds e modas da dir la muntada dals quals igl ha vali la paina d'approfundar cun agid dal Dicziunari Rumantsch Grischun. Uschia vegnan ils lecturs a savair dapli davart expressiuns sco «il dischiariel», «il barlot», «las violas», «il ventatsch» u davart ils differents numbs dal diavel.

Tips per turas ed excursiuns

Tgi na visitass betg gugent in u l'auter lieu ch'è collìa cun in usit u ina ditga – er cun las modernas – da «Muntognas magicas». Propostas da rutas èn cuntegndis en mintga chapitel dal cedesch, per exempli tar la Platta dal Barlot a Caschlè sper Sedrun, tar il Lag da Laus aut sur Pardomat, tar la Platta Pussenta trant Falera e Schluuin, tar ils tschinting lais da la Val Schons, tar las «violas» en la Val Faller, enturn il Lej da Segl ed en la Val Mora en Val Müstair.

Recepts

Ils recepts da cuschinari derivan dals suandants cuschiniers rumantschs: Andreas Baselgia (schuppa cremusada d'urticas d'alp), Valerian Poltera (ravieuls cun paira tosta), Claudio Filli (bizocheis cun nuschpignas e chastagnins), Manuel Rei-

chenbach (piz-spatla dal bov pargialà en biera), Benedikt Joos (ris en latg cun cumpot da primblas e da cudogns) ed Arno Sgier (crema grischuna cun izuns frests preparada en il vaider da conservar).

Prova da text:

La stria da Casti (ditga tradiziunala)

In giuven da Maton aveva la spusa giu Casti, nua ch'el gieva savens a tramieg. Mintga giada, cura ch'el turnava ensi, scheva la spusa ch'el possia puspè vegnir sin quella e quella saira. Ma sin ina tscherta saira n'avess ella mai ditg da vegnir. Il giuven ha pensà ch'insatge na saja forsa betg en urden, ed è i precis quella saira giu tar ella.

La chasa era tut serrada si, barcuns e fanestras, tut serrà, mo en stiva ha el udi insatgi a baterlar. Sia spusa scheva gisti a la mamma: «Damaun ara mes spus si Maton, e sche jau pudess far ch'i na cre-schiss nagut en quest er, sche faschess jau quai.» «Quai sas ti bain far», ha la mamma ditg. «Damaun ta midas ti en ina mieur e vas orasi. Cur ch'el bitta ora l'emprim pugn sem, emprouvas da tschiffar l'emprim graun che croda sin la terra.»

Cur ch'il spus ha udi quai, è el puer. La damaun ha el arà quest er. Ma avant che semnar, ha el mess in crap sisum il satg. E gisti en quel moment ch'el va cun il maun en il satg per bittar ora l'emprim pugn, ha el vis la mieur. Enstagl da bittar ora il graun, ha el bitta il crap e sturnà la mieur. Curt suenter è vegnida la nova si da Casti che sia spusa saja morta.

Ils auturs

Gabriela Holderegger (1976) lavura da pi il 1996 sco translatura tar la Lia Rumantscha a Cuira. Ella è creschida si a Schluuin e viva oz cun sia famiglia a Ca-zas. La mamma da traiss uffants è marida da cun...

... Jano Felice Pajarola (1973). Sco schurnalista scriva el dapi il 1997 per l'edi-zion grischuna da la gasetta «Die Südost-schweiz»; dapi il 2001 è el là responsabel sco redactur per las regiuns Surselva e Grischun Central.

Structura dal cedesch

Il cedesch è structurà en quatter parts regionalas:

Surselva, part superiura (p. 17–41)

Surselva, part inferiura (p. 42–75)

Sutselva (p. 77–112)

Surmeir (p. 113–154)

Engiadina, part superiura (p. 155–186)

Engiadina, part inferiura (p. 188–222)

Mintga part cumpiglia ils suandants cuntegns:

Usit (tudestg)

Ditga/paraula (rg/tudestg)

Ditga moderna (idiom ni rg)

Intervista curta (tudestg)

Explicaziun da pleuds (tudestg)

Tip per turas ed excursiuns (tudestg)

Recept (rg, versiun tudestga online)

La preschentaziun:

Gabriela Holderegger, Jano Felice Pajarola. Muntognas magicas. Barlots, baubuzis e bagiaunas striunadas. Ein zweisprachiger Streifzug durch das mythische Land der Rätoromanen. Cuira 2011.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?iid=2079
www.chatta.ch

The screenshot shows the homepage of the website. At the top, there's a navigation bar with links like 'muntognasmagicas.ch', 'Bainvegni', 'Cedesch', 'Autors', 'Recepts', 'Fotografias', 'Collaziuns', and 'Commentaris'. Below the navigation, there's a large photo of a traditional performance with people in costumes. Underneath the photo, the text 'muntognas magicas' is displayed. Further down, there's a section titled 'Fotografias' with several thumbnail images. At the very bottom, it says 'Il portal www.muntognasmagicas.ch porscha material accumpagnanttar la publicaziun.' and 'MAD'.

Da producents, consuments e reducents – il ciclus da la materia

■ Las plantas ed ils animals fan part da chadainas da nutriment. Quellas èn segnadas da numerusas collazioni tranter las creatiras e furman uschia ina rait da nutriment. Il total da las creatiras che stantan en relaziun ina cun l'autra en in spazi vital numnan ins biocenosa. La biocenosa ed il spazi vital – in biotop cun sias condizioni particularas sco per exemplu il clima e la quantitat da nutriment e d'aua sotterranea – furman ensemes in ecosistem. Exempels per ecosistems èn il guaud, il lajet, la prada, l'aul ed il vigt.

A l'intern da l'ecosistem èn ils differents ciclus da la materia (substanzas nutritivas, auas, gas, substanzas estras) colliaids in cun l'auter. Er entaifer la biocenosa circuleschan tut las substanzas: Las plantas verdes (producents) construechesan la substancia vegetala, ils animals (consuments) transfurman quella e las bacterias (reducents) decumponan la

substancia vegetala. La terra sco product da decomposiziun da crappa e da material organic furma la basa da tutta vita nua ch'il ciclus da la materia po cumenzar danovamain.

Magliar e vegnir maglia

Magliar e vegnir maglià è una regla generala en la natura. In exemplu: Las merlotschas maglian rasulaunas. Mintgatant vegnan magliadas ellas sezzas, per exemplu d'ina tschuettu da guaud u d'in spret. Er las rasulaunas maglian autres creatiras, per exemplu la feglia d'erva. La planta, la rasulauna, la merlotscha e la tschuettu da guaud furman uschia ina chadaina da nutriment.

La gronda part dals animals na sa nutrissen però betg d'ina specia unica da plantas u d'animals: Las merlotschas na maglian betg mo rasulaunas; il pli gugent han ellas verms da plievgia e fritgs. Ed er la tschuettu da guaud ha anc auters animals da preda sper la merlotscha. Questa chadaina da nutriment preschenta perquai mo ina part da las relaziuns da nutriment en in spazi vital.

A moda schematica sa lascha il ciclus da la materia entaifer ina tala chadaina da nutriment descriver sco suonda: L'emprim member en la chadaina da nutriment è il producent; tar quel sa tracti d'ina planta verda. Tras la fotosintesa producescha la planta nutriment per in erbivor (animal che maglia ervas). L'erbivor è il segund member en la chadaina da nutriment.

El è in emprim consument perquai ch'il consumeschia quai ch'il producent ha produci. Ils erbivors èn la basa da nutriment per ils carnivors. Quels èn ils segunds consuments. Las chadainas da nutriment pon avair anc dipli members, damai terzs e quarts consuments. A la fin sa decumponan tant las plantas sco er ils animals e daventan la basa per il svilup da nova vita.

Ils ciclus da las differentas materias

Il ciclus da las substanzas nutritivas

Las plantas verdas dovrano dioxid carbonic, aua e sals minerals. La fotosintesa producescha cuntinuadament nov material vegetal. Ina part da quest material vegn duvrada en chadainas da nutriment e magliada dals consuments. Ils reducents maglian parts da plantas mortas, excrements e cadavers.

Els reduceschan las substanzas da plantas e d'animals fin che quellas èn minerali. Lura pon questi sals danovamain vegnir duvrads da las plantas verdas. Uschia sa serra il ciclus da las substanzas nutritivas.

La materia decumponida sa transforma en nova vita.

La cumpart anorganica dal terren deriva da la dischagregazion: Quella attatga la crappa dira e la fa rumper en particlas pli pitschnas. En questa moda sa decumpona mintga muntogna plaun a plaun en terra loma, uschia che la vegetaziun po crescher.

Ils singuls terrens sa sviluppan en il decurs dal temp. Schizunt en gondas sa furma plaun a plaun ina terra povra. L'emprim vegn ella populada da plantas bassas sco litgens e mistgels. Alura arivan las plantas pli autas. Ils products da decomposiziun da las plantas enrigescan puspe la terra e mettan damaia en movimenti ina circulaziun.

Plaun a plaun crescha uschia la grossesseza dal humus e damaia s'augmenta er la fritgaivladad da la terra. In humus ritg da substanzas nutritivas è il meglier fund per ina vegetaziun variada ed è il spazi da vivere per blers abitants dal terratsch. Povras terras da dolomit han per il solit ina rasa da humus da be paucs centimeters.

La biomassa e la via da l'energia

La biomassa è il pais total da tut las creatiras en in spazi vital. En ina chadaina da nutriment pon ins calcular il pais da la materia per mintga element en la chadaina. Cum il resultats pon ins dissegnar ina piramida da nutriment. Ins vesca che la biomassa sa reducescha da stgalim a stgalim per circa 80 fin 90 percentschient. Tut las substanzas vegetals ed animalicas cuntegnan ina tscherta quantitat d'energia. Ins po remplazzar ils pais en la piramida da nutriment cun quantitads d'energia e dissegnar ina piramida d'energia. Cum agid da las piramidas da nutriment e d'energia ves'ins ch'ils carnivors dovrano (indirectamain) bler pli grondas quantitads da plantas ch'ils erbivors.

Co va a perder uschè blera biomassa e tanta energia? Cur che las plantas produceschan glucosa absorbeschan ellas blera energia. Quella deriva dal solegl. Las substanzas vegetals pon ins cumpareglier cun ina conserva plaina d'energia. Cur che las plantas respiran, s'avra la conserva e l'energia vegn libra. Quest'energia promova il metabolism. Da l'energia che las plantas han absorbà dal solegl, dattan elllas vinavant als consuments sulettamain 10 fin 20 percentschient. Ina gronda part da l'energia dovrano elllas sezzas.

Ils consuments survegnavan lur energia dal nutriment. Ils dovrano l'energia per sa mover, per il metabolism e per producir chalira. Cum la respiraziun bri-schan els glucosa ed autres materias organicas.

Tar ils reducents arriva la gronda part da l'energia en furma da lain mort u feglia crudada; ultra da quai decumponan els cadavers ed excrements. Ils reducents transfurman quest material ed emettan l'energia ch'è magasinada en il material.

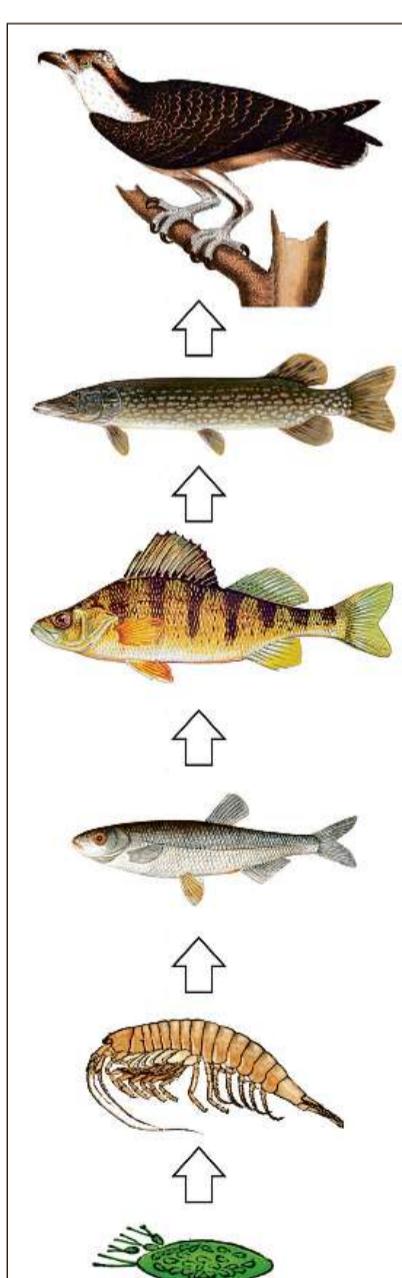
Sin mintga stgalim da consuments vegn pia blera energia returnada a l'ambiente, surtut tras la respiraziun. L'energia che vegn libra arriva en l'ambiente en furma da chalira. Be pitschnas quantitads d'energia arrivan al proxim stgalim da consuments. A la fin da la piramida da nutriment resta ina fitg pitschna part da l'energia che las plantas avevan absorbà al cumentzament dal solegl. L'energia sa moveva uschia tras la chadaina da nutriment e sorta successivamain en differenti lieus.

La preschentaziun:

Dossier «Il ciclus da la materia».

Dipli infurazioni:

chatta.ch/?iid=2922
www.chatta.ch

Magliar e vegnir maglià a l'exemplu da la fauna aquatica.

Ils reducents

Tut ils producents e consuments moran. Tge succeda cun las plantas mortas ed ils

animals morts? In egliada en la terra sut las plantas da feglia u en in mantun da compost gida a chattar la resposta sin questa dumonda. En tals lieus datti feglia morta, tocs da romà, vanzadiras da cuochina e rument d'iert. Sch'ins fa davent la rasada suren da quest material, chatt'ins suten material mez smarschì. Anc pli profund chatt'ins il humus. Uschia pon ins vesair ch'ils producents e consuments morts sa transfurman en «terra» suenter in temp.

Sch'ins guarda pli bain en in mantun da feglia u da compost, ves'ins fitg blers animalets. Quels fugian cur ch'els vegnan a la glisch. En la terra datti fitg blers animalets che sa nutreschan da plantas mortas e d'animals morts. Els vegnan numnads reducents. Els reduceschan las estructuras cumplitgadas dal material mort da plantas e d'animals e fan or da quellas materia simpla. Per questa lavour dovrano ils reducents oxigen. Cur ch'els han terminà lor lavour, restan aua, dioxid carbonic e minerals.

Il ciclus da las substanzas estras

Las activitads da l'uman d'ozendi maijaner er substanzas estras en ils ciclus natu- rals. Bleras da questas substanzas n'encunuscheva la natira betg u mo en pitschnas quantitads. Exempels per substanzas estras èn las vapurs dals autos e dals stgaudamenti cun ieli. Tschertas da questas substanzas estras vegnan absorbedas da las creatiras. Tant per l'uman sco er per las plantas ed ils animals po quai avair nauschas consequenzas.

La biocenosa

Sco gio vis furman las plantas, ils animals ed ils micro-organissemens ensemes ina biocenosa. Entaifer quella èn las substanzas permanentamain en circulaziun. Per quai procura la spartiziun da la lavour tranter producents, consuments e reducents:

Ils producents produceschan glucosa en lur feglia. Per far quai dovrano els la glisch dal solegl, aua e dioxid carbonic. Quest process dat oxigen. Or da la glucosa ed or dals minerals pon las plantas sviluppar tut las substanzas vegetals.

Ils consuments sa nutreschan directamente u indirectamain (quai vul dir tras las chadainas da nutriment) da plantas che vivan. Cun respirar dovrano els oxigen ed emettan al medem temp dioxid carbonic. Ils reducents maglian plantas mortas, cadavers ed excrements. Ils decumponan questas substanzas en aua, dioxid carbonic e sals minerals. Per quest process dovrano els l'oxigen ch'els surveganan dals producents. Ils producents obtegnan minerals e dioxid carbonic dals reducents.

Ils producents

Tut ils producents e consuments moran. Tge succeda cun las plantas mortas ed ils

animalets che sa chavan e sfuignan en la terra, muventan adina las rasadas da terra. Uss è il fegl daventà terra da compost. Ina part dal fegl mort è veginida transfurmandu en minerals. En la terra lucca da compost pon plantas crescher fitg bain. La terra da compost cuntegna aua, oxigen e minerals («fertilisader natural»).

Il terren

Il terren (u terratsch/terra) è la rasada da dischagregazion superiura da la terra ed il spazi da vivere per micro-organissemens e plantas. Il terren sa furma cur che crappa dira scroda e sa maschaidha cun material organic (humus). Sper material anorganic ed organic cumpiglia il terren er grondas cumparts d'aua e d'aria. I dat fitg differents tips da terra. Sia furmaziun vegn definida dal crap (p.ex. dolomit), dal clima e da la vegetaziun.

La lavour principala per la furmaziun dal terratsch survegian animali sco baus, verms e nundumbraivels micro-organissemens. Quels na decumponan betg mo il material vegetal (cf. survar), mabain al maschaidan er cun materias primas mineralas dal crap situà suten.

Quint dal stadi – politica fiscale – gulivaziun da finanzas

In sguard a las finanzas publicas en Svizra

Il maun public garantescha prestazions a la populaziun. Per finanziar questas activitads incassescha el taglias. Las taglias èn la funtauna d'entradas principala d'in stadi. Sin 1 franc incassà van radund 31 raps en las cassas da la Confederaziun, 41 raps en quellas dals chantuns e 28 raps en quellas da las vischnancas. Las taglias chaschunan adina puspè grondas debattas politicas. Il nivèl da l'imposiziun da taglia determinescha la capacitat d'intervenziun d'in stadi, el influenzecha dentant er sia cumpetitivitat envers auters stadi. Ad equalisant sco puusaiel las relaziuns finanzialas tranter las singulas parts dal pajais serva la finala la gulivaziun da finanzas.

Las finanzas publicas

Ils quints dal stadi

Las expensas: Il stadi garantescha prestazions sco las assicuranzas socialas, la scolaziun, la sanadad u las infrastructuras. Las entradas: Per finanziar sias activitads incassescha il stadi oravant tut taglias e

taxas, sco per exemplu la taglia sin las entradas e la taglia sin la plivalur.

Il budget: En

Svizra sa repara-

tan las expensas publicas sin trais niveis – la Confederaziun, ils chantuns e las vischnancas. Quels fan mintg'onn in budget. Sche las expensas èn pli autas che las entradas, resulta in deficit budgetar.

Ciclus economic: Il svilup dal quint dal maun public correspunda pli u main a quel dal ciclus economic (creschienscha – stagnaziun – recessiun). Sch'ins observa ils svilup economic be sur in curt temp, èsi savens difficult da dir en tge fasa dal ciclus ch'ina economia sa chatta. A lunga vista sa mussan però fasas da recessiun e da nova creschienscha. Durant ina regressiun pon ins constatar lungas periodas d'expansiun e da sminuziun. La teoria dals ciclus mussa che l'economia sa remetta suenter ina crisa.

Ils debits publics

L'accumulaziun da deficits augmenta il debit public. L'indebitament n'è atgnamain betg insatge negativ; il stadi investescha daners ch'el empresta, e quai stimulescha la creschienscha. Exempel: La construziun dal tunnel dal Gottard ha augmentà il deficit da la Confederaziun, ma ella promova l'activitat economica da numerosas interpresas e permetta da schlärgiar la rait da las vias da traffic.

L'important per il stadi è da manteignair sia capacitat da rembursament. Sch'ils tschairs dal debit paisan memia fitg sin il budget annual, sto il stadi economisar.

Las taglias

Las taglias directas

Las taglias directas veggan pajadas diretamain da las personas naturalas e da las interpresas a basa d'ina declaraziun da taglia. Ellas veggan consideradas sco pli gistas che las taglias indirectas, perquai ch'ellas dependan da la situaziun finanziaria dals pajataglia. Las taglias directas importan 70 % da las entradas fiscales en Svizra.

Taglia sin las entradas: Quella sa cumpona d'ina taglia communal, d'ina taglia chantunala e da la taglia federala directa. Las scalas èn progressivas, quai vul dir che pli autas che las entradas èn e pli che la tariffa da taglia (en pertschients) augmenta.

Taglia sin la facultad: Quella vegg in cassada unicamain tras ils chantuns e tras las vischnancas, e quai sin il total dals bains movibels (auto, dabun a la banca e.u.v.) ed immovibels (chasa, terren e.u.v.) da personas naturalas. En la plipart dals chantuns suonda ella medemamain ina scala progressiva.

Economia e privats contribueschan a las entradas dal stadi e profitescan da las prestaziuns da quel.

FOTO PD

cas pon medemamain incassar taglias en il rom accordà ad ellas tras la constituziun da lur chantun. Ils chantuns e las vischnancas èn libers da determinar lur tariffa da taglia.

La politica fiscale

Differents sistems da taglia

Las taglias servan a finanziar las activitads dal stadi ed a reparter ils gudogns entaffer la societat. En Svizra è la taglia sin las entradas progressiva: dapli ch'ins gudogna ed ina pli auta procentualda da taglia ch'ins paja. Tscherts pajais han percuter introduci ina tariffa unitaria per las taglias sin las entradas, numinada flat tax. Quest sistem simplifigescha l'incassament da las taglias, ma el metta er puspè en dumonda il princip da la progressiun e da la solidaritat che vul ch'cls ritgs pajan proporzionalmain dapli taglia sin lur entradas e gudogns. Las partidas da dretga emprovan per ordinari da limitar las taglias, gea perfin da las diminuir.

La concurrenza fiscale

En Svizra exsite ina concurrenza fiscale tranter ils chantuns. Tscherts emprovan d'attrair ils ritgs e las interpresas cun offrir cundiziuns fiscales favuraivlas. La concurrenza exsite per part er tranter las vischnancas.

Cun offrir cundiziuns fiscales avantageus èn plirs chantuns pitschens daven-tads paradis da taglia per tscherts tips d'interpresas internaziunalas. A Pfäffikon (SZ) chatt'ins per exemplu dunsaines societads da finanziazion spezialisadas en l'administraziun da fonds. E la citad da Baar (ZG) è enconuschenta per sias interpresas da commerzi da materias primas.

Il 2005 variavan las tariffs da la taglia sin il gudogn da las interpresas en Svizra tenor chantun tranter 16 % e 25 %. En l'Irlanda è quella tariffa 12,5 %, en Frantscha 35 % ed en ils Stadis Unids 41 %.

La Svizra, in paradise fiscal?

Per la plipart da ses abitants n'è la Svizra betg in paradise fiscal. Per tscherts categorias da personas u societads percuter èn las taglias svizras fitg bassas en cumpa-acceptadas plitgusch da la populaziun.

L'administraziun da la facultad offshore: Grazia al secret da banca veggina part dals fonds esters administrads da las bancas svizras betg declarads en lur pajais d'origin, quai che permetta a lur purtaders da spargnar taglias. Il 2009 è il secret da banca però vegini indeblì sur pressiun da la cuminanza internaziunala.

Las taglias indirectas

Las taglias indirectas èn main visiblas per il contribuent, perquai ch'ellas èn integradas en il pretsch da vendita dals products. En tut cumporant elllas radund 30 % da las entradas fiscales en Svizra.

Taglia sin la plivalur (TPV): Questa taglia è la funtauna principala da las entradas da la Confederaziun. Fixada actualmain a 7,7 % è la TPV lunschora la pli bassa da l'Europa. (19,6 % en Frantscha, 25 % en Svezia). Tscherts products (mangiativas, medicaments, gasettas, chombras d'hotel) profitescan d'ina taglia reducida.

Dazis: Quels veggan incassads tras la Confederaziun, surtut sin l'import da products industrials ed agriculs. Els èn sa sbassads fermamain en il rom da las ne-goziazions da l'Organisaziun mundiala da commerzi ed èn vegnids abolids per ils imports da la gronda part dals products que derivan dals pajais da l'Uniu-europea.

Autras taglias indirectas: Anc autres taglias alimenteschan las cassas publicas, sco per exemplu la taglia sin ils carburants, la taglia sin il tubac, la taglia sin ils automobils, la taglia sin ils chauns, la taxa da buls, la taglia sin ils divertiments. Tscherts taglias veggan duvradas per incumbensas specificas e veggan perquai acceptadas plitgusch da la populaziun.

La taglia sin il tubac per exemplu vegg duvrada entiramain per finanziar l'AVS e l'AI.

Autonomia fiscale dals chantuns

Ils chantuns èn libers d'incassar tut las taglias che n'èn betg specificamain reser-vadas a la Confederaziun. Las vischnan-

taglias directas da la Confederaziun, dals chantuns e da las vischnancas. Ella gida ad obtegnair in bun clima fiscal ed a sviluppar vinavant las taglias en Svizra.

Administraziun federala da finanzas

L'Administraziun federala da finanzas è la pertigiradra da la cassa federala. Uschia sco ch'il frain a l'indebitament pretenda, procura ella cun elavur il preventiv ed il plan da finanzas che las expensas na cre-schan betg pli svelt che las entradas durant in ciclus da conjunctura. La basa per ina politica da finanzas solida è in sistem da facturaziun modern ed in sguard criti-c sin il cumporament finanzial dals de-partaments. L'Administraziun federala da finanzas è cumpetenta per la gulivaziun da finanzas naziunala e fa la statisti-ca da las finanzas publicas da la Svizra. Ella procura che la Confederaziun haja adina per mauns avunda medis liquids ed ad-ministrescha ses debits.

La gulivaziun naziunala da finanzas

La gulivaziun naziunala da finanzas regla las relaziuns finanzialas tranter la Con-federaziun ed ils chantuns. Ella fixescha per l'ina la repartiziun da las incumbe-nzas publicas e per l'autra la redistribuziun dals daners publics tranter la Confederaziun ed ils chantuns. La gulivaziun naziunala da finanzas ha duas finamiras prin-cipalas: da reducir las differenzas per-tugant la forza finanziala dals chantuns e da realizar las incumbensas statalas cun dapli effizienza.

La Constituziun federala regla las cumpetenzas da la Confederaziun. Il princip da subsidiaritad ed il princip d'equivalenza fiscale valan per la reparti-zuon da las cumpetenzas tranter la Con-federaziun ed ils chantuns. Tuts dus prin-cips èn fixads en la Constituziun. Il prin-cip da subsidiaritad signifga en il stadi federal che la corporaziun territoriala surordinada duai surpigliar in'incum-bensa sulettamain, sch'igl è cumprovà ch'ella po ademplir quella meglier, quai vul dir cun damain custs e cun dapli qua-litat, che la corporaziun territoriala sub-ordinada. Il princip d'equivalenza fiscale signifga ch'il circul che profita d'in'incum-bensa statala sto correspunder al cir-cul che decida e porta ils custs per tala.

Gulivaziun da resursas

La gulivaziun da resursas sa basa sin l'puschenumà potenzial da resursas dals chantuns. Quest potenzial resguarda la crea-ziun da valur dals chantuns che po veginir explotada fiscalmain e reflectesa uschia la forza economica d'in chantun. La gulivaziun da resursas vegg finanzia-daa ensemes da la Confederaziun (gulivaziun da resursas verticala) e dals chantuns cun finanzas fermas (gulivaziun da resur-sas orizontal).

Cumpensaziun da grevezzas

La cumpensaziun da grevezzas distgorgia ils chantuns da muntonga ed ils chantuns urbans che han per raschuns structuralas dapli expensas per porscher bains e pre-stazioni statalas. Ils chantuns da muntonga ston per exemplu surpigliar dapli custs per l'infrastructura, per il mantegni-ment e la ruimida da las vias u per las sco-larisaziun (p.ex. bus da scola). Ils chantuns urbans han savens ina procentuala surproporziunalda da personas attempadas, da personas paupras e da personas estras. Quai pretenda dapli prestazioni statalas, siond che questas gruppas cha-schunan surtut dapli expensas per las ovras socialas e damain entradas da taglia.

La preschentaziun:

Dossier tematic «Finanzas publicas en Svizra»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?iid=2608
www.chatta.ch

Giustia dal Grischun:

Il portal da las dretgiras chantunals e regiunals

■ La pagina d'internet www.giustia-gr.ch/ www.justiz-gr.ch/ www.giustizia-gr.ch/ è online dapi il 2014. Cun quella han ins vuli stgaffir in portal che preschenta las autoritads giuridicas da maniera adequata e simpla. Persunas interessadas duain survegnir spert ina survista davart l'organisaziun da las autoritads giuridicas dal chantun ed in access direct a las infurmazion actualas. Sin il portal sa preschentan las dretgiras, las autoritads da mediaziun, il uffizis da scussiun, ils uffizis da concurs e las cumprenzas da surveglianza davart ils advocats ed il notariat.

Istorgia

Il svilup da l'organisaziun giudiziala sin il territori dal chantun Grischun dad oz reprezentanta il svilup politic e constituzional davant da las structuras feudals sur il stadi federativ luc fin al stadi federal. Ina dretgira che fiss stada cumpetenza per l'entira anteriura Republica da las Trais Lias n'ha mai existi. Ina dretgira suprema sco instance da giurisdicziun superiura en chaussas civilas e penals per l'entir territori dal chantun Rezia è stata

previsa l'emprima giada en la Constituzion helvetica da l'onn 1801. Questa dretgira n'è dentant mai vegnida

nominada, perquai che l'urden da la Helvetica – che n'ha pudi fitgar pe ni en il Grischun ni en l'ulteriura Svizra – è vegnì sbità radicalmain mo 2 onns pli tard.

La Constituzion da mediaziun da l'onn 1803 ha restabili expressivamain l'urden vegl dal sistem giudizial da la Republica da las Trais Lias cun ses dretg fit sparpaglià, cun ses dischurden da proceduras, cun var 100 dretgiras civilas d'emprima instance cun mintgama 10 fin 20 derschaders sco er cun 61 dretgiras criminalas cun mintgama 10 fin 40 derschaders. Las ideas da la Helvetica han tuttina anc gi l'effect ch'igl è vegni stgaffi svelt ina Dretgira chantunala superiura d'appellazion (1803) ed ulteriuras dretgiras spezialas en chaussas civilas sco er ina Dretgira criminala chantunala en chaussas penals (l'uschenumndada «Dretgira da vagabunds per sentenziar delinquentes d'ordaifer il Chantun», 1808). Lur cumpetenzas da giurisdicziun eran dentant fitg restrenschidas.

Suenter ch' il Grischun, ch'era vegnì dividì en il fratem in districts ed en circuls, aveva survegnì in'organisaziun da giurisdicziun unitara sut la pressiun dal stadi federal svizzer da l'onn 1848, è la finala vegnida creada – tras la grond'ovra da refurma da la Constituzion chantunala da l'onn 1854 – la Dretgira chantunala cun sedia uffiziala a Cuira. A medem temp han ins stgaffi l'emprima procedura civila che valeva davant tut las dretgiras civilas. La Dretgira chantunala sa cumponiva da quel temp da 1 president, da 8 assessurs e da 8 substituts ordinariis che vegnivan elegids dal Cussegl grond per traïs onns. Els lavuravan tuts en uffizi accessorice ed ils pli paucs eran giurists. L'emprim president da la Dretgira chantunala è stà dr. Peter Conradin von Planzha che po er vegni designà sco «bab» da la nova Constituzion e da la nova organisaziun giudiziala. La dretgira aveva sia sedia uffiziala en la Chasa grischia dad oz, pli tard en l'edifizi chantunala a la Grabenstrasse, nua che er il parlament era da chasa. Durant ses emprims onns d'uffizi aveva la Dretgira chantunala da giudigtgar en media 30 cas penals e civils per onn, quai cun in preventiv da var 5000 francs.

Cumbain che numerusas midadas e novaziuns en la legislaziun organisatorica e processuala han extendi sias cumpetenzas sco er professionalità e perfecziunà sia organisaziun durant ils proxims 150

The screenshot shows the homepage of the website www.giustia-gr.ch. At the top left is the logo of Justiz Graubünden Giustia dal Grischun Giustizia dei Grigioni. At the top right are language links: Deutsch | Rumantsch | Italiano. Below the header are five main menu categories: Dretgiras, Autoritads da mediaziun, Scussiun e concurs, Advocatura e notariat, and Tschertga. Each category has a corresponding image: a stack of papers for Dretgiras, two hands shaking for Autoritads da mediaziun, a gavel for Scussiun e concurs, a notary seal for Advocatura e notariat, and a spiral notebook for Tschertga. Below each image is a brief description of the service.

Dretgira chantunala	Infurmaziuns generalas	Uffizis da scussiun e da concurs	Register	Retschertga text
Dretgira administrativa	Uffizis da mediaziun	Inglants	Permissiun da practicum	Retschertga autoritads
Dretgiras regionalas	Dumondas da locaziun	Infurmaziuns da scussiun	Examen d'advocats	Retschertga plazzas libras
Mesiras repressivas	Dumondas d'egalitat	Formulars	Register d'advocats	
Ulteriuras autoritads	Cussegliazion giuridica		EU/EFTA	
	Formulars		Circularas notariat	

Pagina d'entrada dal portal [www.giustia-gr.ch.](http://www.giustia-gr.ch/)

onns, èn las structuras e las incumbensas da la Dretgira chantunala sa mantegnidias da princip fin l'onn 2008. Tras ina refurma giudiziala da las duas dretgiras chantunals supremas è vegnì abolì l'onn 2009 l'uffizi da derschaders laics ed accessorics, e las dretgiras han survegnì dapli cumpetenzas per concepir l'atgnal structura organizatorica (cumpetenza d'ordinaziun sin il champ da l'admnistratiun e da la surveglianza giudiziala). Ulteriurs puncts da refurma èn stads: la publicaziun uffiziala da las plazzas da derschaders cun in examen da qualificaziun tras ina cumisiun parlamentara, la pussavilad da la destituzion da l'uffizi, il scumond d'occupaziuns accessoricas, la reduciun e la flexibilità da la grondezza dals collegis giudigants sco er la pussavilad da desister da motivar decisius.

A chaschun d'ina votaziun dal pievel l'onn 2000 ha la Confederaziun survegnì la cumpetenza legislativa en el sectur da la procedura civila e penala. La votaziun ha er chaschuna numerosas adattaziuns per las autoritads giudizialas sin plaun chantunal. L'onn 2007 è entrada en vigur in'empresa part da la refurma da la giustia, la qual pertutga cunzunt las dretgiras sin plaun federal. A medem temp èn vegnidas preparadas la nova procedura federala civila e la nova procedura federala penala ch'han medemamain gi grondas consequenzas per l'entir sistem giudizial sin plaun federal e chantunala. L'onn 2010 ha il Chantun Grischun adattà si'entira organisaziun giudiziala a las novas proceduras. En quest connex èn tranter auter vegnidas retragtas las cumpetenzas da giurisdicziun dals circuls. Questa gronda refurma è entrada en vigur il 1. da schaner 2011. La Dretgira chantunala ha pers cun quai la pussavilad da desister da motivar decisius.

Dapi l'onn 2017 sa cumpona la Dretgira chantunala da 6 derschaders en uffizi cumplain (president, vicepresident sco 4 derschaders). Ultra da quai èn engeschads 8 actuars en plaza fixa (dus a temp parzial). Dapi l'onn 1958 ha la Dretgira chantunala sia sedia uffiziala en l'uschenumndada «Altes Gebäu». Quest palazi, ch'è vegnì construi l'onn 1727 da l'envoyé Peter von Salis, è situà tranter la Poststrasse e la Grabenstrasse en il Parc da Fontana e stat sut la protecziun da monuments da la Confederaziun. Il preventiv annual da la Dretgira chantunala importa oz var 5 millioni francs. En tut ils collegis giudigtgar en vegnids tractads dapi il 2011 en

Las dretgiras regionalas dal chantun Grischun è responsablas per la giurisdicziun d'emprima instance en las domenias dal dretg civil, dretg penal, dretg da scussiun e dretg da concurs ed èn areguard lur cumpetenza da giurisdicziun – cun resalva da decisius da refusaziun dal Chantun resp. dal Tribunal federal en proceduras da meds legals – absolutam autonomas ed obligadas mo a la lecha. Unicamain sin plaun administrativ exercitescha la Dretgira chantunala dal Grischun ina funcziun da surveglianza. Questa dretgira è l'autoritat giudiziala da segunda instance ed uschia l'autoritat giudiziala en davosa instance dal Chantun.

zions penals, èn ellas da princip accesiblas al public. La dretgira po dentant excluder per part u dal tuttafatg la pubblicità da tractativas giudizialas, sche la segirezza u l'urden public ubain l'interess degn da vegnir protegi d'ina persona pertutgada (en spezial da la victimà d'in act chastiabel) pretenda quai u sch'il dumber d'aspectateurs è memia grond. Las tractativas da la dretgira n'èn tras lescha betg publicas. Quai vala er per las proceduras da dretg da famiglia. Registriziuns visualas e sonoras da las tractativas giudizialas èn scumandadas. Il presidi e – cun ses consentiment – ils actuars pon orientar en furma adattada la pubblicità davart ina decisiun ch'è entrada en vigor, uschenavant ch'igl exista in interess public giustifitgà en chaussa.

Ils derschaders, ils actuars sco er il personal da chanzlia èn obligads a la discriciun. Il secret d'uffizi vala er per experts, per interprets sco er per ulteriuras personas participadas. Ils parsuras ston far attents els a l'obligaziun da discriciun sco er a las consequenzas penals che resultan, en cas ch'els violeschan questa obligaziun. La dretgira decideva davart la liberaziun dal secret d'uffizi per dar perdita davant dretgira e per l'ediziun d'actas.

Cumposiziun, andament da las tractativas e polizia da sesida

Las dretgiras ston esser occupadas cumplettamain. Mo en cas d'ina absenza u d'ina retratga imprevista da singuls derschaders po, premess che naginas partidas na pretendan la cumplettaziun, vegnir tractà valaivlamain davant dretgiras da tsching derschaders, sche almain trais – davant dretgiras da trais derschaders, sche almain dus derschaders – èn preschents. Sch'i sa tracta da traer la sentenzia, è mintga derschader obligea da votar. En cas da paritad da las vuschs quinta la vusch dal parsura duas giadas. L'actuar protocollescha las tractativas giudizialas.

Las partidas sco er la represchentanza legala han da cumparair a las tractativas en vestgadira correcta che respecta la dignitat da la dretgira. La polizia da sesida è chaussa dal parsura. La sentenzia vegn tratga suenter la preschentscha da las partidas en ina tractativa secreta. Tenor la pratica vegn ina sentenzia comunitegada mo excepcionalmain direttamain suenter la tractativa. La sentenzia vegn per regla tramessa pir pli tard en scri a las partidas.

En proceduras senza preschentscha da las partidas prepara il parsura il cas per la tractativa en il collegi giudigtgar. Per regla redigia l'actuar in sboz cumplessiv da la sentenzia ubain vegnan almain formuladas las ponderaziuns decisivas en in referat. Cur ch'il sboz da la sentenzia è avant maun, vegn quel la schà circular ensembe cun las actas tar ils ulteriurs commembres da la chombra. Sche quellas e quels èn d'accord cun il sboz da la sentenzia e cun las ponderaziuns, poi vegn desisti d'ina tractativa communabla, e cun il consentiment da tut ils derschaders survegn il sboz la viugur d'ina sentenzia. Ina tractativa comunabla da la sentenzia ha lieu, sch'il parsura ordinescha quai ubain sch'in commember da la chombra pretenda quai. En quels cas che la dretgira cumplessiva è cumpetenta sco collegi giudigtgar, ha adina lieu ina tractativa da la sentenzia.

La preschentaziun:

Dossier «Giustia dal Grischun».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4533
www.chatta.ch

Gion Teodor de Castelberg (1748–1818)

Politicher dal temp da sava e translatur da dramas tudestgs

Gion Teodor de Castelberg è naschi l'onn 1748 a Mustér or d'ina veglia famiglia aristocratica ch'ha già durant tschientans ina posiziun dominanta en la Cadi, en la Lia Grischa sco er en las Trais Lias. Ses bab Conradin Andreas è stà landrehter, sia mamma Maria Margaretha Paula derivava medemmaina da la famiglia de Castelberg. Carrera militara han fatg ils frars da Gion Teodor, Joachim Michael Liberat ed Johann Anton.

Suenter avair passentà ses onns da studi a Pavia è Gion Teodor de Castelberg returnà en sia patria. Là è el stà in important politicher durant la fasa finala dal vegl stadi liber grischun: scrivant da la Lia Grischa 1766–1776, sis giadas landrehter da la Lia Grischa 1777–1798, commember da la sindicatura per la Vuclina 1791. Il 1792 ha Castelberg manà ina deputaziun grischuna a Milaun per resolver la dumonda da la Vuclina (senza success). Aderent dals Salis, è Castelberg vegni sentenzià il 1794 da la dretgira nau-scha da Cuira e ruinà materialmain.

Scio dals manadars dal moviment politic cunter ils Franzos 1799 – cumbain da tenuta intermedia –, è el vegnì arrestà e deportà ad Aarburg/AG ed a Salins (Franche-Comté, mars 1799 fin avust 1800). Suenter ses returna ha el danovemain occupà divers uffizis politics communal, dal cumin e chantunals. Vers la fin da ses operar politic è el tranter auter stà commember da la cumissiun per la nova Constituziun chantunala grischuna (1814).

Sper ses engaschamenti politic ha Castelberg tigrà ina ritga corrispondenza ed è sa deditgà a la litteratura. Ultra da diversas poesias en la tradiziun da la chanzun politica ha el translata en sursilvan var 10 dramas per las tribunas da la scola claustral da Mustér e da las cumpagnias da mats. Gion Teodor de Castelberg ha maridà Maria Elisabeth nata de Capol d'Andiast, figlia d'in mastral. Ils 29 da decembre 1818 è el mort laschond enavos la dunna ed ina figlia.

L'um da la politica

Gia cun 19 onns, suenter esser returnà da ses studis a Pavia, è Castelberg vegnì elegi sco mess a la dieta da la Lia Grischa ed il 1767 è el daventà scrivant da quella. L'onn 1777 è el alura vegnì tscherni chau-lia. Anc tschintg giadas è el vegnì elegi en il medem uffizi, il 1780, 1789, 1792, 1795 e sco da praschunia dals Austriacs a Puntina e Graz. Gion Teodor de Castelberg ha maridà Maria Elisabeth nata de Capol d'Andiast, figlia d'in mastral. Ils 29 da decembre 1818 è el mort laschond enavos la dunna ed ina figlia.

Castelberg – devant l'ischi, en vestgi cotschen – a chaschun da la renovaziun da la Lia Grischa il 1778 a Trun.

OTTO BAUMBERGER, 1924

blers territoris subdis en Svizra eran sa de-clerads libers e che truppas franzosas avevan occupà Berna – rapporta el a las dretgiras tranter auter suendantamain:

«Sco ch'gl è pia in fatg che tut ils ludavels stans en l'Helvezia, ils quals han dis-mess lur anticas ni provisiunalas regenzas èn fin qua restads schanegiads da l'occupaziun da truppas franzosas, sche m'encur-schescha mia sincera avertudad da remar-tgar qua ch'in ruassaivel progress da las fa-tschenas dal Landtag sco er da ses Aus-schuss vegnia ad esser il pli profitabel per nossa libertad ed independenza. E pertge-na duess ins betg vulair purtar quest'un-frenda a la vusch dal temp che cloma uschè dad aut! Da l'autra vart met jau a scadin de-cididamain a cor che be la perinadat interna ed ina totala reconciliaziun ans po pre-servar da sventira e ruina.»

Ils proxims onns è il Grischun daventà in champ da guerra. Austriacs e Franzos, re-genzas e sistems vegan e passan. Il mars 1799 han ils Franzos deportà 61 aderents da l'Austria, tranter auter er Castelberg, ed il matg dal medem onn èn 85 patriots ids en praschunia dals Austriacs a Puntina e Graz. Gion Teodor de Castelberg ha maridà Maria Elisabeth nata de Capol d'Andiast, figlia d'in mastral. Ils 29 da decembre 1818 è el mort laschond enavos la dunna ed ina figlia.

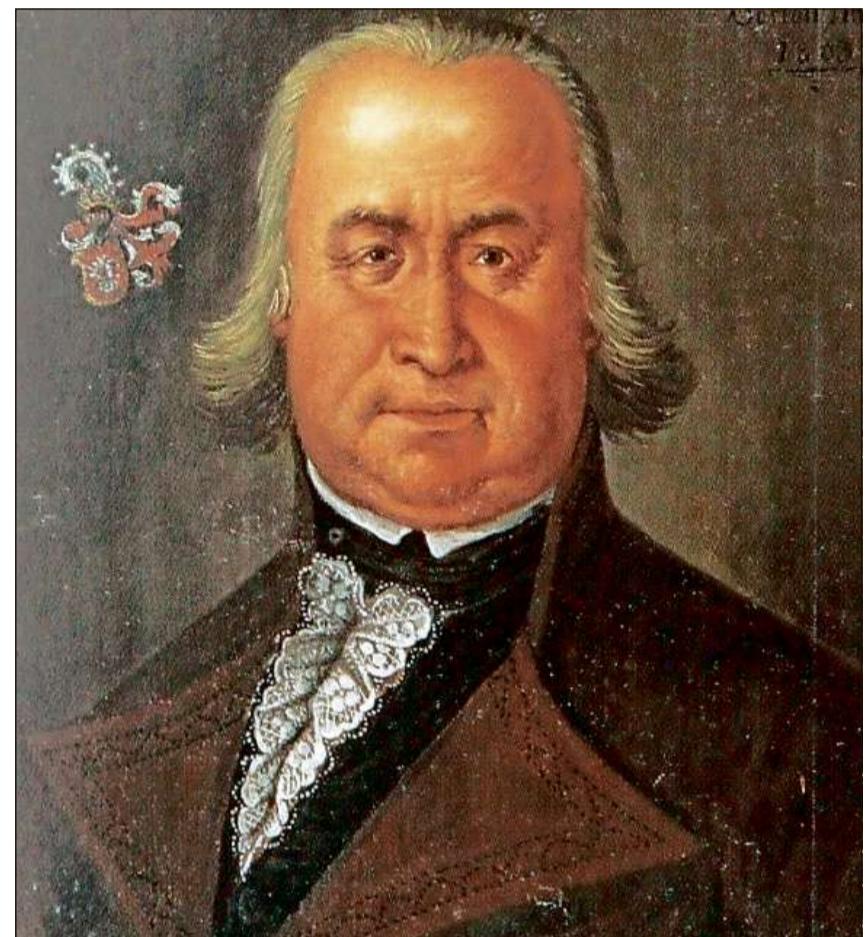
L'operar litterar

Gion Teodor de Castelberg è stà ina persunalitat tranter il temp vegl e nov – d'ina vart è el in tradiziunalist, da l'autra vart sa el ch'il temp nov pretenda midadas. Quai na vala betg mo sin il champ da la politica, mabain er en ses operar litterar. La part da si'ovra ch'è sa conservada basta per dar in maletg da si'aktivitat sco oratur, autur e translatur.

Sco G.A. Vieli ha er Castelberg fatg mintgatant diever da la chanzun politica. In maletg dal temp dat sia «Canzun comensurada al Tems de 1794» da 12 strofas. Sco um da la politica era el ina persunalitat populara ch'enconuscheva fitg bain il pievel. En sia «Canzun dils stans» da 36 strofas lascha el repassar ils differents stans en maniera critica, umoristica.

Ils dramas

Pli grond'importanza che sias poesias ha già l'ovra dramatica da Castelberg. I sa tracta da gieus tudestgs ch'el ha translata en sur-

Purtret contemporan da Gion Teodor de Castelberg.

FOTO PD

silvan ed adattà a las relaziuns dal lieu. Sias versiuns libras ha Castelberg concepi per las tribunas da la Scola claustral a Mustér e da las cumpagnias da mats. Tut ils dramas e comedias da Castelberg na vegnan strusch ad esser enconuscents oz, e da quai ch'è avant maun è ina part mo pli fragment. Grazia a l'ediziun critica dals dramas pro-curada da Claudio Vincenz (1999) è oz en-conuschenta la derivanza da la gronda part dals dramas avant maun.

Ina curta survista da l'ovra dramatica da Castelberg: «Die Juden» (duas versiuns) e «Der Schatz» da Gotthold Ephraim Lessing; «Die schlauen Witwe oder Die Temperamente» e «Der Deserteur» dad August von Kotzebue; «Der Eidgenössische Bund der Bewohner der Gebirge an den drey Quellen des Rheins» dad Ulysses von Salis-Marschlins (1728–1800); tschintg tocs moralisants ed anti-illuministicos or da la retscha «Etwas wider die Mode» dal pader gesuit Franz Xaver Jann dad Augsburg: «Die Soldaten im Winterquartier», «Ey so beiss! oder Der missvergnügte Holzhacker», «Der junge Freygeist», «Paulinus von Nola oder Die wahre Menschenliebe», «Die väterliche Rache». Il text original da «Il viandont dellas Jndias» n'è betg enconuschten.

Las translaziuns libras da Castelberg èn segnadas d'ina lingua nunpuristica, ritga d'expressions idiomaticas e cun trags orals. Tranter las caracteristicas sa laschan enumera l'amplificaziun da las scenas comicas (balbegiader en la scena d'avertura da «Die Juden»), il colorit local (nums da lieus, allusiuns ad eveniments actuals sco l'occupaziun franzosa e l'incendi da la vischnanca da Mustér dal 1799), la glorificaziun da l'ancien régime, autoglorificaziuns politicas sco er allusiuns criticas a la helvetica ed a la mediaziun («Der Eidgenössische Bund»).

Cumbain che Gion Teodor de Castelberg ha fatg lavur da pionier cun introducir il teater profan, resta si'ovra plitost colliada cun la tradiziun da teater baroco ch'è per ir a fin. En quest context al situescha er Reto R. Bezzola che scriva en sia «Litteratura dals Rumantschs e Ladins»: L'appari-ziun dal teater profan da Castelberg regorda fermamain a quella d'in teater profan da l'Engiadina pli ch'in tschientaner pli baud. En tuts dus cas vegn l'iniziativa d'in um scolà da veglia famiglia aristocratica ch'enconuscha il mund e ch'envida la giuvenetgna dal lieu a represchentar tocs da teater translatads u almain inspirads da comedias e tragicomedias franzosas, talianas, spagnolas e tudestgas, las qualas tant Fa-

schentas dal temp che la cumedia è vegnida represchentada. Castelberg resta fidavel a l'original. Qua e là circumscriva el tschertas parts e fa diever sche pussaivel da la lingua dal pievel cun sias originalitads. Quai na vala betg mo per il vocabulari, mabain er per l'ortografia: el na scriva betg tenor in sistem grammatical, mabain tenor l'uregia.

«Ils Giudius»: In auter text da Gion Teodor de Castelberg è «Ina commedia cuorta-legra e spassusa consistenta En dus acts. Intitulada Ils Giudius». I sa tracta da la translaziun da la cumedia «Die Juden» che G.E. Lessing aveva scrit il 1749. Il cuntegn e la finamira dal gieu vegnan preschentads, sco savens tar Castelberg, en in «explicaziun» a l'entschatta.

Il barun ha ina figlia suletta ed ina gronda facultad. Turnond d'in viadi vegn el attagà da ses famegls travestgids sco Gi-dieus. Il barun vegn liberà d'in viandard ch'el envida en ses châstè. Là vegn tut a la glisch. Ils canags eran ils agens, il libera-tur dentant era in Gidieu. Quai fa ina grond'impressiun sin la figlia dal barun. Il servitur dal Gidieu s'inamurescha en la servitura dal barun e vul restar tar quella, cur ch'el auda che ses signur è in Gidieu. Il viandard prenda cumiù e cuntinuescha sulet ses viadi. L'idea dal toc è da cumbat-ter ils pregiudizis cunter ils Gidieus ed en general e da demussar toleranza, in tema preferi da Lessing. La translaziun n'è betg adina inschignusa, ma puspli ritga d'expressions populares. La tendenza dal gieu è vulgarisanta en furma e cuntegn. In'em-prova da s'adattar a las relaziuns localas e d'actualisar fa Castelberg cun duvrar numbs locals (p.ex. «La fiera della Stalusa» enstagl «die Messe» ubain «jeu sundel mo in pumpaluser» enstagl da «ich bin nur ein Deutscher»).

Tar Lessing sa preschenta la comica en ils caracters, tar Castelberg en la situaziun. Dal temp da Castelberg avevan mo paucs uffizials e schuldads ed insaquant aristocrats fatg experientschas ordaifer il territo-ri rumantsch. Igl era perquai grev da trans-pone quest mund ester al public dal lieu senza adattar l'ovra talmain ch'ella midana mintgatant caracter e finamira.

La preschentaziun:
Dossier «Gion Teodor de Castelberg».
Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?iid=4084
www.chatta.ch

Mustgarellas, orchidea-piramida e co.

Orchideas indigenas, part 1

Pantofla da Nossadunna / dal Segner.

Orchidea lada.

FOTOS PD

■ La famiglia da las orchideas è ina da las pli giuvnas en l'istorgia da las plantas sco er ina che cumpiglia las pli beras spezias insumma. Da las var 25 000 spezias sin l'entir mund creschan en Svizra però be radund 60. E, cun excepciuon da l'enconuschenta pantofla da Nossadunna / dal Segner, sumeglian el-

las be pauc las orchideas per il pli exoticas che fan parada en la butia da flurs. Las orchideas vegnan repartidas tener lur moda da viver en avdantas da las plantas (t.a. la gronda part da las spezias tropicas) u da la terra (t.a. tut las spezias indigenas). Ellas appartegnan a las plantas las pli singulares dal mund e creschan per exempl er en lieus extremes sco las contradas burascusas da la Terra dal Fieu sidamente ricana ed en il nord da la Scandinavia.

Questa famiglia da plantas nunsurveisaiva fa adina puspe surstar. Anc oz vegnan scuvertas mintg'onn numerusas novas spezias. E cur ch'il biolog britannic Charles Darwin ha intercuri en il 19avel tschientaner ina capsula da sems da l'orchidea taclada, è l'arrivà sin il dumber incredibile da 6200 graunins.

La famiglia da las orchideas

Orchideas tropicas

Ina gronda part da las orchideas tropicas e subtropicas vivan sin la tschima d'autras plantas. Betg tut las plantas che vi-

van sin autres plantas èn plantas parasitaras. Bleras, ils usche-nummads epifits, na fan betg donn a la planta pertadra: l'aua retiran elllas or da l'aria u magasineschan l'aua da plievgia en cups spezialis; ed ils sals minerals prendan elllas or da la plievgia u or da restanças da plantas. Sco epifit po er ina planta fitg pitschna survegnir avunda glisch.

Questa moda da viver è uschè derasada che quasi tut las plantas portan autres. En regiuns fraidas èn ils epifits per regla planinas simplas, sco per exempl algas, litgens e mistgels. En regiuns sper l'equator èn las spezias epifitas bler pli grondas. Tschertas cumenzan la vita en la terra e raivan lura vers la tschima, perdend cun il temp lur ragischs. Autras naschan sin la planta e cha-tschan lur ragischs vers la terra. Ed i dat epifits che cumenzan e termineschuan lur vita sin las plantas – tar quest'ultima gruppa tutgan er las orchideas epifitas.

Ils sems da las orchideas èn fitg fitg pitschens. Ina singula orchidea è buna da producir fin ad in millioni semins. Il vent sufla ils sems dals epifits sin la scorsa da las plantas. Lå pruin els. Tschertas da questas orchideas han trais sorts da ragischs: ina serva per tegnair l'orchidea vi da la planta ospitanta, l'autra absorbescha il nutriment e la terza tschitscha l'aua or da l'aria. Autras orchideas fan reservas d'aua e da nutriment en ils costs che vegnan tras qua pli gross. Quests costs numman ins pseudobulbas.

Orchideas indigenas

Las orchideas èn derasadas surtut en las regiuns tropicas. Entant che las spezias epifitas cumparan be en las tropas e subtropicas, populeschan spezias d'orchideas terrestres (che fan ragisch en la terra) quasi tut las parts da las regiuns tranter ils circuls polars.

En la zona temprada na datti betg beras orchideas en proporzion (en Svizra en tut radund 60) e plitost spezias cun flurs pitschnas; sulettamain la pantofla da Nossadunna / dal Segner ha ina flor gronda. Sco la gronda part da las orchideas sa cumponan er quellas che portan in grond dumber da pitschnas flurs spessas per ordinari da trais fegls da la flor externa (sepals) e da trais interns (petals), dals quals in è daventà in lef (labelum). In satg savens lung, en furma da bischen, che sa chatta sin la vart davos e che cuntegna mel, sa numna sparunella.

Las orchideas indigenas èn plantas raras, periclitadas e perquai protegidas. Ins na sa strusch transplantar elllas, perquai ch'ellas viven en cuminanza cun lur bulieu da la ragisch (micoriza), senza il qual ellas na pon betg crescher. Lur ragischs bulbusas n'hant naginas ragischs da tschitsch. I suonda ina survista d'intiginas spezias d'orchideas indigenas.

Orchideas cun flurs cotschnas

Orchidea-piramida (*Anacamptis pyramidalis*)

Autezza 25–50 cm. Las beras pitschnas flurs èn en in portaflur spess, en furma da piramida. Il lef da la flor ha trais parts, è pli lad che lung, cun ina sparunetta satiglia. Las flurs oduran bain. La planta flurescha il zercladur sin spundas cun chaglias e prads maghers sitgs.

Orchidea-mastgel (*Orchis mascula*)

Autezza 15–35 cm. La feglia lunga è il pli lada gist avant il piz, savens cun tacs cotschen stgirs. Il fegli sisum enzuglia il monni. La planta posseda beras flurs spessas. Il lef è cler cun tacs purpurs. La sparunetta stat ora orizontalmain. L'orchidea-mastgel flurescha dal matg fin il zercladur sin prads da guaud, er sin pastgiras d'alp.

Orchidea-cupla (*Orchis militaris*)

Autezza 25–50 cm; feglia oval lunghenta. Tut ils fegls da la flor cun excepciuon dal lef vegnan bunamain ensemens sisum e furman ina sort chapellina. Il lef ha tacs cotschens e trais parts. La sparunetta è pli curta che l'ovari stort. La planta flurescha dal matg fin il zercladur sin prads da chaglias e prads maghers, adina sin terren da chaltschina.

Orchidea-charnada (*Orchis incarnata*)

Autezza 30–50 cm. 5–6 fegls dretgsi, senza tacs, cun piz da capuza. Las flurs èn cotschen-charn cleras, il lef ha tacs cotschens. L'orchidea charnada flurescha da la fin da matg fin l'entschatta da fanadur sin prads da pal, en palids bassas.

Orchidea pitschna (*Orchis morio*)

Autezza 10–30 cm; la feglia è pulitamain lada e la spia da flurs è curta. Las flurs èn grondas, il lef è pli lad che lung, violet purpur cun tacs stgirs. La planta flurescha dal matg fin il zercladur sin pastgiras e prads maghers.

Orchidea taclada (*Orchis maculata*)

Autezza 20–60 cm. Feglia pulpusa cun tachs nairs, quels sut pli lads, quels sura satigls. A la fin dal moni sesan las flurs; quellas èn cotschen cleras fin violettas ed han tachs e strivlas, cun trais parts. La planta è detg frequenta sin prada bletscha ed en guauds. Ella flurescha dal matg fin il zercladur.

Orchidea lada (*Orchis latifolia*)

Ina gronda part da las spezias d'orchideas indigenas cun flurs cotschnas appartegnan ad in gener che vegn er numna Dactylorhiza (per tudestg: Knabenkräuter). Ina specialitàt da quest gener è che beras spezias cumparan da la bassa fin en regiuns alpinas. In exempl ch'ins scuntra da la planira fin sin prads maghers e palids alpinas furma l'orchidea lada cun ses fegls taclads characteristics.

Orchideas cun flurs verd melnas

Glistera ovala (*Listera ovata*)

Autezza da l'orchidea 20–60 cm. Vi da la part sur dal moni èn dus fegls opposts, lads, ovals. Il bardun, per il solit spess, porta flurs verdas cun lefs melnents. La planta flurescha il zercladur, crescha sin prada sunbrivanta ed umida ed en chaglioms.

Orchidea senza sparun (*Aceras anthropophorum*)

In'orchidea da 20–40 cm autezza, cun fegls ovals lungs. Las flurs, ordinadas sin la spia lucca, han in ur cotschen ed in lef sut mellen cun quatter parts, duas pli longas e duas pli curtas; elllas vesan or sco umets pendids, cun bratscha e chommas. L'orchidea senza sparun flurescha da l'entschatta da matg fin la fin da zercladur. Ella crescha sin spundas sulegivas, al pe dal Giura ed en la Svizra romanda.

Orchidea-lieunga (*Himantoglossum hircinum*)

In'orchidea imposanta da 70–90 cm autezza, cun in portaflur fitg spess. Fitg markantas èn las lungas parts da mez dal lef sut triparti; elllas pendan giu da quel sco lieunga violet verdas da 5 cm lunghezza ed han dà il num a la flor. La savur da la planta è cumparegliabla cun quella d'in buc. La feglia è lunga ed ovala. L'orchidea-lieunga flurescha dal matg fin il zercladur sin las spundas sitgas cuvertas cun chaglias al pe dal Giura, da Genevra fin en l'Argovia. Ella è er da chattar en il chantun Schaffusa, en la cuntrada da Baden sco er en la Savoia.

Mustgarellas

Tschertas orchideas han sviluppà in bel rampign per garantir ch'ellas vegnian impollinadas: Ellas han in lef da vali che sumeggia la part davos lada dal corp d'ina mustga. Tras quella furma vegnan en var-dad attratgs tscherts insects, spezias d'aviveuls (betg aviveuls da mel). Els scumbiglian ils lefs da las mustgarellas cun l'partenari sexual e vulan copular cun quel. Cun far quai sa tatga il pollen vi da ses corp e vegn lura purtà tar la proxima flor. Uschia impollineschan els las flurs. Sco ulterior med carmalant posseda la flor anc in'odur specifica (in feromon) ch'attira mo tschertas spezias d'aviveuls. Damai è l'adattaziun vicendaiva tra la planta e l'animal sviluppada qua fitg ferm. A las mustgarellas appartegnan var 30 spezias en l'Europa, l'Asia dal Vest e l'Africa dal Nord. Las quatter spezias da mustgarellas da l'Europa Centrala èn fitg raras.

pollinadas: Ellas han in lef da vali che sumeggia la part davos lada dal corp d'ina mustga. Tras quella furma vegnan en var-dad attratgs tscherts insects, spezias d'aviveuls (betg aviveuls da mel). Els scumbiglian ils lefs da las mustgarellas cun l'partenari sexual e vulan copular cun quel. Cun far quai sa tatga il pollen vi da ses corp e vegn lura purtà tar la proxima flor. Uschia impollineschan els las flurs. Sco ulterior med carmalant posseda la flor anc in'odur specifica (in feromon) ch'attira mo tschertas spezias d'aviveuls. Damai è l'adattaziun vicendaiva tra la planta e l'animal sviluppada qua fitg ferm. A las mustgarellas appartegnan var 30 spezias en l'Europa, l'Asia dal Vest e l'Africa dal Nord. Las quatter spezias da mustgarellas da l'Europa Centrala èn fitg raras.

Mustgarella d'aviveuls (*Ophrys apifera*)

Autezza 15–40 cm. Il lef è 1,5 giadas pli lung che lad; ils urs èn sturshids evanos, uschia er l'appendix pitschen sin l'ur sut dal lef. La feglia externa da la flor è violet cotschna cun in gnerv verd entamez. La planta flurescha dal matg fin il zercladur sin spundas da chaglias sulegivas, en guauds clers sin terren vaira sitg, cun chaltschina.

Mustgarella da tavauns (*Ophrys fuciflora*)

Sumegliant a la mustgarella d'aviveuls, ma las flurs è considerablamain pli grondas. Il lef è bunamain pli lad che lung, cun dus bots ed ina pitschna cua che stat dretgsi. La feglia externa da la flor è triangulara, d'in lev violet cun ina strivila verde entamez. La mustgarella da tavauns flurescha dal matg fin il zercladur sin prads sitgs maghers ed en chaglias.

Mustgarella d'insects (*Ophrys insectifera*)

Dalunsch pari sco sche mustgas fissan vi dal moni. Quai è dentant las flurs da questa specia, la pli pitschna da las mustgarellas. Il lef da la flor è bler pli lung che lad ed ha trais parts, la part entamez anc cun ina crenna ed uschia anc ina giada biparti. La planta flurescha dal matg fin il zercladur sin pastgiras da grip e guauds clers da tieus.

Mustgarella da vespras (*Ophrys sphecodes*)

Sumegliant a las precedentas, la feglia externa da la flor è dentant oval lunghenta e verd melna, betg violetta. La contura dal lef è radunda, en furma d'artig, cun dues gobas da vali. La planta flurescha dal matg fin il zercladur en steppas sulegivas, betg memia sitgas, per exempl al pe sid dal Giura.

Pantofla da Nossadunna / dal Segner

La spezia d'orchidea indigena che corre-spunda il pli ferm a la cumparsa da las orchideas exoticas furma la pantofla da Nossadunna / dal Segner (*Cypripedium calceolus*). Tar quella sa tracti d'ina planta perenna che cuntanscha in'autezza tranter 15 e 60 cm. Vi dal moni pailus, in pau

stort, sa chattan trais fin tschintg fegl eliptics che fineschan en furma da piz. Quels han ina lunghezza da 5 fin 13 cm.

Per ordinari crescha vi d'in moni ina singula flor; en cas da buña creschientscha pon quai er esser duas, en singuls cas schiunt traiss u quatter. Ils dus sepals da la flor orientads engiu èn creschids ensem. Sco ils sepals èn er ils petals da color brina; questi ultims èn pli grashels e savens in pau sturshids. Ils fegl da la flor cuntschan ina lunghezza da ca. 5 cm. Il lef, furma oriundamain dal petal superior, è fitg grond e ferm ed è sa sviluppà ad in chalzer da color melna. Quel cuntanscha ina lunghezza da 4 fin 8 cm. Las flurs da la pantofla da Nossadunna / dal Segner furman uschia las pli grondas da tut las orchideas europeas e tutgan tranter las pli marcantes da la flora indigena insumma. Cuntrari a la gronda part da las orchideas indigenas n'èn avant maun betg be in, mabain dus stamins.

Il temp da flurizun dura en l'Europa Centrala da mez matg fin la fin da zercladur. Ils impollinaders vegnan attratgs tras la colurazion marcanta da la flor sco er tras la savur d'apriconda da quella. Insects, surtut aviveuls da sablun, entrin en il lef en furma da chalzer u crodan en quel; la impedeschan las paraids glischas l'insect da sortir. Be en la part davos da la flor po l'insect ascender sur l'apparat sexual al liber e procura uschia per l'impollinaziun. La pantofla da Nossadunna / dal Segner na porscha a l'insect nagin nutrient e tutga oramai tar las plantas d'engion. Sco fritgs sa sviluppan capsulas sitgas che cuntengnan in grond dumber da pitschens sems. Quels vegnan derasadas tras il vent. La madiraziun dal fritg s'estenda dal fanadur fin il settember.

La planta viva en simbiosa cun in bulieu dal gener Rhizoctonia. Il nutrient succeda sur plirs onns tras quest bulieu, avant che l'emprim fegl verd sa furma suenter quatter onns. Fin che la planta ha cuntanschi la madirezza da flurir pon spirar 16 onns. Ils singuls individis pon cuntanscher ina vegliadetgna da plirs tschients onns.

Il territori da derasaziun s'estenda da l'Europa dal Nord e l'Europa Centrala e da l'Ost sur l'Asia fin en il Giapun. La pantofla da Nossadunna / dal Segner cumpara en l'Europa tranter 0 e 2200 meters sur mar; en il Himalaia schizunt fin en autescas da bundant 3600 meters sur mar. La planta crescha surtut en guauds da feglia sumbrivauns (p.ex. guauds da faus) u vi da spundas cuvertas cun chaglias.

La preschentaziun:

Dossier «Orchideas indigenas».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4541

www.chatta.ch

Orchidea radunda,
orchidea brina
(sisum a dretga),
gymnadenia odurusa
(giudim a sanestra),
negretta stgira.

FOTOS: PD

Orchidea alpina.

ILLUSTRAZIUN PD

Negretta stgira, orchidea radunda ed otras spezias alpinas

Orchideas indigenas, part 2

■ Confurm a lur origin tropic creschan las orchideas surtut en regiuns bassas, segnadas d'in clima miaivel. Da las spezias d'orchideas indigenas creschan tuttina radund 40 er en las Alps. Bleras da quellas s'estendan da la bassa fin al cunfin dal guaud u sur quel or. Autras, sco l'orchidea alpina e la negretta (flur-tsighigallata), creschan surtut en muntnoga.

Intginas orchideas sa chattan adina en viadi. Ina giada svaneschan ellas dad in lieu che pareva dad esser lur domicil. Alura cumparan ellas puspe la nua che nagin na las avess spetgà.

Segn characteristic ed admonider dal territori alpin enina

Cur ch'ils ultims pigns, lareschs e schembers han cuntanschi il cunfin aut dal guaud, cur che sa rasan or be anc crestas-cot, chaglias da pumaraiida e ginaivra bassa, lura creschan er anc negretas ed orchideas bassas ed acquistan uschia dipli atraciuni ed ils davos flatgs da la natira.

La natira alpina dat in ferm caracter. Igl è in mund d'ina bellezza criva. En questas autezzas giasha la naiv magari en las foppas fin viaden en l'auta stad, ed en lieus sumbrivauns resta l'aria frestga er da bell'aura.

Savens èn las orchideas suandadas l'uman. Adina là nua che quel creava in lieu per viver, runcava guauds e laschava crudar radis da sulegl sin il terren, puden van las orchideas flurit ritgamain.

Uss èn ellas er l'admonider da l'uman, sch'ellas dispareshan puspe. Prads maghers engraschads, palids e pastgiras da muntnoga meglieradas che ston servir d'enviern sco pistas da skis bandunan las orchideas immediat. Cun in protest mit sa dostan ellas cunter las intervencziuns en la natira. Periclitadas n'en las orchideas pia betg mo da quels umans che las clejan, periclitadas èn ellas surtut cur che l'uman destruescha ses ambient a l'en-gronda.

Surviver sut relaziuns crivas

Las orchideas alpinas èn per il pli plantas bassas cun pitschnas flurs che creschan discretamain sin prads alpins e pastgiras sitgas, tschertinas faschond frunt al vent ed a malauras schizunt en regiuns pli au-tas, sur la naiv perpetna sin 3000 meters sur mar.

Pervi da las condizioni climatiche pli crivas ed il temp da vegetazion che sa re-

ducescha cuntiuadament cun l'autezza sur mar, resta a las flurs savens be pauc temp per flurir e sviluppar il sem. En talas regiuns furma perquai l'autom-pollinaziun inabilitad da las orchideas spezialmain impurtanta. Sgolan pervi da periodas da malaura pli lungas nagins insects, alura impollineschan las orchideas sasezzas: Vibraius tras plievgia u il vent bastan per laschar crudar la massa da pollen sin l'agen stigma; cur che la flur vegn passa poi medemai- main esser che las parts da la flur sa defurmeschan en tala moda ch'il pollen tutga il stigma.

Orchideas che creschan da la Bassa fin en regiuns muntagnardas

Orchidea brina (*Epipactis atrorubens*)

Questa planta cuntanscha autezzas tranter 20 ed 80 cm. Il portaflurs che stat dretg si è per il pli surtratg en la part superiura d'in tun purpur e pailus. Las flurs pon variar en la colur, èn però per il pli d'in cotschen brin u da colur d'oberschina.

Il temp da flurizion tanscha dal zercladur fin l'avust. L'orchidea brina vegn impollinada tras insects, oravant tut avieuls, u tras autoimpollinaziun. Surtut en cas da bell'aura e temperaturas chaudas derasa la planta in'odur da vaniglia intensiva. Or da fritgs da capsulas vegnan ils semins en furma da pulvra derasads tras il vent.

La planta è surtut da chasa en guauds cleris, per lung dals urs da quels u en lieus sitgs e chauds. Ella vala però er sco planta da pionier che colonisescha gugent terren nuncultivà e pitgognas e che crescha er en lieus extremamain sitgs e schizunt sin dunas da sablun.

L'orchidea brina cumpara a moda sparagliada da la zona meridiunala en il sid fin la zona boreala en il nord e vest ost fin en la Sibiria Centrala e la regiun dal Caucasus. En l'Europa Centrala manca ella en la Bassa, cun excepcziun da rivas da sablun. Tut en tut è la planta rara, cumpara però en ses lieus da derasaziun per il pli en pitschens trieps. En las Alps, surtut en la part meridiunala, crescha la planta fin en autezzas da 2400 meters.

Gymnadenia odurusa (*Gymnadenia odoratissima*)

Tar la gymnadenia odurusa sa tracti d'ina planta d'in'auetza tranter 15 e 30 centimeters. Ils feglis da la flur èn da colur alva u purpura.

La flur che producesta nectar e che savura intensivamain da vaniglia vegn impollinada d'insects. Ins ha identifitgà betg main che 44 differentas substanzas aromaticas volatiles ch'attiran tgirallas. Da di e da notg derasa la planta mintga-

mai autras da questas substanzas car-malantas.

La gymnadenia odurusa fa part da la flora europeica. Ses territori da derasaziun s'estenda vers vest fin en la Spagna dal Nord, vers nord fin en la Svezia dal Sid ed il Balticum e vers ost fin en la Bielorussia ed Ucraina. En l'Europa Centrala manca ella en regiuns bassas sco er en territori da sablun e silicat. Là nua che la planta cumpara è ella bain stgarsa, ma sa preschenta per il pli en furma da gruppas luccas, ma ritgas d'individis.

La planta crescha adina sin crap da chaltschina e prefereschha sco lieus da derasazion prads sitgs, guauds da tieus, bostgaglia, prads umids u bletschs sco er palids bassas. En Svizra è la gymnadenia odurusa derasada tranter 400 e 2600 meters sur mar. Areguard il cuntegn da chaltschina dal terren e la reacciun basica da quel fa la planta grondas pretensiuns; contrari ad outras spezias da gymnadenias na colonisescha ella per ordinari naginas scarpas stgaffidas da nov.

Giacinta da guaud (*Platanthera bifolia*) Questa spezia cuntanscha autezzas da 20 fin 50 centimeters, plantas robustas magari er fin 60 centimeters. A la basa èn avant maun dus, darar er traiss feglis op-posts. Quels èn da colur verd clera, ovals ed han ina lunghezza da sis fin 22 centimeters ed ina ladezza da traiss fin sis centimeters. Vi dal moni sez èn repartids feglis vaira curts, en furma da lantschetta.

Il portaflurs en furma da spia porta radund otg fin 40 flurs. Quellas èn alvas, per part cun parts verd cleris, ils feglis exteriurs èn in pau pli lungs ch'ils interiurs; en egl dat surtut il lef d'ina lunghezza da otg fin 16 millimeters e d'ina ladezza da dus fin quatter millimeters.

Il temp da flurizion dura dal zercladur fin l'avust. La sparunella porscha nectar; ella savura be da notg e vegn perquai impollinada da tgirallas da la notg cun lur tschitscharola lunga. Il sem da quest'orchidea na cuntegna nadin nutritment per il chatsch. La schermigliaziun è perquai be pussaiva en cas d'infecziun tras in bu- lieu da la ragisch (micoriza).

La giacinta da guaud crescha surtut sin terren d'arschiglia ritgs da basas cun ina buna cumpart da humus. Ella prefereschha guauds da feglia u guauds maschadads, è però er da chattar sin pastgiras, prads da pali ed en chagliom sitg. La planta crescha en Svizra en autezzas tranter 260 e 1900 meters.

Il territori da derasaziun da questa spezia cumpiglia quasi l'entira Europa, en la Scandinavia però be las regiuns da costa. Vers sid cumpara ella er en parts da l'Africa dal Nord (Tunisia ed Algeria), vers ost s'estenda ella en l'Asia fin en la

region dal Caucasus e l'Iran resp. fin en la Sibiria e la Mongolia.

Orchideas che cumparan a partir d'autezzas mesaunas

Orchidea alva (*Pseudorchis albida*)

L'orchidea alva è ina plantina modesta da diesch fin maximal 40 centimeters autezza. Vi dal bist èn repartids traiss fin set feglis oval-lunghents. Il portaflurs gruschel, cilindric porta in grond dumber da flurs ordinadas vaira spess. Quellas èn da colur alva u alv-melagenta; la feglia è vieuta ensemble en furma d'ina chapellina.

Il temp da flurizion dura dal zercladur fin l'avust. Questa spezia furma ina tipica orchidea da prads da muntnoga. Ella è in'individualista, crescha fin a 2500 meters sur mar, ma descenda mintgatant er fin giu en las valladas (betg pli bass che 500 meters sur mar). Ses territori da derasaziun tanscha da l'Europa fin en la part orientala da la Russia e dal Canada da l'Ost fin en la Grönlanda.

Orchidea radunda (*Traunsteinera globosa*)

Tar l'orchidea radunda sa tracti d'ina spezia che cuntanscha autezzas da 20 fin 60 centimeters. Vi dal moni èn repartids quatter fin sis feglis da colur verd blauenta en furma da lantschetta.

Il portaflurs, l'emprim en furma da piramida, sa sviluppa pli tard ad ina mesa cula u en furma ovala. Quel è fitg spess e ritg da flurs. Quellas èn da colur rosa cun flaggs purpurs sin il lef. Temp da flurizion è il zercladur e fanadur.

L'orchidea radunda sa senta bain en bellas pradas alpinas che splenduran en tuttas colurs. La planta prefereschha terrens chaltschinus. Ella crescha en Svizra sin autezzas tranter 450 e 2600 meters sur mar.

Il territori da derasaziun cumpiglia las parts da l'Europa situadas tranter las Pireneas ed il Balcan resp. il Caucasus. Ses num da gener ha la planta survegni en il 19avel tschientaner en memoria dal farmacist Traunsteiner da Kitzbühl en il Tirol.

Orchideas da muntnoga per propi

Negretta stgira (*Nigritella nigra*)

Questa planta, che vegn er numnada flurtschigallata, cuntanscha autezzas da tschintg fin 25 centimeters, ils feglis verds, en furma da pastg, han ina lunghezza da diesch fin 25 centimeters. Il portaflurs è l'emprim conic, pli tard radund u oval. El sa cumpona da bleras flurs ordinadas spes-samain. La colur tanscha da purpur nair sur brin da tschigallata fin cotschen brin, darar er rosa, oransch u mellen. Il lef da las flurs è vieut ensi.

La negretta stgira flurescha il fanadur ed avust sin prads maghers sur il cunfin dal guaud (tranter 1200 e 2800 meters sur mar). Tgi che la chatta na duess en min-

tga cas betg manchentar da savurar l'odur singulara da vaniglia da questa flur. En las Alps è la spezia vaira frequenta, surtut sin terrens chaltschinus; en il Giura è ella percuter stgarsa. Il territori da derasaziun tanscha da las Alps fin en las Apenninas e vers ost fin en las Grezia dal Nord.

Cun in pau fortuna pon ins er observar la spezia cotschna (*Nigritella rubra*) main frequenta. Quella è da chasa be en l'ost d'ina lingia che tanscha dal Gottard en il Klöntal (Alps Centralas, Alps dal Sidost e Carpatas dal Sid). Er ella è da chasa sin prads da muntnoga (tranter 1200 e 2600 meters sur mar) e crescha da preferenza sin terren chaltschinus.

Orchidea alpina (*Chamorchis alpina*) L'orchidea alpina na vegn normalmain betg pli gronda ch'in det. Pervi da sia pitschnerza e las flurs discretas na dat ella betg tgunsch en egl. A la basa sa chattan feglis verds lunghents che creschan ad aut; pli-nensi, sin l'autezza dal portaflurs, suondan ulterius feglis pli curts. Il portaflurs cum-piglia fin a dudesch flurs. Ils feglis da quelas èn d'in verd melnent e surtratgs per part d'in tun brin cotschen. La feglia da la flur furma ina chapellina.

Il temp da flurizion dura dal fanadur fin l'avust. Sco impollinaders servan ves-pras satigias, mustgas e baus. Durant ch'il sem madira, n'en las flurs per ordinari anc betg sfluridas dal tuttafatg; na vegnan las flurs betg impollinadas ha lieu autoimpollinaziun, uschia che quasi tut ils fritgs en furma da capsula madiran.

L'orchidea alpina ha gugent terrens pli-tost sitgs e ritgs da chaltschina, cumpara però er sin plattamorta grischuna. Ella crescha per il pli en lieus extremes situads sur il cunfin dal guaud, cun predilecziun orasum spits e crestas, ed è disada da vegnir scurlattada da burascas e cuvrida mintgatant d'ina bischa. Il vent procura a medem temp che la cuverta da naiv n'e qua betg memia grossa ed er la radiazion dal sulegl è auta en tals lieus. Savens creschan er la stailvala e la feglia-chamutsch en vischinanza.

Il territori da derasaziun s'estenda sur las parts da las Alps e da las Carpatas ch'hant caracter d'auta muntnoga sco er sur las muntnogas da la Scandinavia dal Vest. En l'Europa Centrala cumpara questa spezia oramai sulettamain en las Alps, e quaie en autezzas tranter 1500 e 2800 meters.

La preschentaziun:

Dossier «Orchideas indigenas».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?iid=4541

www.chatta.ch